

दायभागः

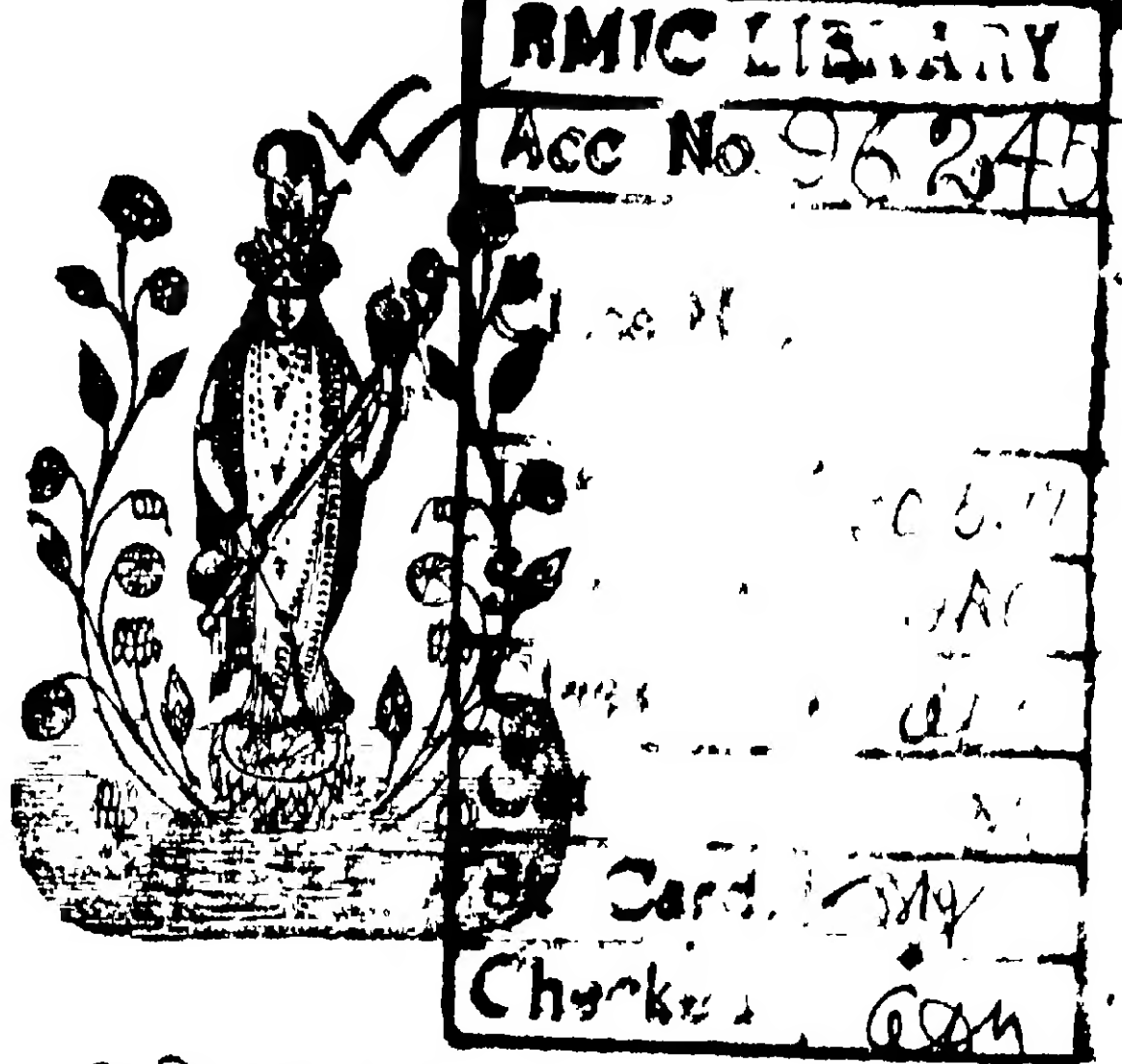
महामहोपाध्याय श्रीजीमूतवाहनकृतः

श्रीकृतकालङ्कार कृतव्याख्यानगतः

पण्डितकुसुमपतिना वि, ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृतः प्रकाशितः ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम्

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितः ।

—

इ. १८६३ ।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

एतानि सुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

प्रबोध व्याकरणम्	२	३५ भासिनीविलास संक्षिप्तटीकासहितः ।०
प्रबोध पाणिनीयम्	॥०	३६ चम्पूगमायणम् सटीक १
आदिसूत्रम् सटीक	२	३७ (चम्पूगमायणम्) भोजचम्पू ॥०
विकल्पद्रुम (धातुपाः)	॥०	३८ शतकार्वाणः ॥०
आष्व्याकरणं वा कातन्त्र	२	३९ माधवचम्पू काव्य ॥०
तुरुपादर्शः	१॥०	४० मेघदूत मल्लिनाथकृत टीकासहितः १
रेभाषिन्दुशेखर सटीक	१	४१ मेघदूत सटीक सुलभमूल्यकम् ॥०
प्रबोधव्याकरणम् सटीक	१॥०	४२ रघुवंश काव्य सटीक १॥०
प्रथमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)	॥०	४३ रघुवंश मूलभाषा ७, ८, १२ सर्गाः ॥०
व्याकरणभूषणसार	॥०	४४ राजप्रशस्ति सटीक १
पिकीमुदीत्याकरणम्	॥०	४५ शिशुपालवधकाव्य सटीक (माघ) २
लङ्कानुशासनं सटीक	॥०	४६ गद्यकथाचरितवासर सम्पूर्ण ६
वन्द्यपादर्शः	॥०	४७ कादम्बरी विष्णुनाथकृतसहितः ५
वन्द्यधरत्रय	॥०	४८ दशकुमारचरितगद्यकाव्य सटीक १
पारस्वतयाकरण सटीक पूर्वाङ्गम् १		४९ द्वाविंशत्युत्तमिच्छासंज्ञासूत्र १
पारस्वतयाकरण सटीक उत्तराङ्गम् २		५० पञ्चतन्त्रम् विष्णुशर्माकृत सटीक १
प्रधानकोमुदी चरितवासरसहितः १०		५१ बह्विवाहवाद ॥०
वृत्तसंहार काव्य सटीक ॥०		५२ वासवदत्ता गद्यकाव्य सटीक १
प्राव्यसंग्रह मूलभाषा ५		५३ वेतालपञ्चविंशतिः (सरलगद्य) ॥०
प्राव्यसंग्रह सटीक प्रथमभागः ३		५४ शङ्करविजय १॥०
प्राव्यसंग्रह सटीक द्वितीयभागः २		५५ भोजप्रबन्ध सरल गद्य ॥०
प्राव्यसंग्रह सटीक तृतीयभागः २		५६ हर्षचरित सटीक बाणभट्टकृत २॥०
हरातार्जुनीयकाव्य सटीक १॥०		५७ हर्षचरितबाणभट्टकृतगद्य १
कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक ॥०		५८ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः १
कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्डसटीक ॥०		६९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीयभागः ॥०
गीतगोविन्द काव्य सटीक ॥०		६० संस्कृतशिक्षामञ्जरी तृतीयभागः ॥०
चन्द्रशेखरचम्पू काव्य ३		६१ संस्कृतशिक्षामञ्जरी चतुर्थभागः ॥०
नलोदय काव्य सटीक ॥०		६२ हितोपदेश सटीक ॥०
नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्ण सटीक ५		६३ अमरकोष १०
नैषधकाव्य नवमसर्गमर्थन्त सटीक २॥		६४ वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान) १००
पुष्पबाणविलास काव्य सटीक ॥०		६५ मेदिनीकोष १
विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पू काव्य) ॥०		६६ शब्दकोशमहानिधिः ८
भट्टिकाव्य टीकाद्वयसहित २		६७ अनर्घराघवनाटक सटीक [सुरारि] १
भासिनीविलासकाव्य सटीक ॥०		६८ अनर्घराघवनाटक मूलभाषा १

६९ उत्तररामचरितनाटक सटीक	१	१०३ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिवामनकृत	॥०
७० कर्पूरमञ्जरीनाटिका सटीक	॥०	१०४ वाग्भटालङ्कार	१०
७१ चण्डकौशिकनाटक सटीक	॥०	१०५ सरस्वतीकण्ठाभरण सटीक	३
७२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक	२	१०६ सङ्गीतपारिजात[सङ्गीतशास्त्र]	१॥०
७३ धनञ्जयविजयनाटक सटीक	१०	१०७ छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकर सटीक	॥
७४ नागानन्दनाटक सटीक	॥०	१०८ श्रुतबोधः (छन्दोग्रन्थ) सूक्त	१
७५ नागानन्दनाटक मूल	१०	१०९ पिङ्गलछन्दः शास्त्र वृत्तिसहित	१॥
७६ प्रबोधचन्द्रोदयनाटक सटीक	१	११० महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक	४
७७ प्रसन्नराघवनाटक जयदेवकृत	१	१११ सारदातिलक तन्त्रम्	३
७८ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	॥०	११२ मन्त्रमहोदधि तन्त्र सटीक	३
७९ वसन्ततिलक भाष्य नाटक	१०	११३ रुद्रयामल तन्त्र	३
८० बालरामायणनाटक सटीक	३	११४ इन्द्रजालविद्यासंग्रहः	३
८१ विक्रमोर्वशी नाटक (सटीक)	१	११५ कामन्दकी नीतिसारः	॥०
८२ बिड्मालभक्षिकानाटिका सटीक	॥०	११६ चाणक्यशतकम् सटीक	१
८३ वेशीसंहारनाटक सटीक	॥०	११७ शक्रनीतिसारः सटीक	२
८४ मल्लिकामारुतनाटक सटीक	२	११८ गयाशास्त्रादिपद्धतिः	१
८५ महानाटक हनुमन्नाटक सटीक	१॥	११९ तुलाटानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः)	४
८६ महानाटकम् (हनुमन्नाटकम्)	॥०	१२० धर्मशास्त्रसंग्रहः	१०
८७ महावीरचरितनाटक सटीक	१॥०	१२१ वीरसिखोदय (स्मृतिशास्त्र)	५
८८ महावीरचरितनाटक मूलमात्र	॥०	१२२ मनुसंहिता कुल्लूकभट्टकृत टीका- सहित	३
८९ मालतीमाधवनाटक सटीक	॥०	१२३ वेदान्तदर्शन सभाष्य सटीक	६
९० मालविकाग्निमित्रनाटक सटीक	१	१२४ भामती(वेदान्त)वाचस्पतिमिश्रकृत	१
९१ सुन्दराचसनाटक सटीक	१	१२५ वेदान्तपरिभाषा	१०
९२ मृच्छकटिकनाटक सटीक	१॥०	१२६ वेदान्तसार सटीक	१०
९३ रत्नावलीनाटिका सटीक	॥०	१२७ विवेकचूडामणि वेदान्त	१०
९४ शकुन्तलानाटक सटीक	१	१२८ पञ्चदशी (सटीक) वेदान्त	१॥०
९५ काव्यप्रकाश अलङ्कार सटीक	४	१२९ सिद्धान्तविन्दुसारः (वेदान्त)	॥०
९६ काव्यादर्श सटीक (अलङ्कार)	१	१३० पुरुषप्रज्ञदर्शनम् सभाष्य	॥०
९७ काव्यदीपिका अलङ्कार सटीक	॥०	१३१ साङ्ख्यदर्शन (भाष्यसहित)	२
९८ कुवलयामन्द अलङ्कार सटीक	२	१३२ सांख्यसूत्र अनिरुद्धवृत्तिसहित	॥०
९९ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार	१०	१३३ साङ्ख्यसार	१०
१०० दशरूपकम् (अलङ्कार)	१	१३४ सांख्यतत्त्वकौमुदी सटीक	२
१०१ साहित्यदर्पण सटीक अलङ्कार	१॥	१३५ सांख्यकारिका गौडपादभाष्य	॥०
१०२ साहित्यदर्पणम् (मूलमात्र)	॥०		

१३६ मीमांसादर्शनम् भाष्यसहित १२	१६८ शक्तयजुर्वेदस्य प्रातिशः
१३७ मीमांसापरिभाषा १०	सभाष्य २
१३८ शाण्डिल्यनृत सभाष्य ॥०	१६९ सामवेदसंहिता सभाष्य ४
१३९ जैमिनीय (न्यायमालाविस्तरः) ६	१७० अग्निपुराणम् २
१४० अर्थसंग्रह (लौगादिमीमांसा) १०	१७१ अध्यात्मरामायणम् सटीक २
१४१ न्यायदर्शन सभाष्य सहित २॥०	१७२ कल्किपुराणम् १
१४२ भाषापरिच्छेदः सुक्तावली ॥०	१७३ गरुडपुराणम् २
१४३ भाषापरिच्छेदगुक्तावली दिनकरी १॥	१७४ सटीक बाळीकिरामायण
१४४ शब्दशक्तिप्रकाशिका (न्याय) ॥०	बालकाण्डम् १
१४५ कुसुमाञ्जलि सटीक (न्याय) १०	१७५ विष्णुपुराणम् सटीक १
१४६ उपमानचिन्तामणिः १	१७६ ब्रह्मवैवर्तपुराण सम्पूर्ण ४
१४७ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकार) २	१७७ मत्स्यपुराणम् २
१४८ अनुमानचिन्तामणिः सटीक ४॥	१७८ मार्कण्डेयपुराणम् १॥०
१४९ तर्कामृत (जगदीशकृत) न्याय १०	१७९ लिङ्गपुराणम् २
१५० तर्कसंग्रह इं अनुवादसहित ॥०	१८० श्रीमद्भगवद्गीता सभाष्य सटीक ४
१५१ पातञ्जलदर्शन (सभाष्य सटीक) २	१८१ अष्टाङ्गहृदय (वाग्भट) वैद्यक १
१५२ पातञ्जलदर्शन भोजवृत्तिसहित १	१८२ चक्रदत्त (वैद्यक) १॥०
१५३ वैशेषिकदर्शनम् सटीक २	१८३ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण ६
१५४ सर्वदर्शनसंग्रहः [दर्शनशास्त्र] १	१८४ माधवनिदान सटीक १॥०
१५५ आयर्वणीपनिषद् सभाष्य २	१८५ भावप्रकाश (वैद्यक) ५
१५६ आरण्यसंहिता सभाष्य ॥०	१८६ मदनपालनिर्घण्टुः (वैद्यक) ॥०
१५७ ईश केन कठ प्रश्न मुण्ड माण्डूक्य	१८७ रसेन्द्रचिन्तामणितयारसरत्नाकर ६
उपनिषद् (सटीक सभाष्य) १	१८८ शार्ङ्गधरसंहिता (वैद्यक) १
१५८ गायत्री व्याख्या ॥०	१८९ सुश्रुतसंहिता सटीक (वैद्यक) १०
१५९ गोपथब्राह्मण (अथर्ववेदस्य) १	१९० सुश्रुतसंहिता मूलमात्र (वैद्यक) ४
१६० छान्दोग्य उपनिषद् सटीक सभाष्य ३	१९१ चिकित्सासारसंग्रह वङ्गसेनकृत ५
१६१ तैत्तिरीय ऐतरेय श्रुताश्रतर सभाष्य २	१९२ गणिताध्यायः भास्कराचार्यकृत १
१६२ दैवत तथा षड्विंशब्राह्मणसभाष्य २	१९३ गीताध्यायः भास्कराचार्यकृत ॥०
१६३ निरुक्त सभाष्य सटीक १२	१९४ बृहत्संहिता वा वाराहीसंहिता २
१६४ वृत्तिहतापनी सभाष्य २	१९५ भावकुतूहल (न्योतिष) ॥०
१६५ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य ७	१९६ लीलावती भास्कराचार्यरचित १०
१६६ मुक्तिकोपनिषत् १	१९७ बीजगणित भास्कराचार्यरचित ॥०
१६७ शक्तयजुर्वेदसंहिता सभाष्य ४	१९८ सूर्यसिद्धान्त सटीक १

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे वि, ए, उपाधिधारिणः

श्रीजोवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यस्य सकाशात् अभ्यासि ।

सूचीपत्रम् ।

	प्रष्ठ
प्रथमाध्यायः—दायभाग निरूपणं...	२
„ स्वत्वविचारः ...	१४
„ विभागकालः ..	१७
„ पितृधनविभागकालः ...	२१
द्वितीयाध्यायः—पितामहधनविभागकालः ...	२६
तृतीयाध्यायः—१ परिच्छेदः पितृपरमानन्तरं भ्रातृकर्तृकविभागः ..	५८
„ २ परिच्छेदः स्वर्णभातृणां विभागप्रकारः ..	६५
चतुर्थाध्यायः—१ परिच्छेदः स्त्रीधननिरूपणं ...	७१
„ २ परिच्छेदः स्त्रीधनविभागः ..	७६
„ ३ परिच्छेदः अप्रजः स्त्रीधनाधिकारिणः ...	८६
पञ्चमाध्यायः—विभागानधिकारिणः ...	१००
षष्ठाध्यायः—१ परिच्छेदः विभाज्याविभाज्यधननिरूपणं ...	१०५
„ २ परिच्छेदः विद्याधननिरूपणं ...	१२२
सप्तमाध्यायः—विभागानन्तरजातविभागः ..	१३०
अष्टमाध्यायः—विभागानन्तरागतविभागः ...	१३२
नवमाध्यायः—एकपितृकाणां स्वर्णानुलोमपरिणीतस्त्रीजातानां पुत्राणां विभागः ...	१३४
दशमाध्यायः—पुत्रिकौरसयोर्विभागः ...	१४४
एकादशाध्यायः—१ परिच्छेदः अपुत्रधनविभागः ..	१४६
„ २ परिच्छेदः पत्रभावे दुहितृधिकारः ...	१७५
„ ३ परिच्छेदः दौहित्राभावे पित्रधिकारः ...	१८५
„ ४ परिच्छेदः—पित्रभावे मातृधिकारः ...	१८७
„ ५ परिच्छेदः—मातृभावे भ्रातृधिकारः ...	१८६
„ ६ परिच्छेदः—भ्रातृभावे भ्रातृपुत्राधिकारः ...	२०६
द्वादशाध्यायः—संस्तृष्टिधनविभागः ...	२१६
त्रयोदशाध्यायः—विभागकाले निष्कृतस्य विभागः ...	२२१
चतुर्दशाध्यायः—वृत्तविभागसन्देहनिर्णयः ...	२२६
पञ्चदशाध्यायः—ग्रन्थकारप्रस्तावः ...	२३२

दायभागः ।

प्रथमाध्यायः ।

सन्वादिवाक्यान्यविमृश्य येषां यस्मिन् विवादो बहुधा बुधानाम् ।

तेषां प्रबोधाय स दायभागो निरूपणीयः सुधियः ! शृणुध्वम् ॥१॥

पादास्त्रुजे हे जगदम्बिकायाः श्रीकृष्णविप्रो हृदये निधाय ।

करोति टीकामिह दायभागस्यावबोधाय सदेकरम्याम् ॥

यस्यारम्भे विघ्नविघाताय देवतानामीच्चारणरूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यप्रवृत्त्यर्थ-
समिधेय प्रयोजनसम्बन्धं प्रदर्शयन् दायभागमुद्दिशति सन्वादीति ।

तथाचोक्तं ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते ।

यस्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥

अत्राभिधेयो दायभागः प्रयोजनं दायभागनिर्णयः स च संशयापनोदनद्वारा
दम्बनिवृत्तिहेतुतया गौणः । सम्बन्धश्च यस्यस्य दायभागेन सह ज्ञाप्यज्ञापक-
भावः तन्निश्चयेन सह जन्यजनकभाव इति । श्लोकार्थस्तु हे सुधियः ! यस्मिन्
दायभागे येषां बुधानां बहुधा विवादः सम्बन्धिस्वत्वापगमानन्तरं समुत्पन्नस्य
सामुदायिकस्वत्वस्य विनाशेन प्रादेशिकस्त्वानुकूलव्यापारो विभागः किंवा
तदानीमुत्पन्नस्यैव प्रादेशिकस्त्वस्य ज्ञापनं विभागः तथा सृतधनं प्रथमं पुत्रस्यैव
पितुरेव पत्न्या एव वेति बहुप्रकारो विवादः, तेषां बुधानां प्रबोधाय विशेषरूपेण
दायभागस्य सम्बन्धिनां मध्ये व्यक्तिविशेषनिष्ठत्वेन प्राथमिकाधिकारस्य चावधारणाय
स दायभागो निरूपणीयः निरूपणार्हः । न च नायमुद्देशः किन्तु प्रतिज्ञेति
वाच्यं तथात्वे वक्तव्यमाणप्रतिज्ञान्तरानुपपत्तेः अतएव निरूपणीय इत्यनेन निरू-
पणस्य प्रतिज्ञेति साम्प्रदायिकव्याख्यानमसदित्यवधेयं तस्मात् शृणुध्वम् । अत्र
च निरूपणं लक्षणादिप्रकारेण ज्ञानानुकूलवचनं तदेव च निरूपणीयविशेषण-
तयोपस्थितं श्रवणक्रियाया कर्मतयान्वेति योग्यत्वात् । न च श्रुधातोः श्रवण-
वाचित्ववत् शाब्दबोधवाचितापीति निरूपणीयस्यापि तदयोग्यत्वमस्ति कथमन्यथा
आत्मावारे श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादि श्रुतावात्मनः श्रोतव्यतेति वाच्यं सर्वत्र श्रावण-

बाधेनैव शुभातुना शाब्दबोधप्रतिपादनात् तत्र तस्य लक्षणिकत्वात् । ननु सर्वेषामेव विरुद्धवचनानां बुधवचनत्वेन प्रमाणत्वात् बहुधैव दायभागोऽस्तीत्यत आह मन्वादीति अविमृश्य अबुद्धा तथा च तद्वचनानां शास्त्राबोधमूलकत्वेन न प्रामाण्यमिति भावः । श्रीकराचार्यादि यस्यादरपराहतविवेकानां पण्डितानां स्वव्यक्तव्यनैयायिकतत्तत्सूक्ष्मार्थग्राहकता नास्तीति तेषां व्यावृत्तये मुधिय इति सम्बोधनम् । न्यायग्रहीतशास्त्रार्थग्राहकत्वमेव सुधीत्वम् । अत्र मनोर्देवतया तन्नामीत्कीर्त्तनरूपं मङ्गलं बोध्यम् । एनमेके वदन्त्यग्निं मनुमेके प्रजापतिम् । आहुरेके परं धर्ममपरे ब्रह्म शाश्वतमिति । स्वशब्दनिर्देशेन च मनोरादिशब्दनिर्दिष्टेतरस्मृतिकारेभ्यः प्राधान्यमावेदितं तेन स्मृत्यन्तरविरोधे मनस्मृतिरेव ग्राह्या । अत एवोक्तं मन्वर्थविपरौता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनीः स्मृतमिति ॥ १ ॥

अथ दायभागो निरूप्यते ।

तत्र नारदः ।

विभागोऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥ २ ॥

निरूपणे शिष्यावधानाय प्रतिजानीते अथेति उद्देशानन्तरमित्यर्थः निरूप्यते लक्षणादिप्रकारेण ज्ञाप्यते । तेन न उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति प्राप्तक्रमोपराधः । तत्र दायभागलक्षणप्रसङ्गे नारद इत्यस्यैकवचनान्तत्वेनाभ्याहर्त्तव्यया आहिति क्रियया अन्वयः । विभागोऽर्थस्येति । विभागः स्वत्वनिर्णयानुकूलो व्यापार इत्यग्रे वक्ष्यते तथाच पितृस्यार्थस्य पुत्रैर्यो विभागः पुत्रकर्तृकी विभागः स दायभागः स यत्र धने प्रकर्षेण कल्प्यते विभागिभिरेकमन्या मध्यस्थाद्यवलम्बनेन वा तद्विवादपदमिति बुधैः प्रोक्तमित्यन्वयः । न चाष्टादशविवादपदगणनायां स्त्रीपुंभर्मी विभागश्चेत्यनेन मनुना विभागस्यैव विवादपदत्वेन गणितत्वात् दायस्य चागणितत्वात् कथं दायस्य विवादपदत्वमिति वाच्यं इदं हि विवादपदपदं न पारिभाषिकं किन्तु यौगिकं दायभागविषयकविवादविषयत्वस्य दायोऽप्यवश्यम्भावात् दायमविषयीकृत्य दायभागविषयकविवादासम्भवात् । नारदवचनानुरोधेन मनुकृतविवादपदगणनायां विभागपदस्य क्लृप्तमिहितभावतया विभजनीयदायपरत्वे त्वनुपपत्तिलेशाभावाच्च । केचित्तु यत्रेति निमित्तसप्तमी अदर्थश्च विवादपदं तथाच यद्विवादपदनिमित्तं पितृस्यार्थस्य पुत्रैर्विभागो

ऽक्षपातः प्रकल्प्यते तद्विवादपदं दायभाग इत्याहुः । य इत्यर्थे यत्रेति सुपांसुपा साध्वित्यन्ये । परे तु यत्त्विति पाठः तदर्थश्च विभागक्रियाविशेषणमित्यूचुः । केचन पित्रास्यार्थस्येति निर्द्धारणे षष्ठीं वर्णयन्ति हन्तः सामासिकस्य चेतिवत् तथाच पित्रास्यार्थस्य मध्ये यस्मिन्नर्थे पुत्रैर्विभागः क्रियते स दायभाग इति तेषां मते वचनार्थः । अत्रापि मते धनस्य विवादपदत्वं पूर्वोक्तरीत्या बोध्यमिति । यस्तु इत्येव पाठ इत्यपरे ॥ ९ ॥

पितृत आगतं पित्रा तच्च पितृमरणोपजातस्वत्वमुच्यते । पित्रास्येति पुत्रैरिति च द्वयमपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणं सम्बन्धिमात्रेण सम्बन्धिमात्रधनविभागेऽपि दायभागपद-प्रयोगात्, अतएव दायभागं विवादपदमुपक्रम्य नारदोऽपि मात्रादिधनविभागमप्युपदर्शितवान् । तथा मनुरपि पित्रा-दिपदमदत्त्वेव एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः । आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत इत्युपक्रम्य यावत् सम्बन्धिधनविभागमुक्तवान् ॥ ३ ॥

ननु विभागात् प्रागेव पितुर्निधनादिना तदर्थेषु तत्स्वत्वापगमात् पित्रापदस्य पितुरिदमित्यर्थकल्पनायामयोग्यत्वमती व्याचष्टे पितृत इति । ननु पितृत आगतमित्यस्य पितृस्वत्वनाशानन्तरमपरस्वत्ववदित्यर्थकत्वे पितृदत्तादेरप्येवं पित्रा-त्वापत्त्या दायत्वापत्तिः पित्राधनविभागस्येव दायभागत्वेन पित्राधनस्यापि दायत्वस्याभ्युपेयत्वादत आह तच्चेति । पितृमरणेति । पितृमरणादुपजातं स्वत्वं यत्र पितृमरणाधीनस्वत्ववदित्यर्थः वस्तुतस्तु पितृस्वत्वनाशकालेऽपि पितृस्वत्वोप-लक्षितबोधकतया पित्रापदं योग्यमेव पाकरक्ते घटे श्याम इत्यादिप्रयोगवत् अत-एव विभजेयुर्धनं पितुरित्यादिवचनान्यपि सङ्गच्छन्ते । मरणपदञ्चात्र इतरस्वत्वाभि-सम्भानापूर्वकस्वत्वापगमहेतुभूतव्यापारत्वरूपेण . पातित्याश्रमान्तरप्रवेशादीनाम-प्युपलक्षणं पितृदत्तादौ तु स्वत्वं न पितुर्मरणाधीनं किन्तु सम्प्रदानस्वत्वाभि-सम्भानपूर्वकत्यागादेव पितुरिति नातिप्रसङ्गः । केचित्तु पितृत आगतं पितृत सम्बन्धाल्लभ्यं पितापुत्रभावसम्बन्धाधीनस्वत्ववदित्यर्थः । तच्चेत्यादि तु तत्परि-चायकमित्याहुः । पौत्रादिभिः क्रियमाणस्य पितामहादिधनविभागस्य दाय-भागत्वोपपादनायाह पित्रास्येतीति । सम्बन्धिमात्रेति । तथाच पितृपदस्य

पुत्रपदस्य च सम्बन्धिमात्रे लक्षणिकतया पितामहादिधनस्यापि सम्बन्धुपरम जातस्त्ववत्त्वात् तदिभागस्य सम्बन्धिकृतत्वाच्च दायभागत्वमनुष्मिति भावः पुत्रैरिति बहुलं कर्तृत्वं चाविवक्षितं तेन द्वयोर्विभागे मध्यस्थक्रियमाणं गर्भस्थविभागे च नाव्याप्तिः । ननु पितामहादिधनविभागे न दायभाग प्रमाणाभावात् तदा कथं तत्संग्रहाय लक्षणेत्यतस्तत्र प्रमाणमात्रे सम्बन्धिमात्रेणेति । सम्बन्धिमात्रकृत सम्बन्धिमात्रधनविभागे दायभागपदप्रयोगस्य मुनिविरोधात् लक्षणानुपपत्तेराह अतएवेति । सम्बन्धिमात्रधनविभागस्यापि दायभागत्वाद्वैत्यर्थः अन्यथा पितृधनविभागस्यैव दायभागत्वे दायभागविवाद पदोपक्रमे मात्रादिधनविभागकथनस्याप्रस्तुताभिधानत्वापत्तेरिति भावः ननु नारदेन दायभागोपक्रमे पितृधनविभाग एवोक्तः मात्रादिधनविभागस्य च प्राप्तिकर्मेवाभिधानम् अन्यथा स्वीकृतिविरोधः स्यादिति कथं मात्रादिधनविभागस्य दायभागत्वमित्यत आह तथा मनुरपीति । पित्रादिपदमदत्तैवेति । तथाच नारदेन पितृधनविभागस्य पृथगुक्तत्वात् मात्रादिधनविभागकथनस्य तत्प्राप्तिकृत्वसम्भवेऽपि मनुना दायभागोपक्रमे पित्रादिपदानन्तर्भावेनैव यावत्सम्बन्धिधनविभागस्योक्तेः सम्बन्धिधनविभागस्यैव दायभागत्वमिति भावः । न च नारदानुरोधात् मनुस्मृतं, मङ्गीचोऽस्त्विति वाच्यं मनोर्बलवत्त्वात् । रतिसंहित अन्योन्यानुरागयुक्तः, आपद्यपत्यप्राप्तिः क्षेत्रजादिपुत्रकरणम् ॥ ३ ॥

दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गौणः मृतप्रव्रजितादिस्त्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाम्यात् न तु मृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति ॥ ४ ॥

ननु सम्बन्धिधनविभागे दायभाग इत्युक्तं तच्च न सम्भवति भावकदन्तदायशब्दस्य त्यागमात्रबोधकतया सम्बन्धिधनाबोधकत्वादित्यत आह दीयत इति तथाच दायशब्दस्य दीयते यत् स दाय इति कर्मव्युत्पन्नतया कर्मकृतैव धनबोध इति भावः । ननु तथाप्यनुपपत्तिः कर्मकृता धात्वर्थस्य कर्मण एव बोधनात्, धात्वर्थस्य प्रकृते त्याग एव मृतप्रव्रजितादिपित्रादीनां तदानीं त्यागाभावेन त्यागकर्मत्वेन तद्धनबोधनासम्भवादत आह ददातिप्रयोगश्चेति, दाधातुप्रयोगश्चेत्यर्थः । चकारः पुनरर्थः । गौण इति । शक्यस्य सादृश्यात्मकः सम्बन्धी गुणः तदधीना या लक्षणा सा गौणी तदयोगात् गौण इत्यर्थः तथा च पूर्वस्वामिस्त्वनिवृत्तिपरस्वामिस्त्वोत्पत्तिफलकत्यागत्वेन रूपेण त्यागशक्तस्य दाधातोः पूर्वस्वामिस्त्वनिवृत्तिपरस्वामिस्त्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारत्वेन पित्रादिमरणप्रव्रज्यादिसाधा

रणेन रूपेण लक्षणा सम्बन्धिनिधनाद्यनन्तरं मरणादिरूपतादृशव्यापारजन्यं यत्-
पूर्वस्वामिस्त्वनिवृत्तिपरस्वामिस्त्वतीत्यतिरूपं फलद्वयं तच्छालित्वरूपं कर्मत्व-
मक्षतमेवेति नानुपपत्तिरिति भावः । एतेन मरणादेर्ददात्यर्थत्वे तत्र दाधातो-
र्गण्यता, तत्र स्वत्वस्यानवच्छेदकतया च धनस्यापि न कर्मत्वं धात्वर्थतावच्छेदक-
फलशालिन एव कर्मत्वादिति धात्वर्थजन्यफलभागित्वमात्रेण प्रत्ययस्यापि गण्यता
चकारः समुच्चये इत्याचार्यचूडामणिमतं प्रत्युक्तं, धातोर्निरुक्तरूपेण लक्षणया
स्वत्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन तच्छालित्वरूपकर्मत्वस्य धने निष्प्रत्यूहत्वादिति ।
गणमाह मृतप्रव्रजितादीति । साम्यादिति शकालक्ष्ययोरुक्तरूपत्यागतथाविध-
व्यापारयोर्मध्ये लक्ष्ये शक्यस्य मृतप्रव्रजितादिस्त्वनिवृत्तिपरस्वत्वतीत्यतिरूपोभय-
फलानुक्तरूपव्यापारत्वरूपसादृश्यादित्यर्थः । लक्षणाद्वैतं सुव्याख्येयमाह न तु
मृतादीनामिति, तत्र धने, सप्तम्यर्थी विषयत्वं तस्य त्यागीऽन्वयः त्यागी न
समदममुक्तस्य भवत्वित्येच्छारूपः ॥ ४ ॥

ततश्च पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्ये
स्वत्वं तत्र निरुद्धो दायशब्दः ॥ ५ ॥

दायशब्दस्य पर्यवमितार्थमाह ततश्चेति । क्रीतादावतिव्याप्तिवारणाय
धीनान्तम् । अत्र च पूर्वस्वामीत्यविवक्षितं सम्बन्धाधीनत्वस्यैव व्यावर्तकत्वात् ।
सम्बन्धश्च शास्त्रप्राप्तपुत्रत्वादन्यतमः न तु क्रेतृत्वादिः क्रयस्य सम्बन्धाधीनस्वत्व
प्रत्यहेतुत्वात् किन्तु क्रयाधीनस्वत्वं प्रत्येव तस्य हेतुत्वमिति । विद्यमानपति-
स्त्वत्वे दाम्पत्यसम्बन्धाधीनपत्नीस्वत्वाद्येऽतिव्याप्तिवारणाय तत्स्वाम्योपरम इति
तथाच तावदन्यतमसम्बन्धाधीनं सत् यत् पूर्वस्वामिस्त्वनाशजन्यस्वत्वं तदात्र
धने निरुद्धो दायशब्द इत्यर्थः । ननु स्वत्वनाशानन्तरं चेत् स्वत्वोत्पत्तिमदा
तत्क्षणेऽस्वामिकतया निध्यादिवदुदामीनस्याप्युपादानात् स्वत्वापत्तिरिति चेन्न
तत्र पुत्रादिसत्ताया एव विरोधित्वस्य पुत्राद्याधिकारबोधकशास्त्रसिद्धत्वात् न च
पित्रा विक्रीतेऽपि पुत्रस्वत्वापत्तिः इतरस्वत्वाभिसम्बन्धानापूर्वकपितृस्वत्वापगमहेतु-
व्यापारजन्यपितृस्वत्वनाशस्यैव सम्बन्धाधीनं विजातीयं पुत्रम्यत्वं प्रति हेतुत्वत्वं
तादृशस्वत्वनाशस्य च स्वत्वेच्छानधीनपितृस्वत्वनाशत्वेन हेतुता न तु उक्तपक्षेण
गौरवात् पित्रा पुत्राय दत्तत्वं यद्वन्न तत्र पुत्रस्य स्वत्वं न सम्बन्धाधीनं किन्तु दा-
सीनस्यैव दानाधीनं अती न तत्र तादृशपितृस्वत्वनाशस्य व्यभिचारः अतएव
तद्वत् धनं न दाय इति । वस्तुतस्तु पितृस्वत्वमेव पुत्रस्वत्वोत्पत्ती हेतुः न चेन्न
पितृस्वत्वे विद्यमानेऽपि तद्वने पुत्रस्वत्वापत्तिः तत्र पितृस्वत्वनाशकस्यापि सह-
कारित्वात् । स्वत्वनाशकश्च मरणपातित्यादि तेषां स्वत्वनाशकत्वेन श्रुतिप्रति-

यादितानां मरणत्वपातित्यत्वादि विशेषरूपेणैवाव्यवहितोत्तरत्वान्तर्भावेण पुत्र-
स्वत्वोत्पत्तौ हेतुत्वं तेन न परस्परव्यभिचारः अतएव विनष्टे वाप्य शरण इत्यादि-
वचनैः पितुः पातित्याद्यनन्तरमेव पुत्रस्वत्वमिति प्रतिपादितम् । एतेन पितृ-
स्वत्वनाशकानां मरणादीनां तेन तेन रूपेण हेतुत्वं, स्वत्वनाशकत्वेन, स्वत्वनाश-
सामग्रीत्वेन वा, नाद्यः अनेककार्यकारणभावकल्पने गौरवात्, न द्वितीयः
जीवत्यपि पितरि पुत्रस्य स्वत्वं स्यात् स्वत्वनाशं प्रति स्वत्वस्यादृष्टस्य च हेतुत्वात्
तदानीमपि स्वत्वादृष्टादीनां तन्नाशकानां सत्त्वात्, तृतीये चान्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं
गृहीत्वैव यस्य यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृह्यत इत्युक्तान्यथासिद्धेः सामग्रीभेदेन
नानाकार्यकारणभावकल्पने गौरवाच्च तदपेक्षया नाशरूपहेतुताया एव लघुतया
युक्तत्वादित्यादिकं प्रत्युक्तम् । प्रव्रज्यामरणपातित्यानां त्रयाणां कार्यकारण-
भावतयकल्पनामपेक्ष्य अन्यदीयौपादानिकस्वत्वं प्रति क्लीवादिभेदकूटविशिष्ट
पुत्रसत्तायास्तथाविधपौत्रादिसत्तायाश्च प्रतिधम्बकत्वकल्पनायामेव गौरवात् न
चावश्यकत्वात् मरणादीनामेव हेतुत्वमस्तु न तु पितृस्वत्वस्यापेक्षितं वाच्यं तथा
सति सम्बन्धाधीनस्वत्वधारावारणाय तथाविधस्वत्वस्य स्वसमानजातीयस्वत्व
प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवापत्तः उत्पत्तिमत्त्वसम्बन्धेन मरणादेहेतुतया न
धारापत्तिरिति चेन्न उत्पत्तेराद्यक्षणसम्बन्धरूपतयाऽननुगमेन कार्यकारणभावा-
नन्त्यप्रसङ्गात् सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वसिद्धान्तस्य च मन्त्रपाठमात्रत्वात् प्रकार-
भेदेनेव सम्बन्धभेदेनापि व्यापकताभेदस्थावश्यकत्वात् । मन्मते तु सम्बन्धिस्वत्वस्य
हेतुत्वात् तदभावादेव तद्वारापादानस्यासम्भव इति सुधीभिर्विभावनीयम् ।
स्वत्वञ्च यथेष्टविनियोगार्हत्वेन शास्त्रबोधितत्वमिति प्राप्तः । अतिरिक्तः पदार्थः
इति शिरोमणिः । स्वामित्वञ्च तन्निरूपकत्वं निरूपकतया तदेव च द्रव्यगत
गुणगतञ्च द्रव्यस्य दानादिश्रुतेः नील वा वृषमुत्सृजदित्यादौ लौहिन्यादि
गुणविशिष्टपारिभाषिकनीलवृषोत्सर्गश्रुतेश्च वस्तुतस्तु आत्मसमवेतं स्वामित्वमति-
रिक्तः पदार्थः विक्रयदानादीनां तन्नाशकत्वं क्रयप्रतिग्रहादीनाञ्च तर्जित्वं
सम्बन्धलाघवात् तदेव निरूपकतया स्वत्वव्यवहारहेतुः विषयतया च जात
तावत् अतएव निबन्धादौ भाविन्यपि स्वत्वं अन्यथा प्रतिमासं प्रतिवर्षं वा
देयत्वेन प्रतिश्रुतस्य धान्यादिरूपस्य तस्य भावित्वेन तत्र तदुत्पत्त्यनुपपत्तेरिति
चूडामणिसम्मतो लोलावतौरहस्यसिद्धः समीचीनः पत्न्याः तत्र स्वत्वधारावारणाय
सजातीयस्वत्वं प्रति सजातीयस्वत्वं विरोधि । सजातीयेति करणात् परा-
जितनृपतिराज्यान्तर्वर्तितत्तत्पुरुषीयक्रमागतस्थावरादौ जयादिना जितुर्नृपतेः
करग्रहणीपर्यागिग्वत्वीत्यादेः तथा क्रीतप्रतिगृहीतराज्यान्तर्वर्तिनि तादृश-
स्थावरादौ क्रैनादेः क्रयाद्यधीनस्वत्वोत्पादेऽपि न व्यभिचार इति संचपः ॥ ५ ॥

ननु किं दायस्य विभागो विभक्तावयवत्वं यद्वा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वं, न तावत्पूर्वः दायविनाशापत्तेः नापि द्वितीयः संयुक्तेऽपि न ममेदं विभक्तं स्वं भ्रातुरिदमिति प्रयोगात् ॥ ६ ॥

न च सम्बन्धाविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यं सम्बन्धन्तर-सद्भावप्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेष्वेव विभाग व्यङ्ग्यस्वत्वा-पादकत्वात् कृत्स्नपितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाशकल्पनागौर-वात् यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्च ॥ ७ ॥

दाय निरूप्य भागं निरुपायत् पृच्छति नर्त्तित । नान्दनेन विभागभागयो रैकत्वप्रतिपादनादाह विभाग इति । दायविनाशेति । आरम्भकसंयोगप्रति-
द्विनावयवद्वयविभागेनासमवायिकारणस्यारम्भकसंयोगस्य नाशात् द्रव्यनाशा-
पत्तारित्यर्थः इदमुपलक्षणम् अविभक्तं सुखंऽपि तत्सत्त्वात् अखण्डंऽपि विभक्तं
तदसत्त्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । संयुक्तेऽपौति । संयुक्तेऽपि वस्तुनि इष्टं वस्तु विभक्तं
भ्रातुः स्वं न ममेति प्रयोगादित्यर्थः । यद्यपि इदं विभक्तामिति प्रयोगस्येवा-
पेक्षितत्वेन भ्रातुः स्वं न ममेति कथनमनुपयोगि तथापि वेर्णापेक्षव्यवहारस्य
विभागाधीनत्वात् तत्र विभक्तत्वस्याऽप्यभावप्रतिपादनार्थं तत्कथनमिति ।
सम्बन्धाविशेषादिति । स्वत्वहेतोस्तत्पुत्रत्वादिसम्बन्धस्य सकलपुत्रादिमाधार-
ण्यादित्यर्थः । सर्वधनोत्पन्नस्येति । सम्पन्नी त्रींहरितिवत् सामान्याश्रयणादेक-
वचनं द्रव्यविशेषे एकैकस्मिन्नंशे व्यवस्थापनम् अशान्तरव्याप्त्या व्यवस्थापनं एतेन
स्वत्वं प्रतिपुरुषं भिन्नमिति प्रतिपादितं तेन साधारणे सर्वेषां स्वत्वमैकमेवेति
भ्रमनिरासः सासुदायिकस्वत्वविनाशतत्तदश्रयवैशेषिकस्वत्वहेतुभेदव्यापार इति
वार्थः तेन समवेतस्य स्वत्वस्य विद्यमानस्याश्रयत्वारूपस्यावृत्त्यसम्भवेऽपि न क्षति-
रिति । सम्बन्धन्तरेति । तुल्याधिकारिसम्बन्धन्तरेत्यर्थः तेन सतीप्रत्येक-
पौत्रादिसद्भावस्य संग्रहः जीवत्यित्येकपौत्रादिसद्भावस्य चासंग्रहः सम्बन्धन्तरसद्भाव-
प्रतिपक्षः स्वजन्यफलविरोधी यस्य तादृशस्य पुत्रत्वादिरूपसम्बन्धस्य अवयवेष्वेव
एकैकस्मिन्नंशे एव स्वत्वोत्पादकत्वादित्यर्थः । कस्य कृतांशे स्वत्वमित्यत्र निर्णी-
यकमाह विभागव्यङ्ग्येति । तथाच यदंश यस्य स्वत्वं तदंश एव तस्य गुटिका-
पात इति नियम इत्यभिप्रायः विभागस्य च व्यङ्ग्यत्वेन तदभावादेव न विभा-

गात् पूर्वं स्वत्वस्य विशेषनिष्ठत्वेन तत्तत्पुरुषीयत्वप्रत्यय इति भावः । ननु सम्बन्धन्तरसत्तायाः सामान्यत एव सम्बन्धन्तरस्वत्वविरोधित्वे कुत्राप्यंशे कस्यापि स्वत्वं नीत्ययेत विरोधिसत्त्वादिति चेदत्र ब्रूमः सम्बन्धाधीनस्वत्वप्रागभाववत्त्व-
प्रत्यासत्त्या सम्बन्धन्तरस्यैव सम्बन्धन्तरीयसम्बन्धाधीनस्वत्वं प्रति विरोधित्वं
विभागानन्तरं प्रादेशिकस्वत्वस्य भवतामप्यभ्युपेयत्वेन तत् प्रागभावस्य सत्त्वादिति
नानुपपत्तिरिति । सम्बन्धन्तरसत्तायाः प्रतिबन्धकत्वे प्रमाणमाह कृतृत्वमिति ।
न कल्पित्वादिधनगतसम्बन्धिसमसंख्यसामुदायिकस्त्वानि तेषामुत्पादविनाशाच्च
एतावदनन्तपदार्थकल्पनापेक्षया प्रतिबन्धकल्पनस्यैव लघुत्वादिति भावः । प्रमाण-
सत्त्वं गौरवमप्यकिञ्चित्करं कथमन्यथादृष्टकल्पनमतः प्रमाणाभावमाह यथेष्टमिति ।
यथेष्टविनियोगरूपफलानुमेयमिह स्वत्वं समुदायं कस्यापि सम्बन्धिनस्तदभावेन
कथं तत्कल्पनमिति भावः । ननु विभागानन्तरमविनियुक्तविनष्टधने स्वत्व
मस्तीत्यत्र किं मानमिति चेन्न अविनियुक्तं विनष्टं समदं विनष्टमिति प्रतीति-
बलादत्रेयमिति, इदमुपलक्षणं विभागस्य स्वत्वहेतुत्वे स्वत्वनाशकत्वं च प्रमाणा-
भावात् एकपदसत्त्वे व्यभिचाराच्च तत्रावश्यकल्पनीयकारणान्तरादेवान्यत्रापि
निर्वाह्येनान्यथासिद्धेय्य एवं विभागस्य स्वत्वनाशकत्वं चौरैर्विमज्ज्य गृहीतं धने
धनिनः स्वत्वनाशापत्तिरित्यापि बोध्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

उच्यते एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य
विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया अव्यव-
स्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं विभागः ॥ ८ ॥

विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा विभागः ॥ ९ ॥

उच्यते इति । भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य एकदेशोपात्तस्य तत्तदशार्वाङ्घ्र्यस्य
विनिगमना इदममुकस्य नान्यस्येत्यवधारणरूपा तत्प्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यव-
हारः परस्परनेरपेक्षेण दानविक्रयादिलक्षणेः तदनर्हतया अव्यवस्थितस्य
सतीऽप्यसत्कल्पस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनम् इदममुकस्येत्यवधारणं विभाग
इत्यर्थः आदिना उभयसम्मतमध्यस्थवचनादिपरिग्रहः अत्रैकदेशोपात्तेत्यादिकं
स्वरूपकथनमात्रं न तु विभागपदार्थकोटी तत्तद्रूपेण तेषां निवेशः । विभाग-
पदार्थस्तु पूर्वस्त्वानिस्वत्वनाशजन्यतत्सम्बन्धाधीनसमुत्पन्नस्वत्वावधारणमात्रमिति
अतएव सम्भूय वर्णिजां समुदायधनविभागो न दायभागः तेषामर्जनाधीनस्वत्व-
स्यैव विभागेनावधारणादिति । अस्मिन्नर्थे च विभागपदस्य योगाभावात्
रुद्धिरेवेति बोध्यम् । नन्वत्र रुद्धिकल्पने गौरवं एवं पितृकृतविभागेऽप्यपि तत्र

पुत्राणां प्रागुत्पन्नस्वत्वाभावेन निरुक्तविभागत्वासम्भवात् न च तत्र विभागपदं स्वत्वाधारणरूपगुणयोगादगौणमेवेति वाच्यं मुख्यत्वे सम्भवति गौणत्वस्यान्याय्यत्वा दत्त आह विशेषेणेति । पुरुषविशेषनिरूपितांशविशेषनिष्ठत्वेनेत्यर्थः । स्वत्वज्ञापन- मिति स्वत्वज्ञापनं स्वत्वज्ञानानुकूलव्यापारो गुटिकापातादिरित्यर्थः । दाय- भागपदे तु व्युपसर्गाभावेऽपि धातूनामनेकार्थत्वात् भजतिरेव केवली विशिष्टार्थ- मभिधत्त इति । एवञ्च भजत्यर्थेकदेशे ज्ञाने व्युपसर्गार्थस्य प्रकारतयान्वयात् विशेषेण स्वत्वज्ञानानुकूलव्यापारलक्षणी विभागः शक्तिलभ्य एवेति न रुढिकल्पना नवा पितृकृतविभागेऽव्याप्तिरिति । अस्मिंश्च कल्पे सम्भूय वणिजां धनविभागेऽपि विभागत्वमस्तीव किन्तु न स दायभागः तद्धनस्य दायत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ ८ ॥ ६ ॥

यत्रापि चैकं दासीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्कालविशेष बह्वनदोहनफलेन स्वत्वं व्यज्यते । तदाह बृहस्पतिः ।

एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथांशेन गृहे गृहे ।

उद्धृत्य कूपवाप्यभस्वनुसारेण गृह्यते ॥

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत् ।

इदं श्लोकार्द्धत्रयं नानास्थानस्थं न तु क्रमिकम् ॥ १० ॥

ननु यत्रैकैव दासी गवादिव्याक्तिर्वा पितृसम्बन्धिनौ तस्यां परस्परविरोधेन कस्यापि स्वत्वं न स्यात् तथाच तद्विभागे न दायभागः स्यादत आह यत्रेति । कालेति । कालविशेषे व्यवस्थापितर्द्धादिदिनादौ बह्वनं दोहनं वा फलं यस्य तादृशेन प्रथमं दिनद्वयं त्रयादिर्वा ऋषस्य तदनु तावद्दिनं तदनुजस्य एवञ्चा परापरमपरापरस्येति मध्यस्थवचनेन स्वत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः तथाचैकस्यामेव व्यक्ती कालिकाव्याप्यवृत्तीनि नानास्वत्वानि स्वामित्वलक्षणानि सर्वेषु पुत्रेषु प्रागुत्पन्नानि तेषाञ्चैकैकस्य मध्यस्थवचनेन कालविशेषे तत्तद्व्यक्तिनिष्ठत्वेनावधारणमिति तत्र तादृशमध्यस्थवचनमेव विभागोऽव्याहृत इति भावः । कालभेदेन स्वत्वञ्च त प्रागुत्पन्नप्रमितं स्यात् तदा तत्प्रतिपादकमध्यस्थवचनमपि विभागः स्यादतः कालभेदेन तथाविधस्वत्वे प्रमाणमाह एकां स्त्रीमिति । यथांशेन भागिसम- सङ्ग्रामासदिवसाद्यंशेन तथाच कालभेदेन कर्ममात्रविधानात् कालभेदेनैव तत्र सर्वेषां स्वत्वं प्रागुत्पन्नमिति प्रतिपादितं तच्चैकैकस्य एकैकमेवाव्याप्यवृत्ति न

नाना अनन्तस्वत्वतदुत्पत्तिविनाशकल्पनागौरवादिति । अनुसारेण स्वस्वप्रयी-
जनानुसारेण न तु परिमाणसाम्येन । ननु यथैकस्मिन् सुवर्णादावंशभेदेन
स्वत्वमभ्युपेयते तथैकस्यामपि दासीगवादिव्यक्तौ अंशभेदेन स्वत्वमभ्युपेयतामत
आह युक्त्येति । युक्तिश्च प्रयोजनसापेक्षतया वैशेषिकयथेष्टविनियोग एव विभाग
प्रयोजनं, तच्चावयवविभागेऽसम्भवि अवयवानां स्वातन्त्र्येण यथेष्टविनियोगानर्ह-
त्वात् निरर्थक एव विभागः स्यादित्याह अन्यथेति । इदमुपलक्षणं अवयविन
निधित्वापत्तिः अयं न कस्यापीति व्यवहारापत्तिश्च द्रष्टव्या तथाचानायत्या
कालभेदेनैव स्वत्वमिति सुवर्णादीनाञ्च स्वातन्त्र्येण विनियोगानर्हत्वात् तत्र देशभेदे-
नैव स्वत्वमिति । ननु तत्कालस्वामिना विक्रीते वस्तुनि कालान्तरस्वामिना-
मनुमतिमन्तरेणापि तत्र क्रेतुः सार्वकालिकस्वत्वापत्तिरिति चेन्न विक्रेतुर्यादृशं
स्वत्वं क्रेतुस्तादृशमेव स्वत्वं क्रयाज्जायते । एवञ्च क्रेतुर्विक्रेतुः स्थानीयतयान्यैः
सह तद्वस्तुनः पर्यायेण विनियोग इति । अतएव राज्यान्तराधिकारिणः
सकाशात् अन्यनृपतिना क्रीते राज्यान्तरादौ विक्रेतृस्वत्वसजातीयं करग्रहणोप-
योगि स्वत्वमेव तत्र तस्य जायते न तु दायप्रतिगृहीतभूम्यादिवृत्तिस्वत्वसजातीय-
स्वत्वं तत्र भूम्यादौ तथाविधस्वत्वसत्त्वेन तद्विरोधात् तादृशस्वत्वान्तरीत्यस्यसम्भवात्
समानजातीययोस्तयोर्विरोधादिति । एतत्-श्लोकार्द्धत्रयस्य संहितायां क्रमेणा-
दर्शनात् अमूलत्वशङ्कामपनेतुमाह इदमिति । यच्चात्र स्मार्त्तेन दूषणमभिहितं
अविभक्तभातीरेकेन भावा साधारणाश्वयोरेकतरमादाय धनमर्जितं तत्रार्जित-
धनेऽर्जकस्य द्वावंशौ अपरस्यैकोऽंश इति सर्वसम्मतं तत्र यदि गुटिकापातादिना
पश्चादर्जकेन सोऽश्वौ लभ्यस्तदा प्रादेशिकस्वत्ववादिमते प्रागप्यर्जकस्यैव सोऽश्व
इति तेनार्जितधने कथं भावन्तरस्य भागः यदि चानर्जकेन लभ्यस्तदा सम-
भागीयुक्तः एकस्य स्वायासेन अपरस्याश्वायासेनार्जितत्वादिति तदसत् प्रादेशिक-
स्वत्ववादिमतेऽविभक्तस्यैव साधारणपदार्थत्वादिति सामान्यस्वत्वानभ्युपगमेनान्य-
विधस्यासम्भवात् अतस्तदुक्तदोषासम्भवादिति सूधीभिर्भाव्यम् । अपि हरिनाथ-
मिताक्षरावाचस्पतिमिश्रानुयायिनः यत्र यस्य स्वत्वं तत्रैव तस्य गुटिकापात
इत्यत्र प्रमाणाभावात् दुर्विभक्तत्वेन पुनर्गुटिकापातविसंवादाच्च, किञ्च एकचेव्रोत्-
पन्नशस्यानां यत्रांशक्रमेण ग्रहणं तत्र किमवच्छेदेन स्वत्वं जायते न शस्यावच्छेदेन
शस्यानां तदानीमजातत्वात् किञ्च एकेन गवा कृष्टभूम्यादर्थं शस्यविभागस्तत्र-
किमवच्छेदेन गवि स्वत्वं शस्यावच्छेदेनेति चेन्न शस्यादेस्तदसम्बन्धात् नह्य
सम्बन्धोऽप्यवच्छेदकः किञ्च सम्बन्धसाम्यात् सर्वेषां सर्वत्र स्वत्वोत्पत्तौ बाधका-
भावात् प्रागभावादृष्टादीनां विशिष्य हेतुत्वाभावात् सम्बन्धन्तरसत्तायाः प्रति-
बन्धकत्वे गौरवात्, न च सामान्यस्वत्वोत्पत्तिविनाशकल्पनागौरवं प्रामाणिकत्वात्

एकस्यां दास्यां दशानां स्वत्वे त्रिदिनात् परं स्वत्वनाशतदुत्पत्तिकल्पनायां विपरीत-
गौरवाच्च विभागस्य स्वत्वनाशकत्वं तद्वेतुत्वञ्च पितृकृतविभागे क्लृप्तमित्याहुः ॥ १० ॥

ननु पितर्युद्धं गते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुरिति नारद-
वचनात् पितुर्धनं विभजेयुरित्यन्वयात् विभागात् पूर्वं न तत्र
पुत्राणां स्वत्वं न च विभागस्य स्वत्वकारणता असम्बन्धिधने-
ऽप्यतिप्रसङ्गात् ॥ ११ ॥

विभागः प्रागुत्पन्नस्वत्वज्ञापकः स्वत्वजनको वेति मतद्वयोपरि माध्यमिकः
शङ्कते नन्विति । न तत्र पुत्राणामिति पितुर्धनमिति षष्ठ्याबोधितपितृस्वत्वस्य
प्रतिवन्धकत्वात् तथाच प्रागुत्पन्नस्वत्वज्ञापको विभाग इति न सम्भवतीति भावः ।
द्वितीयमतमाशङ्क्य निषेधति न चेति । स्वत्वकारणतेत्युपलक्षणं पूर्वस्वत्वनाश-
कतेत्यपि बोध्यम् । असम्बन्धीति । उदासीनैरसम्बन्धिधने गुटिकापातादौ
कृते तत्र स्वामिस्वत्वनाशीदासीनस्वत्वयोः प्रसङ्गादित्यर्थः, न च सम्बन्धिधनस्वत्वं
प्रत्येवास्य कारणत्वमिति वाच्यं सुस्थस्य जीवतः पितुर्धने पुत्रैर्बलाद्विभागे तदा-
पत्तेः ॥ ११ ॥

उच्यते पित्रादिनिधनानन्तरमेवास्मदीयं धनमिति प्रयो-
गात् एकपुत्रे च विभागं विनैव स्वत्वस्वीकाराच्च सम्बन्धि-
निधनमेव स्वत्वकारणमतो नातिप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

नन्वर्जयितव्यापारोऽर्जनम् अर्जनाधीनस्वामिभावश्चार्जयिता
तेन पुत्रव्यापारो जन्मैवार्जनं युक्तम् अतो जीवत्येव पितरि
पुत्राणां तत्र स्वत्वं न तु तन्निधनात् अत एवोक्तं क्वचिज्जन्मैव
यथा पित्रे धने ॥ १३ ॥

नैतत् मन्वादिविरोधात् । यथा मनुः,

ऊर्द्धं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैतृकं रिक्त्यमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १४ ॥

विभागात् पूर्वं पुत्राणां स्वत्वव्यवस्थापनेनैव स्वमतसिद्धविभागस्य निष्प्रत्यूह-
तेति तत् व्यवस्थापयति उच्यते इति । पितृनिधनानन्तरमित्यत्र निधनपदे

इतरस्वत्वाभिसम्भानापूर्वकस्वत्वापगमहेतुभूतव्यापारीपलक्षकम् एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । ननु विभाग एव सम्बन्धिना क्रियमाणः स्वत्वहेतुरती नासम्बन्धिधनेऽतिप्रसङ्गः तस्य च सम्बन्धिनिधनपातित्याश्रयमान्तरप्रवेशाद्यन्यतमकालस्य सङ्कारित्वात् न बलाद्विभागे तदापत्तिरती विभागात् पूर्वमस्मदीयमिति प्रयोगो गौण एवेत्यत आह एकपुत्रे चेति । तथाच व्यभिचारात् विभागस्य सामान्यतः कारणत्वबाधेन तत्र कृतं कारणादेव सम्बन्धिनिधनात् बहुपुत्रस्थलेऽपि तत्सम्भवे तदन्यथासिद्धेश्च सर्वत्र सम्बन्धिनिधनमेव स्वत्वहेतुरित्युत्पन्नस्वत्वघटितविभागलक्षणस्य नानुपपत्तिर्न वा पूर्वमस्मदीयमिति प्रयोगो गौणः किन्तु मुख्य एवेति पितृर्जनमिति तु भूतपूर्वस्वत्वात् उपपाद्यमिति भावः । अर्जयित्वव्यापार इति । इदञ्च नार्जनार्जयित्वोर्लक्षणपरम् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् किन्त्वर्जनस्वामित्वयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावपरम् अर्जनलक्षणन्तु स्वामित्वहेतुभूतव्यापारत्वमेव तथाच व्याधिकरणस्य पितृनिधनादेर्न पुत्रस्वत्वीत्यती हेतुत्वमित्याशङ्कार्थः । तेन व्यधिकरणस्य हेतुत्वासम्भवेन । जन्मैवेति । न च पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं पितृर्जितद्रव्ये पुत्रस्वलानुपपत्तिराद्यक्षणसम्बन्धरूपपुत्रजन्मनोऽतीतत्वादिति वाच्यं जन्मपदेनाद्यक्षयसम्बन्धध्वंसस्यैव लक्षणयोक्तत्वात् ननु स्वत्वं यथेष्टविनियोज्यत्वेन शास्त्रगम्यत्वलक्षणं तच्च पितृर्भाविद्रव्ये पुत्रस्वाच्चतं पितृर्द्रव्यं पुत्रैर्यथेष्टविनियोज्यमिति शास्त्रेण पितृद्रव्यत्वावच्छेदेनैव पुत्रविनियोज्यत्वस्य बोधनादिति चूडामणिमतमादरणीयमिति चेन्न तथा सति जन्मप्रागपि स्वत्वापत्त्या जन्मैवार्जनमित्यनुपपत्तेः किञ्च स्वं विनियोजीतेति श्रुतिवाक्यादन्वयबोधे सति यथेष्टविनियोज्यत्वेन शास्त्रगम्यत्वरूपस्वत्वज्ञाने स्वपदात् तदुपस्थितिः तस्याच्च सत्यां तदन्वयबोध इत्यन्योन्याश्रयात् तस्मात् स्वत्वं पदार्थान्तरमेव स्वत्वत्वाखण्डोपाधिविशेष इति । युक्तमिति । अर्जनस्वामित्वयोः सामानाधिकरण्यानुरोधादिति भावः । जीवत्येवेति । पातित्यादिकं विनेति शेषः । जन्मैवेति । अर्जनमिति शेषः । दूषयति नैतदिति । ऊर्ध्वं स्वत्वीपरमानन्तरम् ॥ १२—१४ ॥

जीवतोरपि पित्रोः पुत्राणां कुतो न विभाग इत्याशङ्क्यामिदमुत्तरं तदानीमस्वामित्वादिति ॥ १५ ॥

न च भार्या पुत्रश्चेत्यादिवत् अस्वातन्त्र्याभिप्रायमिति वाच्यं तदानीं स्वत्वे प्रमाणाभावात् भार्यादिषु तु यत्ते समधिगच्छन्ति अर्जयन्तीति स्वत्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यवर्णनम् ॥ १६ ॥

किञ्च स्तोपात्तेऽपि तेषामस्वामित्वे स्वधनसाध्यवैदिक-
कर्मोच्छेदात् श्रुतिविरोधः स्यात् ॥ १७ ॥

देवलश्च पितृधने अस्वाम्यमेव स्पष्टयति
तथा पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः ।

अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते ॥ १८ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च तथ एवाधनाः स्मृताः । यत्ते सरापिनश्चानि यस्यते
तस्य तद्धनमित्यत्र यथा अधना इत्यस्य अस्वतन्त्रा इत्यर्थः तथा अनीशा इत्यपि
अस्वतन्त्रा इत्यर्थो वाच्य इत्याशङ्कते न चेति । तदानीं पितृजीवनकाले ।
भार्यादिष्विति । अर्जयन्तीत्यनेन स्वत्वहेतुरुपाजर्जनबोधनात् स्वत्वप्राप्तेः तदन्यथा
उपपत्त्या युक्तमस्वातन्त्र्यावर्णनमित्यर्थः । ननु धिगमी नीपार्जनं किन्तु उपा-
दानमेव वाच्यमत आह किञ्चेति । न च पत्यादिभिर्दत्ते कर्मोपपत्तिरिति
वाच्यं तर्हि पत्यादिकृतत्याग एव भार्यादीनां स्वत्वमुत्पादयेत् तथाचान्यती-
त्यर्थः यथा लाभानन्तरमेव पत्यादेः स्वत्वं तथा पत्यादितो लब्धेऽपि स्यादिति
कथं तेन कर्मोपपत्तिरिति तद्दीपतादवल्यात् । ननु अनीशा इत्यस्य अस्वतन्त्रा
इत्येवार्थः अस्वाम्यार्थकत्वं जीवतीरिति द्विवचनबलभ्यस्य पितरि जीवति
जातरि जीवत्याम् अनीशा इत्यस्य पितृपरमानन्तर मातृसत्त्वाविषये बाधापत्तेः
तदानीं पुत्राणां स्वामित्वे सर्वेषामविवादादत आह देवत्वमिति । तथाचात-
मातरश्रुतत्वात् अस्वाम्यपदं कुप्यन्त्येव ननु स्वातन्त्र्यं । लाक्षणिकमिति
भावः ॥ १५—१८ ॥

किञ्च जीवत्यपि पितरि पितृधने पुत्राणां स्वामित्वे
पितुरनिच्छयापि विभागः स्यात् जन्मनैव स्वत्वमित्यत्र
प्रमाणाभावाच्च अर्जनरूपतया जन्मनः स्मृतावनधिग-
मात् ॥ १९ ॥

क्वचिज्जन्मैवेति च जन्मनिबन्धनत्वात् पितापुत्रमखन्यस्य
पितृमरणस्य च स्वत्वकारणत्वात् परम्परया वर्णनम् ॥ २० ॥

अन्यव्यापारिणान्यस्य स्वत्वमविरुद्धं शास्त्रसूत्रत्वादस्य ।
दृष्टञ्च लोकेऽपि दाने हि चेतनोद्देशविशिष्टत्यागादेव दातृ-
व्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्ये स्वामित्वम् ॥ २१ ॥

नप्रतिग्रहेर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यत्र राजसूयेन यजितेत्यादिवत् याजनाद्यात्मकै-
र्जनमर्जयेदित्यन्वयात् प्रतिग्रहस्यार्जनरूपता सिद्धा प्रतिग्रहस्य स्वत्वहेतुत्वे च
तद्विरुद्धं स्वत्वहेतुव्यापारस्यैवार्जनत्वादत आह याजनेति । अर्जनरूपता
अर्जनव्यपदेशः । अविरोधमुपपादयति याजनादाविति तथाच याजनादीनां
स्वत्वाहेतुत्वेन तदन्वयानुगोचरत्वात् अर्जयेदित्यत्रार्जनत्वं न स्वत्वजनकत्वं किन्तु
स्वत्वप्रयोजकत्वमेव तत्र प्रतिग्रहेऽप्युक्तं दत्ते सत्ययं प्रतिगृह्णातीत्यवधारण
एव तद्विरुद्धं दातुस्यागात् तत्स्वत्वोदयात् प्रतिग्रहवैमुख्यज्ञाने तद्व्यतिरेका-
च्चेति भावः । ननु धात्वर्थगमनानुकूलकृतिमत्येव गन्तादिव्यपदेशो लाघवात्
न तु धात्वर्थतावच्छेदकफलानुकूलव्यापारवति गौरवात् तथाच कथं
प्रतिग्रहीतृर्दातृत्वापत्तिः तस्य दानानुकूलकृत्यभावात् अतएव ऋत्विगेव हीते-
त्युच्यते तस्यैव हवनानुकूलकृतिमत्त्वात् न यजमानस्य भवन्मते स्वीकारे
स्वपदस्य यथेष्टविनियोगार्हत्वविशिष्टं लक्षणावच्च मन्मतेपि शास्त्रीवदान-
प्रदस्य स्वत्वाभिसम्मानपूर्वकत्वात् लक्षणा किञ्च याजनाभ्यापनयोः पूर्ववर्ति
तथा प्रयोजकत्वात् तन्ममभिव्याहृतप्रतिग्रहस्यापि तथात्व युक्तं न तु प्रयोजक
ज्ञानविषयतया ॥ २२—२४ ।

पितृनिधनकालीनं वा जीवनमेव पुत्रस्यार्जनं भविष्यति ।
किञ्च भ्रात्रादिधने तन्मरणात् तन्मरणकालीनजीवनाद्वा
भ्रात्रन्तरादेः स्वत्वमकामेनापि वाच्यम् ॥ २५ ॥

अत ऊर्ध्वं पितुश्चेत्यादि (मनु ८।१०४) तत्कालीनस्वत्व-
ज्ञापनार्थं तदानीमेव चेच्छाप्राप्तं विभागमनुवदति प्राप्तत्वात्
विधानानुपपत्तेः ॥ २६ ॥

न च नियमः सम्भवति एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्म-
काम्ययेति (मनु ८।१११) मनुविरोधात् दृष्टार्थत्वाच्च विभा-
गस्य न तन्नियमः कालनियमो वा सम्भवति ॥ २७ ॥

अपिच त्यागमरणाद्योः स्वत्वहेतुत्वे तदानीं त्यक्तृमृतादीनामर्जयितृप्रतीति-
व्यवहारापत्तिरतः समानाधिकरणव्यापार एव स्वत्वहेतुर्लाघवात् तत् कथं
पितृनिधनादेः पुत्रस्वत्वहेतुत्वमत आह पितृनिधनकालीनं वेति । पुत्रजीवनमेव
स्वत्वहेतुः तत्र पितृनिधनकालः सहकारौत्थः एवं सति अस्वास्थ्यं हीत्यादिक-

मपि सङ्गच्छते जन्मनो हेतुत्वे तत्र लक्षणा स्यादिति भावः । विनिगमकान्तरमाह किञ्चेति । मरणस्य हेतुत्वे पूर्वोक्तदोषापत्तिरतस्तन्मरणकालीनजीवनाद्देति । अकामेनापीति । अन्यथा मातृपर्यन्तरद्वितभातधने तस्मिन्निर्दोषे जीवत्यपि भावन्तरस्याद्यक्षणसम्बन्धसंरूपजन्मतः स्वत्वापत्तेस्तदनिच्छयाऽपि विभागप्रसङ्गात् भातस्त्वस्य च भावन्तरस्वत्वाविरोधात् सामुदायिकस्वत्वे दया दर्शनात् एवं भातुर्दारपरिग्रहे तदनन्तरं भातुः स्वत्वनाशस्तद्धने तद्द्वारमरणे पुनः स्वत्वोत्पत्तिरिति कल्पनागौरवाच्च । अतोऽत्र कृतकारणादेव जीवनादन्यत्रापि निर्वाहे किं पुत्रस्वत्वं प्रति तज्जन्मनो हेतुत्वकल्पनयेति भावः । अत्र मनोः स्वरसं दर्शयति अत इति । यतो न जीवति स्वत्वमत इत्यर्थः । तत्कालीनं पितृमरणकालीनम् । यत उक्तन्यायात् उपरम एव स्वत्वं तत इच्छया विभागोऽपि तदा प्राप्त एवेति विभागविध्यनुपपत्तेराह तदानीमेवेति । पितुरुपरमकालमित्यर्थः । अनुवदतीति । तथाच तात्कालिकस्वत्वज्ञापनार्थं विभागानुवाद इति न तद्विधिरिति भावः । विधित्वे सम्भवत्यनुवादत्वमन्याय्यमती नियमविभिरिव भविष्यतीत्याशङ्क्य निषेधति न चेति । नियमः पितुरुर्देवि विभजेदेवेत्येवंरूपः । दृष्टार्थत्वादिति । दृष्टमात्रार्थत्वात् अदृष्टाजनकत्वादिति यावत् तथा चादृष्टजनककर्मण्येव करणाकरणयोः शुभाशुभादृष्टमात्रार्थो नियमः यथा जलश्रयोत्सर्गादौ गौरवतारणानुमन्त्रणयोर्यजमानकर्तृकमन्त्रपाठनियमः करणे शुभादृष्टार्थः पोष्यवर्गभरणादिनियमश्च अकरणादशुभादृष्टार्थ इति करणाकरणाभ्यां तज्जनकस्वयं विभागो वचनश्रुतेनापि नियन्तुमशक्य इति भावः । कालनियमो यदि विभर्जत् तदा पितुरुर्देवि विभजेदित्येवंरूपः ॥ २५—२७ ॥

किञ्च पितर्युपरत इत्यनन्तरकाल एव विभागः स्यात् न तु परस्तादपि जातेष्टिवत् जातप्राणवियोगापत्तिसमानस्यात्र विरोधस्याभावात् पितृपरमानन्तरस्य च यावज्जीवपर्यन्तस्य स्वेच्छात एव प्राप्तत्वात् ॥ २८ ॥

अतो जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वाम्ये विभागनिषेधार्थं मनुवचनं वाच्यं तच्चान्याय्यम् अस्वार्थपरत्वापत्तेः ॥ २९ ॥

अथास्त्वदृष्टार्थ एव कालनियम इत्यत आह किञ्चेति । पितुरुपरमानन्तरमित्यत्रानन्तरम् अव्यवहितानन्तरम् अनन्तरमात्रं वा आद्येऽनन्तरकाल एवेति

पितृपरमाश्रयवृद्धितानन्तरकाल एवेत्यर्थः । विशेषणस्यैतदव्यावृत्तिफलत्वादाह नन्विति । ननु यथा वैश्वानरं द्वादशकपालञ्चरुं निर्वपेत् पुते जाते इत्यत्र जातेऽश्रयवृद्धितोत्तरकालस्य प्राप्तावपि बाधकबलादशौचान्ते क्रियते तथात्रापि समयान्तरे विभागो भविष्यतीत्यत आह जातेऽपीति । जातप्राणेति । तथाच नाडीच्छेदानन्तरमशौचीत्यादात् जातकर्मवदच्छिन्ननाडीदशायामेव इष्टिर्वाच्या सन्यपानञ्च कृतत नाभीमिति ब्रूयात् सनञ्च प्रतिधत्तेति गोभिलेन नाडीच्छेदात् परमभिहितं तावत् कालञ्च सन्यापाने शुष्ककण्ठतया बालवियोगापत्तिरिति तद्विरोधात् तत्र तथा इह तु न तद्विरोध इत्यर्थः । द्वितीये पितृपरमानन्तरस्येति । स्वेच्छात एवेति । तथाच पितृपरमात् पूर्वं पुत्राणामस्वास्यात् विभागप्रसक्तेर्विभागे तदनन्तरकालस्यावश्यकतया विधिं विनापि सिद्धत्वेन अव्यावर्तकतया तथा नियमो व्यर्थ एवेति भावः । अष्टष्टार्थकत्वकल्पना चाष्टष्टादिकल्पना गौरव-पराहृतैवेति हृदयम् । ननु तथापि परिसङ्ख्याविधिराम्नां जीवति पितरि पुत्रा न विभर्जयन्निति नानुवाद इत्याशङ्क्य निराकरोति अत इति । भवन्मते स्वत्वस्य प्रागेव जातत्वात् अन्यथा प्रसक्त्यभावे निषेधानुपपत्तिरिति भावः । वाच्यं भवतेति शेषः । अस्वार्थेति ऊह्ये भर्जयन्नित्यस्य जीवति न भर्जयन्नित्यस्वार्थ-परत्वापेक्षित्यर्थः । इदमुपलक्षणं स्वार्थहानिरपि बोध्या । प्राप्तबाधत्वञ्च नास्ति जीवति पितरि विभागस्याप्राप्तेरिति बोध्यम् । एतेन स्वार्थहानिप्राप्त-बाधावपि बोध्याविति चूडामण्युक्तं न युक्तम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

अतो जीवतोः पित्रोर्धने पुत्राणां स्वाम्यं नास्ति किन्तु-
परतयोरिति ज्ञापनार्थं मन्वादिवचनम् एकः शाब्दोऽपर-
श्चार्थः ॥ ३० ॥

न चोपरममात्रमेव विवक्षितं किन्तु पतितप्रव्रजितत्वा-
द्युपलक्षयति स्वत्वविनाशहेतुतासाम्यात् ॥ ३१ ॥

तदाह नारदः ।

मातुर्निवृत्ते रजसि दत्तासु भगिनीषु च ।

विनष्टे वाप्यशरणे पितर्युपरतसृहे ॥ ३२ ॥ (नारद १३।३)

विनष्टे पतिते अशरणे गृहस्थाश्च मरहिते । यदा निवृत्ते
वापि मरणादिति पाठः तदा मरणान्निवृत्ते जीवति निसृह्य
इति । पाठान्तरमनाकरम् ॥ ३३ ॥

सप्रयोजनतयाऽनुवादी न दीपायेति स्वमतमुपहसंहरति अत इति ।
 एको जीवति स्वाभ्याभावः शाब्दः अनीशा इतिशब्दबोधितः । अपर उपरं
 स्वाभ्यरूपः आर्थो विभागोन्नयः । उपरमपदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वे पतितादौ
 जीवति पितरि तद्धनविभागाभावप्रसङ्ग इत्यत आह न चेति । नहीत्यर्थः ।
 आदिना तानप्रस्थलीपरतसृहत्वपरिग्रहः । लक्ष्यतावच्छेदकमाह स्वत्वविनाशेति ।
 तथाच स्वत्वप्रतिसम्मानपूर्वकस्वत्वापगमहेतुव्यापारत्वेन लक्षणेत्यर्थः । तेन पितृ-
 दत्तादौ न विभागप्रसङ्गः दानादेः स्वत्वप्रतिसम्मानपूर्वकत्वादिति । पातित्यादेः
 स्वत्वनाशकत्वं प्रमाणमाह तदाहति । अत्र पुत्रा विभज्युरित्युपक्रमलक्षणेन
 विभागानुषङ्गात् पितृस्वत्वापगमपुत्रस्वत्वयोरवगमादिति भावः । निर्दोषे पितरि
 स्थिते इति देवलवचनेन सदीपे पितरि स्थिते ततश्चास्यनाशपुत्रस्वाभ्यावगमात्त-
 द्देकवाक्यत्वाच्च । विनष्टं पतिते इति । विनाशार्थकत्वे पितर्युद्धं गते पुत्रा
 इति नारदवचनान्तरेण सह पौनरुक्त्यापत्तिरिति भावः । अत्र पातितभ्यापि
 सर्वस्वदानादिप्रायश्चित्तवचनात् प्रायश्चित्तपराङ्मुख्येति विशेषणं देयं तेन प्राय-
 श्चित्तप्रागभावाभावसङ्गतं पातित्यं स्वत्वनाशहेतुरिति बोध्यम् । गृहस्थाश्रम-
 रहित इति । गृहस्थाश्रमी गार्हस्थ्यं तद्राहते आश्रमान्तरगते इत्यर्थः ।
 गृहस्थाश्रमाशरणं इति पाठोऽपि शरणं गृहर्गच्छित्रीरित्यसंकोपात् तद्वर्गचित-
 रिति स एवार्थः । उपरतसृहं स्वत्वसमानकालीनेच्छाप्रागभावासमान
 कालीनेच्छाभ्युपसृति । यदेति । विनष्टं वापीति तृतीयवरणं निवृत्ते वापीति
 यदा पाठ इत्यर्थः तदा अस्य निस्पृहत्वविशेषणमाह तदेति । यदा तदेति
 अन्तरमसूचनाय, तद्वीजं च विशेषणवैयर्थ्यमेवेति । पाठान्तरमिति । निवृत्ते
 वापि रमणादिति प्रकाशादिधृतपाठान्तरमनाकरमित्यर्थः बहुषु ग्रन्थेष्वदर्शनात्
 तथाविधे पितरि विषयान्तरं सृष्ट्वावत्यतिप्रसङ्गात्तिति भावः ॥ ३० -- ३३ ॥

अत्राप्युपरतसृहत्वादिना पुत्राणां स्वत्वं पितृधने भव-
 तीति ज्ञापनादयमेकः कालो विभागस्येच्छाप्राप्तोऽनुद्यते
 प्राप्त्यनुसारित्वाच्चानुवादस्य स्वामित्वाच्च प्राप्तेः ॥ ३४ ॥

एकस्यापि स्वधने स्वाभ्यादेकैच्छयापि विभागप्राप्तेः
 समेत्येति (मनु ८।१०४) सहितत्वं पक्षप्राप्तमनूद्यते । अन्यथा
 साहित्यवत् बहुत्वस्थाप्यवगतेर्द्वयोर्विभागो न स्यादेव द्वयो-
 र्विभागप्रतिपादक शास्त्राभावात् ॥ ३५ ॥

ज्ञापनादिति । ज्ञापनायेत्यर्थः । समेत्येति । मिलित्वेत्यर्थः । मिलनञ्च सर्वेषामुद्यमसत्त्वे एव तत्किमेकेच्छया न विभाग इत्यत्राह एकस्यापीति । तथाच स्वामित्वेन स्वातन्त्र्यादेकेच्छया विभागो नैयायिक एवेति भावः । पक्षेति । कदाचित् सर्वेच्छया विभागः कदाचिदेकेच्छया यदा सर्वेच्छया तत्पक्षप्राप्त इत्यर्थः । अन्यथा न्यायप्राप्तानुवादकतां विहाय वचनबलादेव तस्य विवक्षितत्वे, साहित्यवदिति । साहित्यं मिलनमात्रं न तु परस्परसापेक्षाणां तुल्यरूपाणाम् एकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्यं विभागक्रियाया वैशेषिकस्वत्वावधारण-रूपाया अक्षपातादिरूपतदनुकूलव्यापाररूपाया वा सर्वानन्वयात् । वचनान्तरात् द्वयोर्विभागो भविष्यतीत्याशङ्कामपनयति त्रयोरिति । किञ्चैवम् एकस्य विदेशस्थत्वे बाल्यादिनाऽज्ञानित्वे वा मिलनाभावात् विभागाभावे अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम् । न्यसेयुर्बन्धुवर्गेषु प्रीषितानां तथैव चेति वक्ष्यमाणवचनविरोधः स्यादिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ननु उपरते पितरि ज्येष्ठ एव धनाधिकारी नेतरे ।
यथा मनुः ।

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पितॄन् धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ (मनु ८।१०५)

ज्येष्ठोऽत्र पुत्रामनरकव्यावर्त्तकोऽभिप्रेतो न तु जीवदपेक्षः ।
यथा मनुः ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्तन्मृमर्हति ॥

यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्यमश्रुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः ॥ ३६ ॥

(मनु ८।१०६।१०७)

नैतत् सर्वेच्छाधीनज्येष्ठाधिकारश्रुतेः । यथा नारदः ।

विभृयाद्वेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।

भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः ॥

सर्वेच्छया कनिष्ठोऽपि शक्तः सन् विभृयादिति ॥

(नारद १३।५)

ज्येष्ठता चातन्त्रं यथा मनुः ।

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्द्धते धर्मस्तस्माद्वर्त्या पृथक्क्रिया ॥

(मनु ८।१११)

सह पृथग्वेति पदाभ्यां काम्ययेति चेच्छाया विकल्पकत्वं दर्शयति ॥ ३७ ॥

पितृवज्ज्येष्ठ एव पितुरनन्तरं धनाधिकारी तेन सह विभाग एवेतरेषां नास्तीत्याशङ्कते नन्विति । पुत्री भवतीति । पुत्रामनरकव्राणकर्तृपुत्रवान् भवतीत्यर्थः । स तस्यादिति । तथाच ज्येष्ठस्य धनलाभे पुत्रामनरकताण- कर्तृत्वरूपपुत्रत्वस्य हेतुत्वनीपादानात् तद्रूपज्येष्ठस्यैव धनाधिकारः नूतद्रूपस्य जीवदपेक्षज्येष्ठस्येति भावः । एतच्च सजातीयस्त्रीजातेषु, विजातीयस्त्रीजातेषु च उत्कृष्टाजातस्यैव ज्येष्ठत्वम् । सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः । न मातृतो ज्येष्ठमस्ति जन्मतो ज्येष्ठमुच्यते इति मनुवचनात् । धर्मजः न तु रागजः । अपुत्राः सन्त्यदिन इति निन्दार्थवादादिति भावः । अदिनी- ऽदनशीला राक्षसा इति मिथ्याः । तथाच विभागवचनं मृतज्येष्ठकनिष्ठ मातृगणविषयमिति पूर्वपक्षयितुरभिप्रायः । ज्येष्ठता चातन्त्रमिति । ज्येष्ठ एवेत्यवधारणं ज्येष्ठस्य सति भरणमामर्थ्यं ज्ञेयम् । पृथग्विवर्द्धते इति । यद्यप्य विभक्तानामप्येकेनैव कर्मणा सर्वेषां धर्मोदयात् पृथग्भावे धर्मवृद्धिरनुपपन्ना तथापि पार्थकी स्वस्वाधारणद्रव्येण कृतकर्मणोऽतिशयितधर्मोत्पत्तिस्तथाक्त- मिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तदेवं पितृस्वत्वापगम एकः कालोऽपरस्थानपगत एव पितुः स्वाम्ये पितुरिच्छयेति कालद्वयम् ॥ ३८ ॥

न पुनः पितर्युपरत इत्येकः कालः, पितर्युपरतसृष्टे मातुश्च निवृत्ते रजसीत्यपरः, अनिवृत्तेऽपि मातरजसि पितरि ससृष्टे तदिच्छयेति कालत्रयमुद्गृहीयम् । मातरजोनिवृत्तेः

पितृपरतसृहत्वविशेषणत्वे, त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां हृद्यां
द्वादशवार्षिकीम् । त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति स्वत्वर
इति (मनु ६।६४) मनुना विवाहकालविधानात्, वनं पञ्चा-
शतो व्रजेदित्याश्रमान्तरगमनकालविधानात् तदा च
रजोनिवृत्तेर्मातुरसम्भवे पितरि चोपरतसृहे वानप्रस्थे तत्-
पुत्राणामिच्छतामप्यविभागप्रसङ्गात् ॥ ३६ ॥

निर्विशेषणमुपरतसृहत्वमेव पितृधनविभागकाल इति
चेन्न, अनुपरतसृहे पितरि पतितेऽप्यविभागप्रसङ्गात् ॥ ४० ॥

अयमप्यपरः काल इत्यभिधाने कालचतुष्टयापत्तिः
पितुरुपरमः, पतितत्वं, निःसृहत्वं, इच्छा चेति ॥ ४१ ॥

अनपगत एवेति । यद्यपि पितुरिच्छया विभागेऽप्युपेक्षया पितुः स्वत्वनाशो-
ऽप्यवश्याभ्युपेयः अन्यथा स्वीकृतविभागस्यैवानुपपत्तिः तथापि विभागेच्छाधीन-
तदनधीनस्वत्वापगमाभ्यां कालद्वयमुक्तम् । वस्तुतो लाघवादितरस्वत्वाभिसम्माना-
पूर्वकपितृस्वत्वापगमकाल एक एव दायस्य विभागे निमित्तं न तु कालद्वयं
गौरवादिति बोध्यम् । चूडामणिसम्मतोऽप्ययं पक्ष इति । यत्र तु पुत्राणां
सम्भाव्यमानानुभाविकलह्निराकरणार्थं पिता तत्तदंशानवधार्य पुनस्तेषु स्वय-
मधिकरोति न तत्र विभागः पितरुपेक्षाविरहेण तत्स्वत्वस्यैव विद्यमानत्वात्
तेन तत्र विभागप्रयोगो भाक्त एवेति । मिताक्षराकृतम् तं निरस्यति न पुन-
रिति । वहेत् उद्वहेत् सत्वर इत्यनेन उक्तकालादल्पकालपरिगृहीतदारः ।
तदा चेति । द्वाविंशच्चतुस्त्रिंशद्वर्षमभ्य इत्यर्थः त्रिंशद्वर्षेणोद्वाहिताया द्वादश-
वर्षायायाः स्त्रियाः पत्युः पञ्चाशद्वर्षसमये द्वाविंशद्वर्षवयस्कत्वात् एवं चतुर्विंशति-
वर्षेणोद्वायाः स्त्रिया अष्टवर्षायायाः पत्युः पञ्चाशद्वर्षे चतुस्त्रिंशद्वर्षायत्वात् ।
अविभागप्रसङ्गादिति । इदन्तु न सम्यक् इदानीमविभागस्येष्टत्वात् अन्यथा
पुत्रेषु दारान्निक्षिप्य वनं गच्छेत् सदैव वा इति रागनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यां प्रकार-
द्वयविधानेन रागानिवृत्तौ सहवनगमनपक्षे वानप्रस्थाश्रमीत्यन्नपुत्राणां वृत्ति-
लोपापत्तेः । गृहस्थस्तु यदा पश्येदलीपलितमात्मनः । अपत्यपुत्रतत्पुत्रां
स्तदारण्यं समाविशेत् इत्युक्तकालान्तरे चारण्यगमने विभागस्य नानुपपत्तिः
इदानीं मातृरजो निवृत्तेरपि सत्त्वादिति बोध्यम् । केचित्तु अविभागप्रसङ्गादिति ।

न चेष्टापत्तिः व्यवहारविरोधात् वानप्रस्थस्य पत्नीसहितवनगमनपक्षे, पूज्यैरेत-
स्वात् अपत्यसम्भावनानिवृत्तिः स्वतःसिद्धत्वेन तत्परत्वासम्भवात् अष्टैष्टार्थकल्पना-
गौरवाच्चेत्याहुः । तदसत् न हि वनगमनमेव पुरुषस्य ऊर्ध्वरेतस्त्वं जनयति येन
तदनन्तरपत्यसम्भावनानिवृत्तिः स्यादिति । निवृत्ते रजसीत्यस्य तु विषयः स्वयमेव
परतो वक्ष्यते । कालचतुष्टयं दर्शयति पितुरुपरम इत्यादिना ॥ ३८—४१ ॥

यच्च कार्याक्षमे पितरि पुत्राणां विभागे स्वातन्त्र्यामुक्तं
तद्वचनानभिज्ञत्वेन । तथा च हारीतः । जीवति पितरि
पुत्राणामर्थादानविसर्गाक्षेपेषु न स्वातन्त्र्यं कामं दीने प्रोषिते
आर्त्तिं गते वा ज्येष्ठोऽर्थांश्चिन्तयेत् । सुव्यक्त माहृतुः शङ्क-
लिखितौ । पितर्यशक्ते व्यवहारान् ज्येष्ठः प्रतिकुर्यात्
अनन्तरो वा कार्यञ्चस्तदनुमतो नत्वकामे पितरि रिक्थ-
विभागो वृद्धे विपरीतचेतसि दीर्घरोगिणि वा ज्येष्ठ एव
पितृवदर्थान् पालयेदितरेषां ऋक्थमूलं हि कुटुम्बमस्वतन्त्राः
पितृमन्तो मातुरप्येवमवस्थितायाः ॥ ४२ ॥

एतद्वचनद्वयं कार्याक्षमे दीर्घरोगिणि च पितरि विभागं
निषिध्य ज्येष्ठ एव गृहं चिन्तयेत् तदनुजो वा कार्यञ्च
इत्याह । अतो नत्वकामे पितरोत्येतदेव कार्याक्षमे पितरि
रिक्थविभाग इति भ्रान्तलिखितम् ॥ ४३ ॥

कार्याक्षम इति । अतिवृद्धत्वादिनेति शेषः । आदानं ग्रहणं, विसर्ग-
त्यागः, आर्त्तपो न्यासकरणम् । न स्वातन्त्र्यं न तदनुमतिं विनाऽधिकारः ।
दीनेऽतिवृद्धत्वादिना दुःखिते । आर्त्तिं गते अत्यन्तशोकीनादिभिः पीडिते ।
एतद्वचने स्वयं वक्ष्यमाणः कार्याक्षमादौ पितरि विभागनिषेधेन ज्येष्ठस्य गृह-
योगक्षेमाचरणरूपोऽर्थो न व्यक्तः न स्वातन्त्र्यमित्यस्य पितुः स्वाभ्युदयायामेव
सम्भवात् चिन्तयेदित्यस्य तु विभागार्थं चिन्तयेदित्यर्थसम्भवादत आह सुव्यक्त-
मिति । वृद्धे सर्वकर्माक्षमे । विपरीतचेतसि उन्मादेन । दीर्घरोगिणि
चिरतरकालं महारोगिणि । पितृवदिति । पिता यथा सर्वेषां पालनपुरः-
सरमर्थान् पालयेत् तथेतरेषां कनिष्ठानां पालनपुरःसरमर्थान् पालयेदित्यर्थः तेन

तथाभूते पितरि ज्येष्ठस्य कनिष्ठपालनपुरःसरमर्थपालकता प्रतिपादिता । अथ पालने हेतुमाह ऋक्थमूलं ह्रीति । कुटुम्बं कुटुम्बभरणं गार्हस्थ्यं वा । अस्व-
तन्त्राः यथेष्टविनियोगानधिकारिणः, अमेन पितृसत्त्वं पुत्राणामस्वातन्त्र्यं विभा-
गादौ स्फुटमेवाभिहितमिति । एवं मातरि जीवन्त्यामस्वतन्त्राः । अत उक्त-
वचनानभिज्ञत्वात् । एतदेवेति । सुपांसुपेति सप्तम्यर्थे प्रथमा, एतत्पाठस्थल-
उपेत्यर्थः । कार्याक्षमे पितरि रिक्थविभाग इति यल्लिखितं तद्विभान्तलिखित-
मित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तस्मात् पतितत्वनिस्पृहत्वोपरमैः स्वत्वापगम इत्येकः
कालोऽपरश्च सति स्वत्वे तदिच्छात इति कालद्वयमेव
युक्तम् ॥ ४४ ॥

मातुर्निवृत्ते रजसीति (नारद १३।३) तु पितामहादि-
धनाभिप्रायं निवृत्ते रजसि पुत्रान्तरसम्भावनाभावात् तदानी-
मपि पितुरिच्छयैव पुत्राणां विभागः अनिवृत्ते रजसि क्रमागत-
धनविभागे पश्चाज्जातानां वृत्तिलोपापत्तेः न चामौ युक्तः ।

ये जाता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो विगर्हितः ॥

इति मनुवचनात् ॥ ४५ ॥

यत एव पितृधने कालद्वयं अत एव मनुगौतमादिभि-
र्मृतपदं परित्यज्य ऊर्द्धमित्युक्तम् ऊर्द्धं पितुरिति (मनु ८।१०४।
गौतम २८।१) पितुस्तदा स्वत्वापगमात् तदर्थमेवोर्द्धमित्युक्तम्
अतोऽयमेको विभागकालः । ऊर्द्धं विभागाज्जातस्वित्यनेन
(मनु ८।१६। नारद १३।४३) च सस्पृहे पितरि तदिच्छया
विभागकालोऽपरो दर्शितः ॥ ४६ ॥

दत्तासु भगिनीषु चेति (नारद १३।३) न कालार्थं किन्तु
तासामवश्यं दानार्थम् ।

तथा यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्तवर्णं पैतृकं ततः ।

भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यं मृणी न स्याद्यथा पिता ॥

(नारद ३।३२)

इदं नारदवचनं पितृवर्णशोधनावश्यभावार्थं न विभाग-
कालार्थम् ॥ ४७ ॥

अस्माच्च नारदवचनादयमर्थः सिध्यति यद्विभागकर्त्तृ-
भिरुत्तमर्णानुमत्यैव पित्रादि ऋणं विभजनीयं परिशोध्यं
वा शोधनावशिष्टधनविभागप्रतिपादनस्यैतत्प्रयोजनत्वात् ।
अत एव मातृधनस्यापि ऋणावशिष्टस्य विभागमाह याज्ञ-
वल्क्यः । मातुर्दहितरः शेषमृणात् ताभ्य ऋतेऽन्वयः । (याज्ञ-
वल्क्य २ । ११८) एतच्च विस्तरेण ऋणादाने वक्ष्यते ॥ ४८ ॥

यद्वा दत्तासु भगिनीषु मातृधनं पुत्रैरेव विभजनीयम्
अदत्तासु ताभिः सह साधारणम्, एतच्चावसरे वाच्यम् ॥ ४९ ॥

एवं तावत् पितृधनविभागस्य कालद्वयमप्युक्तम् ॥ ५० ॥

कार्याद्यसमयसमयरूपविभागकालान्तरं निरस्य स्वीकृतास्माद्य पुनरुपसंहरति
तस्मादिति । ननु तर्हि मातुर्निवृत्ते रजसीत्यस्य को विषय इत्यत आह मातु-
रिति । पुत्रान्तरसम्भावनाभावादिति । तेन मातृपदं पितृपदोपलक्षणम् ।
तदानीमपि पितृपदो रजःनिवृत्त्युत्तरकालेऽपि । पितुरिच्छयैवेति । अत्र प्रमाणं
वक्ष्यते । ननु पुत्रान्तरसम्भावनासत्त्वे पितामहधनविभागे का क्षतिरित्यत आह
अनिवृत्त इति । वृत्तिलोपः पितामहधने निरक्षितम् । अयुक्तत्वं हेतुमाह ।
ये जाता इति । जाता उत्पन्ना, अजाता भविष्यद्गर्भसम्बन्धाः । ऊर्ध्वं स्वत्वाप-
गमात् । रजोनिवृत्तिरूपस्वतन्त्रकालनिरासेन पुनरुपसंहरति अत इति । अयं
स्वत्वापगमकालः । प्रमाणदर्शनपूर्वकं कालान्तरमाह ऊर्ध्वमिति । अपरः
पितृस्वत्वापगमादन्यः पितुरिच्छासमयरूपः । यच्छिष्टं यदवशिष्टम् । यथेदं
नारदवचनं न विभागकालान्तरप्रदर्शनार्थं किन्तु ऋणपरिशोधनावश्यभावार्थं
अन्यथा ऋणी न स्यादिति वैयर्थ्यापत्तेः तथा दत्तास्त्विति भगिनीदानावश्यभावार्थ-
मित्यर्थः । एतत् प्रयोजनत्वात् ऋणपरिशोधनावश्यभावप्रतिपत्तिमात्रप्रयोजनत्वात् ।

अतएव ऋणपरिशोधनस्यावश्यकत्वादेव । ताभ्य ऋते दुहितृभ्यो विना । ननु
अन्वयी दुहितुर्मातुर्वा तत्राह एतच्चेति । वक्ष्यते मातुरन्वय इति व्यवस्थापयि
ष्यते । पञ्चान्तरमाह यहेति । मातृधनमयौतकं यौतके सर्वा दुहितृभाव एव
पुत्राधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वात् तथाच दत्तासु भगिनीषु चेति मातुरयौतकधन-
विषयमिति भावः । अक्सरे प्रकृतसमाप्तौ स्त्रीधनविभागप्रकरणे । उक्तं व्यव-
स्थापितं न्यायवचनाभ्यामिति शेषः ॥ ४४—५० ॥

द्वितीयाध्यायः ।

सम्प्रति पितामहधनविभागकालोऽभिधीयते ।

तत्र बृहस्पतिः ।

‘ पित्रोरभावे भ्रातृणां विभागः सम्प्रदर्शितः ।

मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यते ॥ १ ॥

नास्य वचनस्य पितृधनगोचरत्वं ऊर्द्धं विभागाज्जातस्त्व-
त्यस्य (मनु ८ । २१६ । नारद १३ । ४४) निर्विषयत्वापत्तेः
निवृत्ते रजसि पुत्रोत्पत्तेरभावात्, मातृधनविषयत्वञ्चास्य
नाशङ्कनीयम् एवं मातुरेव निर्द्धनत्वापत्तेः अतो निवृत्ते
रजसोति पितामहादिधनविषयम् ॥ २ ॥

न चेच्छामनपेक्ष्य रजोनिवृत्तेर्विभागनिमित्तत्वं सम्भवति
अनिच्छया विभागाभावात् ॥ ३ ॥

सत्यामिच्छायां कस्येच्छयेत्यपेक्षायाम् ऊर्द्धं पितुः पुत्रा-
रिक्त्वं विभजेयुः निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चेच्छतीति
(गोतम २८ । १—२) गोतमवचनात् पितुरेवेच्छात इति
निर्णीयते ॥ ४ ॥

अतः पित्रोरभाव इत्येकः कालः । पित्रोरिति द्विवचन-

निर्देशात् सोदरभ्रातृणां पितृधनविभागोऽपि मातुरभाव एव
कार्यः ॥ ५ ॥

न तु मातृधनविभागार्थं मातुरभावस्योपादानं जीवतोर-
पीत्यस्य मातृधनगोचरत्वानुपपत्तेः अन्यधनगोचरत्वमवश्यं
वाच्यं तेन यत्रैव विभागे पितृरभावो निमित्तं तत्रैव जीव-
तोरपीत्यपिशब्देन जीवनस्यापि शस्त्वकीर्तनात् न मातुर-
भावो मातृधने व्याख्येयः । एतच्च विस्तरेण वाच्यम् ॥ ६ ॥

पितृधनविभागकाले कथिते पितामहधनविभागकालस्य आकाङ्क्षितत्वात्
तं वक्तुं प्रतिजानीते सम्प्रतीति । निर्विषयत्वे हेतुमाह निवृत्ते रजसीति । न च
पितृरभाव इति वचनं पितृधनविषयं ऊह्य विभागाज्जातस्त्विति पैतामहधन-
विषयमिति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यात् । पितामहधने पितुः पुत्रेभ्यः स्वेच्छा-
कृतन्यूनाधिकदानस्यापि निषेधेन उत्पत्त्यमानपुत्रनिरंशतायाः सर्वथैव निषिद्ध-
त्वात् तत्रैव मातृरजोनिवृत्तेः सहकारित्वौचित्यात् । न च पित्रा स्वयं गृहीतं
दंशे तदनन्तरं तस्यैवाधिकारात् न निरंशतेति वाच्यं तस्य पितृपभोगोपक्षीणत्वं
निरंशताया दुर्वारत्वात् पैतृके तु तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे इति विष्णुवचनेन
इच्छाया, नियामकत्वाभिधानात् इच्छयोत्पत्त्यमाननिरंशतायामप्यविरोधात् न
तत्रास्य सहकारितेति, अतएव वृत्तिलोपो विगर्हित इति प्रागुक्तवचने वृत्तिपदं
पितामहधनपरमिति सुधीभिर्भाव्यम् । निर्जनत्वापत्तेरिति । रजोनिवृत्ति-
मात्रेण तस्याः स्वत्वनाशे पुत्राणां तद्वनविभाग इत्यर्थः । उपसंहरति अत
इति । यतो न पितृधनगोचरत्वं नापि मातृधनगोचरत्वमत इत्यर्थः । ननु
निरपेक्षश्रुतिबलात् पितुरनिच्छयापि मातृरजोनिवृत्तौ पुत्राणां विभागः स्यादत
आह न चेच्छामिति । विभागनिमित्तत्वं विभागीपधायकत्वम् । अनिच्छयेति
स्वारसिकेच्छां विनैत्यर्थः । विभागाभावादिति । विभागस्य दृष्टार्थकतया
स्वारसिकेच्छाधीनत्वनियमादित्यर्थः । सत्यामपेक्षितायामिच्छायां कस्य पित-
पुत्रस्य वा पितुरेवेच्छात इति । जीवति चेच्छतीत्यनयोरिच्छाजीवनयोः सामाना-
धिकरण्यानुरोधादिति भावः । तेन तदानीमपि विभागे पितुरेव स्वामित्वात्
स्वातन्त्र्यं न पुत्रेच्छया विभागोऽस्वामित्वेनास्वातन्त्र्यादित्यभिहितम् । यथा
श्रुतं न सङ्गच्छते इच्छायाः सामानाधिकरण्यकृतिद्वारा विभागप्रयोजकत्वस्य
सिद्धत्वेन तत्र कस्येत्याकाङ्क्षानुदयात् तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतानुपयोगित्वाच्चति

द्रष्टव्यम् । अत इति । यतो हृदयस्थितिवचनस्य न पितृधनविषयत्वमत इत्यर्थः । एकः कालः पितामहधनविभाग इति शेषः । अथवा यतोऽपत्यसम्भावनाभावः पितुरिच्छासङ्गत एव विभागनिमित्तं न तु स्वातन्त्र्येण अत इत्यर्थः । एकः काल इति पितुरिच्छासङ्गतमातुरजीनिवृत्तिकालादतिरिक्तकाल इत्यर्थः, अन्यथा मरणादावपि अपत्यसम्भावनाविरहस्याप्यविशिष्टत्वेन पित्रोरभाव इति पृथक्कालो नाभिहितः स्यादिति भावः । अतोऽस्य नोपसंहारार्थत्वं तेन वक्ष्यमाणतस्मादित्युपसंहारेण सङ्ग न यौनरुक्त्यमिति द्रष्टव्यम् । एतेनास्याप्युपसंहारार्थत्वादित्यभिप्रायेण लिखिष्यमाणतस्मादित्युपसंहारे पुनरुपसंहरतीति चूडामणिलिखनमप्यर्थालोचनविजृम्भितमिति बोध्यम् । ननु पित्रोरिति साहित्यमविवक्षितमेव अन्यथा जीवति पितरि मातुरभावेऽपि साहित्यावच्छिन्नाभावसत्त्वात् विभागप्रसङ्गात् तथाच द्विवचनस्यावैयर्थ्याय पितुरभावी मातुरभावश्चेति द्वयं विभागनिमित्तं स्यात् न तु पितुरुपरममात्रम्, अत्रेष्टापत्तिमाह पित्रोरिति । विमातृमातृत्वाभावात् तत्सत्त्वे सपत्नीपुत्राणां विभागे बाधकाभाव इत्यर्थं बललभ्यमाह सोदरभातृणामिति । कार्य इति प्रशस्त इत्यर्थः, अतएव वक्ष्यति सोऽपि च मातरि जीवन्त्यां न धर्म्य इति तथाच मातुरभावी विभागप्राशस्त्यमात्रनिमित्तं न तु विभागे, पितृपरमानन्तरमेव पुत्राणां धनस्वामित्वेन विभागे स्वातन्त्र्यात् अट्टपार्थत्वकल्पनायाश्च अन्यायत्वादिति भावः । अस्य उक्तवचनस्य मातृधनगीचरत्वानुपपत्तेरिति । मातुर्निर्द्वन्द्वत्वापत्तेरिति शेषः । अन्यधनगीचरत्वं, मातृधनातिरिक्तधनगीचरत्वम् । तत्रैवेति । सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गा इति न्यायात् उपस्थितविभाग एव न त्वनुपस्थिते विभागान्तर इति भावः । ननु तर्हि मातृधनविभागे किं निमित्तमत्राह एतच्चेति । वाच्यं मातृधनविभागावसरे इति शेषः ॥ १—६ ॥

तस्मात् पितामहादिधनस्यापि पित्रोरभाव इत्येको विभागकालः तथा मातुर्निवृत्ते रजसि पितुरिच्छात इत्यपरः

॥ ७ ॥

न तु पितुरिच्छामन्तरेण तस्य विभागः अनीशास्ते हि जीवतोः (मनु ८ । १०४ ।) तथा अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते (नारद—देवली) तथा जीवति चेच्छतीति (गोतम २८ । २) तथा पितुरनुमत्या दायविभागः

(बोधायनः) तथा जीवति पितरि रिक्त्यविभागोऽनुमतेः (शङ्क-
लिखितौ) तदेवमादिमनुनारदगोतमबोधायनशङ्कलिखिता-
दिभिरविशेषेण जीवति पितरि पुत्राणां यावद्धनगोचरा-
स्वामित्वस्य पितुरिच्छाधीनविभागस्य च प्रतिपादनात्
पैतामहधनविभागकालस्य च पृथगेभिरनभिधानात् पैतामह-
धनगोचरत्वमप्यनीशत्वपित्रनुमतिवचनानाम् ॥ ८ ॥

उपसंहरति तस्मादिति । विशेषाभिधानाय पुनराह न त्विति । उक्त-
वचनानां पितृधनविभागप्रकरणनियन्तितत्वात् तद्विषयकत्वशङ्कामपनेतुमाह पैता-
महेति । तथाच प्रकरणमपि साधारणमिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥

यत्तु याज्ञवल्क्यवचनम् ।

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥ •

(याज्ञवल्क्य २ । १२२ ।)

तस्य निरवद्यविद्योद्योतेन द्योतितस्तत्त्वतोऽयमर्थः । यत्र
द्वयोर्भ्रात्रोर्जीवत्पितृकयोरप्राप्तभागयोरेकः पुत्रमुत्पाद्य
विनष्टोऽन्यो जीवति अनन्तरं पिता मृतः तत्र पुत्र एव तद्धनं
प्राप्नोत्वतिसन्निकर्षात् तदर्थं सदृशं स्वाम्यमिति वचनम् । यथा
पैतामहधने पितुः स्वाम्यं तथैव तस्मिन्मृते तत्पुत्राणामपि
न तत्र सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां कोऽपि विशेषः पार्वणविधिना
पिण्डदानेन द्वयोरपि तदुपकारकत्वाविशेषादित्यभिप्रायः
॥ ९ ॥

अत एव मृतपितृपितामहकः प्रपौत्रोऽपि पुत्रपौत्राभ्यां
सह तुल्याधिकारी भवति पिण्डदत्त्वाविशेषात् ॥ १० ॥

जीवति तु पितरि पुत्राणां पितामहधनस्वामित्वे स पुत्राः

पुत्रभ्रातृद्वयविभागे तत्पुत्राणामपि भागः स्यात् स्वामित्वा-
विशेषात् ॥ ११ ॥

तथाचाप्रक्रान्तत्वेनातदर्थत्वं वचनस्य अनेकपितृकाणा-
मेव प्रक्रमात् ॥ १२ ॥

निबन्धः कार्त्तिक्यां कार्त्तिक्यामिदं दास्यामीति यन्नि-
बद्धम् ॥ १३ ॥ ७ ६ २ ४ ५

द्रव्यं भूसाहचर्यात् द्विपदमभिहितम् ॥ १४ ॥

पेतामहं पितुरेव स्वामित्वे याज्ञवल्क्यवचनविरोधमपनेतुमाह यत्त्विति ।
सदृशं स्वास्यमिति । यथाशुतार्थमादाय विरोधी बोध्यः । तस्य उक्तवचनस्य
निरवय्विति । निरवयवा उत्कृष्टा या विद्या सेव दिवाकर तस्योद्योतेनोदयन
द्योतितः प्रकाशित इत्यर्थः । गुणसिम्भुरित्यादौ सिम्भुपदार्थसामर्थ्यात् यथा
गुणे जलत्वं व्यङ्गं तथा उद्योतपदार्थसामर्थ्यात् विद्यायां दिवाकरत्वं व्यङ्गमिति
पुत्र एवेति, न तु सृतपितृकपौत्रस्य । तदर्थं सृतपितृकपौत्रस्य प्राप्तार्थं,
तथैवेति । एतेन सृतपितृकपौत्राणां बहूनामपि मिलित्वैकीभागः पितृव्यस्य
चापरो भागो न तु तेषां प्रत्येकं पितृव्येण सह तुल्यांशतेति प्रातिपादितम् ।
अतएव उपकारकत्वाविशेषादेव । पिण्डदत्ताविशेषादिति । तेन पुत्रपद
पार्वणाधिकारिमगीत्रीपलक्षणं पितामहपदञ्च पार्वणाद्देश्यपितृपूर्वपुरुषपर
पितृपदम् अग्निपूर्वपुरुषधन्यपत्यपरमिति बोध्यम् । नन्वेवं सृतपितृकप्रपौत्रस्य
प्रपितामहधने पितामहेन सह तुल्याधिकारः स्यादुपकाराविशेषादिति चेन्न
तस्य प्रपितामहपार्वणानियमात् पितामहे जीवति तु पितर्येव समापयेदित्या-
द्युक्तेः । अतो नियततत्पार्वणकर्तुः पितामहस्य तदपेक्षयोपकारविशेषस्य स्फुट-
त्वादिति । निरवयववचनस्य सङ्कोचेन सामान्यत एव पौत्राणां पित्रा सह
पितामहधने तुल्यस्वामित्वे बाधकमाह जीवति त्विति । स्वामित्वाविशेषादिति
भवन्मत इति शेषः तथाच व्यवहारविरोध इति भावः इदमुपलक्षणम् ।
एवञ्चेत् पुत्रेच्छयापि विभागे प्राप्ते मातुर्निवृत्ते रजसि जीवति चेच्छतीति
पितुरिच्छाधीनविभागप्रतिपादकप्रागुक्तशास्त्रविरोधी द्रष्टव्यः । अतदर्थत्वं पितृ-
द्रव्ये सृतपितृकभ्रातृपुत्रेण सह पितृव्यस्य तुल्यस्वामित्वविषयकत्वम् । प्रक्रमा-
दिति । अनेकपितृकाणान्तु पितृतीभागकल्पनेत्यनेन अनेकपितृकाणामेव प्रक्रान्त-
त्वादित्यर्थः । अत्रानेकपितृकाणाम् एकपितृकभिन्नानां विभिन्नपितृकाणामित्यर्थः ।

निबन्धः प्रतिवर्षं प्रतिमासादि वा दातव्यत्वेन प्रतिश्रुतवस्तुरूप इति व्याचष्टे
निबन्ध इति । साहचर्यादिति । स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जित
मित्यादि वक्ष्यमाणे भूहिपदयोरेकक्रियान्वयादित्यर्थः ॥ ७—१४ ॥

अयं वा धारेश्वरपुरस्कृतो वचनार्थः । इच्छया विभाग-
दानप्रवृत्तस्य पितुः पैतामहधने सदृशं स्वाम्यं पुत्रैः सह न
तत्र स्वोपार्जितधन इव न्यूनाधिकविभागमिच्छातः कर्तुमर्ह-
तीति ॥ १५ ॥

यथा विष्णुः । पिता चेत् पुत्रान् विभजेत्तस्य स्वेच्छा
स्वयमुपात्तेऽर्थे पैतामहे तु पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वम् ॥ १६ ॥
(विष्णु १७।१—२)

इदं सुव्यक्तं यदि पिता पुत्रान् विभजति तदा स्वोपात्तेऽर्थं
न्यूनाधिकविभागं स्वेच्छया पुत्रेभ्यो दद्यात् पैतामहे तु नैतत्
यस्मात् तत्र तुल्यं स्वामित्वं न पुनः पितुः स्वच्छन्दवृत्तिता
॥ १७ ॥

अतः पितापुत्रयोः पैतामहधने समविभागार्थं सदृशं
स्वाम्यमिति वचनं, पुत्राणां वा विभागस्वातन्त्र्यार्थमिति
मतद्वयमपि हेयम् ॥ १८ ॥

एवमेवापरमपि वचनं व्याख्येयम् ॥ १९ ॥

नन्वेवं द्रव्यपदस्य द्विपदपरत्वे पैतामहमणिमुक्तादिद्रव्यं पितृव्यस्यैव स्यात्
न तथाविधपौत्रादीनां द्रव्यसामान्यपरत्वे च भूम्यादीनां पृथगुपादानं व्यथ
अथ गोवृषन्यायात् भूमिनिबन्धयोः प्राशस्त्यार्थमेव पृथगुपादानं साहचर्यन्त
न्यायपर्यवसायितया शास्त्रतो दुर्बलत्वादकिञ्चित्करमिति चेत्तथापि उपकारित्वा-
विशेषात् प्रतिपौत्रं पितृव्येण सह तुल्यांशित्वापत्तौ शिष्टाचारविरोध इति
विभाव्याह अयं वेति । अयं वक्ष्यमाणः । तमेवाह इच्छयेति । उक्तार्थं
मुनिस्वरसमाह यथेति । स्वरसं प्रकाशयति इहमिति । अत्रायं भावः
यदि विष्णुवचने स्वेच्छैव विभागप्रयोजिका इत्यर्थकल्पनया स्वार्जिते पुत्रेच्छा
व्यावर्त्यते तदा पैतामहे पुत्रेच्छयाऽपि विभागः प्रसज्येत तच्च न सम्भवति

स्वार्जिते पुत्राणां स्वामित्वाभावेन तेषामिच्छया विभागाप्रसक्तेः वचनवैफल्यत्
जीवति चेच्छतीति प्रागुक्तेन विरोधश्च स्यात् अतः स्वीपान्तेऽर्थे स्वेच्छा न्यूनाधिक-
विभागप्रयोजिकेत्येवार्थः । एवञ्च सति व्यवच्छेदबोधकतुशब्दबलात् स्वेच्छायाः
पैतामहे न्यूनाधिकविभागप्रयोजकत्वव्यवच्छेद एव लभ्यते इत्येतदेवाह यदीति ।
नैतत् न स्वेच्छया न्यूनाधिकविभागदानम् । न पुनरिति । स्वच्छन्दवृत्तिता
न्यूनाधिकविभागदानाधिकारिता । तथा चोक्तार्थं तुल्यं स्वामित्वमिति
लाक्षणिकः प्रयोगः लक्षणा चेयम् उक्तयुक्तिप्राप्ता न दूषणावहेति भावः ।
अत इति । यत उक्तार्थपरतयोपपत्तिरत इत्यर्थः । मतद्वयमिति । मित-
चराकृतप्रभृतीनामिति शेषः । हेयमिति समविभागः पश्चान्निरसनीयः पुत्रेच्छया
विभागस्तु निरस्त एवेति भावः । एवमेव पितामहधने पौत्राणां पितृकृत-
विषमविभागनिषेधपरतयेव । भागद्वयमिति जीवद्विभागे तु पिता गृह्णीतांश-
द्वयं स्वयमित्यादिवचने भागद्वयस्य वक्त्यमाणत्वात् सिद्धवन्निर्देशः ॥ १५—१६ ॥

अतः पैतामहादिधने पितुर्भागद्वयं पितुरिच्छात एव
विभागो न पुत्रेच्छयेति सिद्धम् ॥ २० ॥

यच्च मनुविष्णू ।

पैतृकन्तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥

(मनु ८।२०८)

स्वार्जितत्वेन हेतुना नाकामो विभजेदिति वदन्ती
स्वयमनर्जिते पैतामहधने पितुरनिच्छयापि पुत्राणां विभागं
दर्शयतस्तत्रापि विभागदानप्रवृत्तः पिता पितामहधनं
स्वार्जितं नाकामो विभजेत् अन्यत् पुनरकामोऽपि विभजे-
दित्यस्वेच्छात एवेत्यर्थः । न पुनः पुत्रेच्छया विभागं ज्ञाप-
यतः ॥ २१ ॥

मणिमुक्तादौ तु पुनः पैतामहे पितृनर्जितेऽपि स्वार्जित
इव पितुरेव स्वाम्यं न्यूनाधिकविभागदानार्हत्वम् । तथा
याज्ञवल्करः ।

मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥ २२ ॥

पितामहश्रुतेस्तद्धनविषयकं वचनम् । मणिमुक्ताद्युपा-
दाय पुनः सर्वस्येत्युपादानात् सर्वेषां भूम्यादिष्यतिरिक्तानां
दानादिषु पितुः प्रभुत्वं न स्थावरनिबन्धद्रव्याणाम् । तत्रापि
सर्वस्येत्युपादानात् सर्वस्य कुटुम्बवर्त्तनहेतोर्दानादिनिषेधः
कुटुम्बस्यावश्यं भरणीयत्वात् । यथा मनुः ।

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥ २३ ॥

अल्पस्य तु कुटुम्बवर्त्तनाविरोधिनो न दानादिनिषेधः
सर्वस्येत्यानर्थक्यापत्तेः ॥ २४ ॥

स्थावरग्रहणात् निबन्धद्विपदयोर्दण्डापूपन्यायात् दाना-
दिनिषेधसिद्धिः ॥ २५ ॥

यदि पुनः सर्वस्थावरादिविक्रयमन्तरेण कुटुम्बवर्त्तनमेव
न भवति तदा सर्वस्यापि विक्रयणादिकमर्थात् सिद्ध्यति ।
सर्वत एवात्मानं गोपायीतेति वचनात् ॥ २६ ॥

पितुरिच्छात इति । जीवति चेच्छतीति प्रागुक्तेरिति भावः । न पुत्रे-
च्छयेत्यत्र वचनान्तरविरोधमपनेतुमाशङ्कते यचेति । पैतृकम् अन्यैरपहृतम् अन-
वाप्तम् अंशान्तरैरनुद्धृतम् अवाप्नुयात् स्वयमेवाहरेदिति वदन्तौ मनुविष्णू
इत्यन्वयः । ननु कामनां विना कथं विभागः विभागकृतेः कामनासाध्यत्वादत
आह अस्तेच्छात इति । अस्वारसिकेच्छातः प्रत्यवायभयमात्रजनितेच्छात एवे-
त्यर्थः । एवञ्च प्रकारान्तरेण जीवनक्षमेषु स्वीकृतभूम्याद्यंशादाने न प्रत्यवायः
अनुद्धृते न्यूनाधिकदानस्यैव निषिद्धत्वादिति बोध्यम् । ज्ञापयत इति, जीवति
चेच्छतीति प्रागुक्तविरोधादिति भावः । पित्रनर्जिते पित्रनुद्धृते । स्वाभ्यं
स्वातन्त्र्यम् । तदेव विवर्णोति न्यूनाधिकेति । पितामहश्रुतेरिति । पितृ-
स्थावरादौ पितामहप्रभुत्वस्याप्रसक्तेरिति भावः । पुनः सर्वस्येति । विभक्ति-
वचनभेदात् मण्यादीनां विशेषणत्वासम्भवेन पृथगुपादानस्य सुवर्णादिद्रव्याकार-

प्राप्तार्थत्वादिति भावः । न चैवं सर्वस्येत्यनेनैव सिद्धौ मण्यादीनां पृथगुपादानं वैयर्थ्यं एतस्योपलक्षणत्वात् सुवर्णादिषु कस्य प्रभुत्वमिति जिज्ञासाया अपि निवर्त्यत्वात् गोवृषन्यायाद्वा पृथगुक्तिरिति । पोष्यवर्गस्येति । स च पितृमाता गुरुभार्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः । अभ्यागतोऽतिथिश्चैव पोष्यवत् उदाहृत इति मनुनैवीकृतः । आनर्थक्यापत्तेरिति । अल्पस्यापि दाननिषेधं सर्वस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । स्थावरगृहणादिति । त्रयाणां युगनद्धवाहित्वादिति भावः । ननु निबन्धद्विपदयोः कथं स्थावरगृहणात् सिद्धिः तयोः स्थावरपदार्थत्वाभावात् अत आह दण्डेति । तथाचापदार्थत्वेऽपि न्यायादेव तत्सिद्धिरित्यर्थः । स च न्यायो यथा दण्डविज्ञापूपानां दण्डानयनादवश्यमानयनं तथा युगनद्धवाहित्वात् एकस्य गृहणादपरयोरपि सिद्धिरिति केचिदाहुः । वस्तुतस्तु एकत्र स्थापितयोर्दण्डापूपयोर्यदा पूपो नास्ति दण्डस्त्वस्यैव भक्षितो वर्तते तत्र यथा मूषिकस्य दुष्करदण्डभक्षणसिद्धौ तत्सहचरितापूपभक्षणमपि सिद्धाति तथैकस्याप्रभुत्वे सिद्धे युगनद्धवाहित्वादपरयोरप्यप्रभुत्वसिद्धातीति समुदायार्थः । न्यायमूलकत्वात् प्रायिकत्वेनान्यथाप्याह यदि पुनरिति । कुटुम्बवर्त्तनरूपस्य हेतोरविशेषादित्याशयः । अर्थात् कुटुम्बस्यावश्यं भर्त्तव्यत्वरूपात् । एवञ्च यत्र भूम्यादिकं नास्ति मण्यादिरेवास्ति तत्र न सर्वव्ययं प्रभुत्वं हेतोरविशेषात् तत् प्रभुत्ववचनन्तुभयसङ्गावविषयमिति द्रष्टव्यम् । सर्वत इति । तथाच पोष्यवर्गस्येवात्मनोऽपि रक्षार्थं कृतः सर्वविक्रयः कुटुम्बविरोधेऽपि सिद्धातीति द्रष्टव्यम् ॥ २०—२६ ॥

न च स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च ।

नैकः कुर्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना ॥

विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥

एतद्व्यासवचनद्वयेन एकस्य विक्रयाद्यनधिकार इति वाच्यं यथेष्टवियोगार्हत्वलक्षणस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तर इवात्राप्यविशेषात् ॥ २७ ॥

व्यासवचनन्तु स्वामित्वेन दुर्हत्तपुरुषगोचरविक्रयदानादिना कुटुम्बविरोधात् अधर्मभागिताज्ञापनार्थं निषेधरूपं न
* तु विक्रयाद्यनिष्पत्त्यर्थम् ॥ २८ ॥

एवञ्च

स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥

इत्येवमादिकं तदप्येवमेव वर्णनीयम् ।

तथाहि कर्त्तव्यपदमवश्यमत्राध्याहार्यम् ॥ २८ ॥

तेन दानविक्रयकर्त्तव्यतानिषेधात् तत्करणात् विध्यतिक्रमो भवति न तु दानाद्यनिष्पत्तिः वचनशतेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्तेः ॥ ३० ॥

अतएव नारदः ।

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु सम्मताः ॥

स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै ॥ ३१ ॥

(नारद १३।४२—४३)

अत्र दायादानुमतिं विना न दानसिद्धिः कृतमपि दानं दानाभासतया निवर्त्तनीयमिति चण्डेश्वरमतमपाकर्त्तुं शङ्कते न चेति । क्रयं विक्रयम् । विभक्ता अविभक्ता वेति । तथाच स्थावरस्येति वचनस्याविभक्तस्थावरमात्रविषयकत्वं न सम्भवतीति भावः । न च निभक्तपद द्रव्यान्तरविभक्तपरं स्थावरपदञ्चाविभक्तस्थावरपरम् अतो नानुपपत्तिरिति वाचम् । तथा सति एकस्यास्यादादनधिकारस्य द्रव्यान्तरेऽप्यविशिष्टत्वात् स्थावरोपादानवैयर्थ्यापत्तेरतो विभक्तस्थावरे वाचनिकोऽयं निषेधो न यौक्तिक इति । अविभक्तावेति वा ऋग् इवार्थे वास्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये इति विश्वोक्तेः । अत्र स्थावरे तथाच विभक्तस्यैवाविभक्तस्थावरस्यापि स्वामिकृतदानादि सिद्ध्यत्येव अक्षपातादिना पश्चादंशपरिचयसम्भवादिति भावः । यद्यपि स्वयमर्जितमिति । स्वयमर्जितं द्विविधं पैतामहमन्येन हतं पश्चात्तदुद्धृतं स्वयं वाऽर्जितम् अविशेषात्तदुभयमपीत्यर्थः । निषेधरूपत्वे हेतुमाह तथा हीति । अवश्यमिति । न च सिद्ध्यति सम्भवतीत्येवं कृतो नाध्याह्रियते तथात्वे क्लान्तेन सह समानकर्त्तृक-

त्वानुपपत्तिरिति भावः । अथाऽयं दानविक्रयनिषेधो नादृष्टार्थकः किन्तु स्वत्व-
 ध्वंसानुपत्तिरूपदृष्टप्रयोजनकः दृष्टार्थत्वसम्भवेऽदृष्टार्थत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात्
 इत्यञ्च विशिष्य स्यावरदानादौ दायदानुमतेरपि सहकारिता कल्प्यत इति ।
 मैवं क्लृप्तकारणादेव स्वाभ्यात् दानादिनिर्वाहेऽतिरिक्तकारणकल्पने गौरवात्
 अतएवादृष्टकल्पनाऽपि न दूषणावहा प्रामाणिकत्वादिति । अतएवेति । यतो
 दानादिनिश्चितिरत एवेत्यर्थः । एकजाता इति । धर्मोऽग्रौचं दशहादश-
 रात्रादि । क्रिया याजनपालनादि । कर्म तपःश्रौच्यादि । गुणो मृदुत्व-
 चण्डत्वादिः । तथाच विभिन्नजातीयमातृका इत्यर्थः । कार्येषु एकैकक्रिय-
 माणदानादिषु न सम्मताः । यदि दद्युरिति । सद्वृत्तगोचरदानादिविषयो-
 ऽयं निषेधस्तु दुर्वृत्तगोचर इति विभाज्यम् । कुर्युरिति । तथाचासम्भत्यापि
 दानादि सिद्धप्रतीति स्फुटमुक्तमिति । इत्यञ्च स्यावरादावनापदि सर्वदान-
 विक्रयनिषेधोऽयं मग्न्याद्यपेक्षया विशेषो बोध्यः । एतस्य स्वार्जितविषयत्वे तु
 वचनवैयर्थ्यापातादिति ॥ २७—२१ ॥

प्रकृतमनुसरामः । तदेवमुक्तप्रबन्धेन पितामहादिधने
 पितापुत्रयोः समभागविधानानुपपत्तेः पुत्राणां विभाग-
 स्वातन्त्र्यप्रतिपत्तिपरत्वाभावाच्च जनकेच्छाधीनन्यूनाधिक-
 विभागनिराकरणार्थं मृतपिमृकस्य भ्रातुः पुत्रस्य पितृव्येण
 सह तुल्याधिकारार्थं वा वचनम् ॥ ३२ ॥

एवञ्च पितामहधनस्यापि पितुरिच्छयैव विभागः कार्यः
 किन्तु मातुर्निवृत्ते रजसीति विशेषः, स्त्रीपात्ते तु रजो-
 निवृत्तिमन्तरेणापि पितुरुद्धमिति तु उभयत्राप्यविशिष्टम्
 ॥ ३३ ॥

तेन पैतामहधनेऽपि कालद्वयम् ॥ ३४ ॥

तत्र यदा पितैवेच्छातः पुत्रान् विभजति तदा पैतामह-
 धनात् भागद्वयं स्वयं गृह्णीयात् । जीवद्विभागे तु पिता
 गृह्णीतांशद्वयं स्वमिति वृहस्पतिना द्वावंशौ प्रतिपद्येत

विभजन्नात्मनः पितेति (नारद १३ । १२) नारदेन चाविशेषेण
प्रतिपादनात् ॥ ३५ ॥

प्रकृतमिति । न पितामहधने पित्रा सह तुल्यांशित्वं न वा पीत्रेच्छया
विभाग इति प्रकृतमित्यर्थः । एतदेव विशिष्य व्यवस्थापनेनामुसराम इत्यर्थः ।
व्यवस्थापितवचनार्थमुपसंहरति तदेवमिति । समविभागानुपपत्तिर्वक्ष्यमाणहेतोः
पुत्राणाञ्चेत्याद्युक्तहेतीरुक्तप्रबन्धेन जनकेच्छाधीनेत्याद्यर्थवचनेनेत्यर्थः । मृतपितृक-
स्येति । वाकारोऽनास्थायाम् अन्यथा भूमिनिबन्धनादावेव पितृव्येण सह तुल्या-
शिता स्यात् मणिसुक्तादिद्रव्यान्तरस्तु सर्वं पितृव्यस्यैव स्यादिति, तस्माच्छून-
धिकविभागनिराकरणार्थमिति पूर्वकल्प एव साधीयानिति । एवञ्च पुत्राणां
विभागस्वातन्त्र्याभावाच्च । पितामहधनविभागकालमुपसंहरति तेनेति । काल-
द्वयमिति । मरणादिना पितृस्वत्वापगमः, निवृत्ते मातृरजसि पितुरिच्छेति
कालद्वयमित्यर्थः । वस्तुतस्तु पैतामहे स्वार्जिते वा पितृस्वत्वापगमकाल एक एव
विभागस्य, विशेषस्तु पितामहधनविभागे मातृरजोनिवृत्तिकालस्य सहकारित्व
मिति बोध्यम् । पितृकृतविभागेऽपि तस्योपेक्षया पुत्राणां स्वांशं स्वत्वावच्छेदात्
अन्यथा पितृस्वत्वे विद्यमाने पुत्राणां प्रागुत्पन्नस्वत्वाभावात् तद्वने दायत्वस्य
विभागस्य चानुपपत्तिरिति भाव्यम् । ननु वचने पितामहपदायवशात् कथं
तद्वनविषयत्वमत आह अविशेषेणेति । स्वार्जितधनं पितामहधनं वा विशिष्यती-
ऽनुपादायेत्यर्थः तथाच स्वार्जितधनविषयत्वे विष्णुवचनविरोधात् पितामहधन-
विषयत्वमेवास्य वचनस्येति भावः । ननु भूर्येत्यादिवचनविरोधात् पितृधन
विषयत्वमेव कुतो न स्यात् तथाच सति पितामहधने पितापुत्रयोस्तुल्याशित्वैव
युक्तेति चेन्न विष्णुवचनविरोधस्य जागरुकत्वात् ॥ ३२—३५ ॥

किञ्च इतोऽपि पितामहधनात् पितुर्भागद्वयम् ॥ ३६ ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः ॥

(मनु ८ । ११२)

तथा एवं समुद्धृतोद्दारे समानंशान् प्रकल्पयेत् ।

उद्दारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽर्ध्यर्द्धं ततोऽनुजः ।

अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

(मनु ८ । ११६—११७)

एतैर्मनुवचनैः सर्वद्रव्यवरसहितविंशतदर्द्धतत्तुरीयोद्धारा दर्शिताः तथा एकांशाधिकार्द्धांशाधिकचतुर्थभागाधिकभागाः प्रतिपादिताः । गौतमेनापि विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुन-मुभयतो ददयुक्तो रथो गोवृषः । (गोतम २८ । ५) मिथुन-मजादीनां उभयतोदत् अश्वादि तदयुक्तो रथः, गोयुक्तो वृषः, एतत्सर्वं ज्येष्ठस्य । तथा काणखोरकूटवण्डा मध्यमस्यानेकाश्चेत् । (गोतम २८ । ६) खोरो वृद्धः, कूटो वामनाकृतिः, वण्डो विस्तृतलाङ्गूलः, एते मध्यमस्य यदि बहवो भवन्ति पशवः । तथा अविर्ज्ञान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदाच्चैकैकं यवीयसः सममितरत् सर्वम् । (गोतम २८ । ७—८) अविप्रभृतयः कनीयसः अवशिष्टं सर्वं समं विभजेरन्निति प्रतिपाद्य, तंशीवा पूर्वजः स्यादेकैकमितरेषामिति (गोतम २८।९—१०) सूत्रेणांशद्वयं ज्येष्ठस्योक्तम् ॥ ३७ ॥

वचनमुक्त्वा युक्तिमप्याह किञ्चेति । अथवा ननु तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे इति विणुवचनस्य पुत्रेभ्यो न्यूनाधिकभागदाने स्वेच्छा इत्येवार्थः विभागे तु तस्य स्वोपात्ते तु वंशित्वम् उक्तवचनाभ्यां पैतामहे तु भूर्येत्यादिवचनस्य यथाश्रुतार्थानुरोधात् तुल्यांशित्वैव न्यूनाधिकविभागनिषेधपरत्वे लक्षणापत्तिरतीयुक्तिं प्रमाणयति किञ्चेति । इत इति, वक्ष्यमाणप्रबन्धयुक्तेरित्यर्थः । विंशः? विंशतेः पूरणः । उद्ध्रियते साधारणधनात् वद्धिर्भाव्यते इत्युद्धारः । वरं श्रेष्ठं यत्किञ्चित् भूरदादिकम् । एवञ्च ज्येष्ठस्य दशमं भागं न्यायवृत्तस्य दापयेदिति देवलवचनं विंशीद्धाराहर्षेक्षया ज्येष्ठस्यातिशयगुणवत्त्वे बोध्यम् । मध्यमशब्दोऽत्र ज्येष्ठानन्तरजपरः तदनुजाश्च सर्वे यवीयः पदार्थाः उत्तरवचनेऽध्यर्द्धं ततोऽनुज इत्यभिधानात् अंशमंशं यवीयांस इति बीसाबलाच्चेति बोध्यम् । उद्धारेऽनुद्धृते इति । सोदरमात्रक्रियमाणविभाग इत्यर्थः । सोदरासोदरविभागे तु विंशीद्धारादिकमेव । एतच्च सोदरासोदराभिप्रायकं कल्पद्वयं विद्यादिगुणवतां

ज्येष्ठादीनामिति वक्ष्यते । एकाधिकमिति । एकमधिकभागं तेन भागद्वय-
मित्यर्थः । अर्धमिति । अधिकम् अर्धं तेनार्द्धाधिकमेकभागम्, अंशसंश्र-
मित्यत्रापि अधिकपदार्थान्वयः तेन पादं पादमधिकं तथाच सपादैकभाग-
मित्यर्थः । मिथुनं स्त्रीपुंसौ, तौ च पशुप्रस्तावात् पशूनामेव तत्र गौः पृथगुपा-
दानादाह अजादीनामिति । आदिना मेषादिसंयङ्गः । ननु गौवृष इत्यत्र
न हन्वसंभवः समाहारपक्षे पुंसिङ्गानुपपत्तेः इतरेतरपक्षे एकवचनानुपपत्तेश्चेत्यत्र
आह गीयुक्त इति । तथाच मध्यपदस्त्रीपिसमासाश्रयणेन तत्पदं साधु नात्र
हन्व इति भावः । अनेकाश्वेदित्यनेन तेषामेकत्वे ज्येष्ठप्राप्त्योद्धारानुरूपमेव
कल्प्यम् । अत्र ज्येष्ठस्यापि मनूक्तविंशोद्धारतैव गीतमेव अनुवचनादधिकमक्तं
तदत्यन्तगुणवत्त्वे बोध्यम् । एकैकमितरेषामित्यपि तेषां निर्गुणत्वे बोध्यम् ।
गृहमिति । पित्रवस्थानातिरिक्तगृहमित्यर्थः गृहं यवीयसोऽन्यत्र पितुरवस्थाना-
दिति शङ्खवचनात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

न चोपार्जकत्वेन ज्येष्ठस्यांशद्वयमिति वाच्यम् उद्धारोऽनुवृत्ते
भागद्वयस्य विधानात् अर्जकत्वे चोद्धारस्यासम्भवात् मध्यम-
कनीयसोश्चोपार्जकतया ज्येष्ठेनाप्यविशेषात् तयोरध्यर्द्धादि-
विधानानुपपत्तेः ज्येष्ठादिपदानर्थक्याच्च ॥ ३८ ॥

अतएव पुत्रिकौरसयोः पितृधनविभागे मनुरपि ।

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनु जायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया ॥

इति । (मनु ८।१३४) स्त्रीत्वेन ज्येष्ठत्वाभावात् सम-
भागतां प्रतिपादयन् पुरुषस्य भागद्वयं प्रतिपादयति ॥ ३९ ॥

पूर्वजस्य वंशश्रित्वाभिधानं न ज्येष्ठताप्रयुक्तं किन्त्वर्जकत्वप्रयुक्तमेवेत्याशङ्कते न
चेति । उद्धारस्यासम्भवादिति । अत्रायं भावः उद्धारोऽनुवृत्त इत्यनेन यत्र
विषये उद्धारप्रसक्तिस्तत्रैव विषये भागद्वयविधानम् उद्धारस्य ज्येष्ठत्वपुरस्कारेणैव
श्रुती न त्वर्जकत्वेनेति । यद्यपि उद्धारः सोदरासोदरविषयः वंशादिकन्तु
सोदरमात्रविषयमित्यस्ति विषयभेदः तथापि ज्येष्ठत्वपुरस्कारेणैव उद्धारविधानात्
सोदरमात्रविभागेऽपि ज्येष्ठस्य तत्प्रसक्तिरस्तीत्याशयः । ननु उद्धारोऽनुवृत्ते इत्यनेन
उद्धारार्हविषये वंशश्रित्वं न विधीयते उद्धारवंशश्रित्वयोरसोदरसोदरविषयत्वेन

भिन्नविषयत्वात् किन्तु भक्त्यतिशयाभावेनोद्गाराभावेन समभागबोधकशास्त्रान्तर-
संवादितया समभागमर्थतः सूचयित्वा अर्जकत्वेनैव ह्यंशित्वमभिधीयते तथाविधविष-
यत्वे ह्यंशित्वस्यात्यन्तासम्भवयुक्तिकत्वादत आह मध्यमकनीयसीरिति । अथर्ज-
दीति । अधिकाङ्क्षाधिकपादविधानेत्यर्थः । तयोर्ध्यर्ज्यादिभागस्य वाचनिकत्वे त्वष्ट-
कल्पनागौरवमिति भावः । ननु सर्वत्रार्जकत्वेनैव ह्यंशित्वं मध्यमकनीयसी-
रध्यर्ज्यादिविधानन्तु अर्जनस्याल्पाल्पतरत्वादिनाऽप्युपपन्नं न बाधकमत आह
ज्येष्ठादिपदेति । अर्जकत्वेनैव ह्यंशित्वे मध्यमादीनामपि तद्विशिष्टतायाः
सर्वसिद्धत्वात् ज्येष्ठपदस्यानर्थक्यादिति भावः । अतएवेति । यत एव
ज्येष्ठत्वेनैव ह्यंशित्वमत एवेत्यर्थः । भागद्वयमिति । ननु ज्येष्ठस्य विषमभाग-
मेव ज्ञापयति मनुः वैषम्यस्य च सोद्गारभागेऽपि सम्भवात् कथं भागद्वयज्ञापन-
मिति चेन्न उद्गारस्य भागवैषम्याप्रयोजकत्वात् एवं समुद्भूतोद्गारे समानंशान-
प्रकल्पयेदिति वचनात् । न चैवं स्त्रिया अपि विंश उद्गारः स्यात् तावतापि
समभागसम्भवादिति वाच्यम् उद्गारस्य ज्येष्ठत्वपुरस्कारेणैव श्रुतेः स्त्रियाश्च तद-
भावात् तदिदमुक्तं ज्येष्ठता नास्तीति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

“यदुक्तं होलाकाधिकरणे प्राच्यकर्तृकहोलाकानुष्ठानोप-
पत्तये होलाका कर्तव्येति श्रुतिः कल्पिता तावतैव तदुपपत्तेः
न तु प्राच्यादिपदवती कल्पनागौरवात् तद्वदत्राप्यर्जकोऽंश-
द्वयं गृह्णीयादिति श्रुतिः कल्पनीया न पुनः पित्रादिपदव-
तीति तदयुक्तं तच्च प्राच्यकर्तृकहोलाकानुष्ठानस्यावश्यकल्प-
नीयसामान्यश्रुत्यैवोपपत्तेः न चाप्राच्यानामननुष्ठानार्थं प्राच्य-
पदवती कल्पयतामिति वाच्यं तेषामननुष्ठानस्यानाचार-
रूपस्य श्रुतिकल्पनानिमित्तत्वानुपपत्तेः इह तु मन्वादीनां
ज्येष्ठपदप्रयोगात् तदुपपत्तये ज्येष्ठपदवत्या एव श्रुतेः
कल्पनार्हत्वात् अर्जकपदवत्या एव अवश्यकल्पनीयत्वा-
भावात् ज्येष्ठपदवत्या अर्जकपदवत्याश्च कल्पनायां
विशेषप्रमाणाभावात्, न चान्यत्रार्जकस्य भागद्वयार्थं
श्रुतेरवश्यं कल्पनीयत्वादत्रापि सैव मूलमस्तु लाघवात् ज्येष्ठ-

पदञ्चार्जकपरमस्त्विति वाच्यं वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् अत्रैव
ज्येष्ठपदयुक्तश्रुतिकल्पनायामर्जकपदस्यापि ज्येष्ठपरत्वकल्पना-
सम्भवात् विनिगमनाप्रमाणाभावात् । किञ्चैवं लाघवादिना
यत्किञ्चित् त्रिचतुरादिपदवतीमेकां श्रुतिमनुमाय सकल-
स्मृतिपदानां गौण्या लक्षण्या वा वृत्त्या तत्परत्वमपि वाच्य-
मित्यतीवात्मनः स्मृतिनिपुणता निरूपिता । तस्माद्यस्मा-
देवाचारात् स्मृतिवाक्याद्वा या श्रुतिरवश्यं कल्पनीया तथैव
तद्वत्तस्याचारांशस्य स्मृतिपदस्य च उपपत्तेर्न तत्राधिक-
कल्पनेति होलाकाधिकरणस्यार्थः ॥ ४० ॥

यदुक्तमिति । होलाका वसन्तीत्सवविशेषः प्राच्यैः क्रियते, प्राच्यादीत्यादि-
पदात् दाक्षिणात्यक्रियमाणकरञ्जार्कपूजारूपोत्सवाचारोपपत्तये कल्पनीयश्रुतौ
दाक्षिणात्यपदपरिग्रहः । न पित्रादीति । तथाच पितुरपि अर्जकत्वेनेव भाग-
इयं नान्यथा तेन तस्यापि स्वार्जितधन एव द्वांशित्वं नान्यत्रेति मतं^१ तस्य ।
सामान्यश्रुत्यैवेति । प्राच्यादिपदाघटितश्रुत्यैवेत्यर्थः । श्रुतिकल्पना निमित्तत्वेति ।
आचारश्चैव साधूनामित्यनेनाचारस्यैव वेदमूलकत्वाभिधानात् न त्वनाचारस्येति
भावः । न च श्रुतौ प्राच्यपदाप्रवेशेऽप्राच्यानामपि तत्प्राप्तेस्तेषां तदकरणात्
प्रत्यवायापत्तिरिति वाच्यम् आचारस्य नित्यत्वे प्रमाणाभावात् । तदुपपत्तये
ज्येष्ठपदसार्थक्याय । ज्येष्ठपदवत्या इति स्मृतेः स्वसमानार्थकश्रुतिमूलत्वादिति
भावः । तथाचाचारे पदविरहात् पदवैयर्थ्यापत्तिरूप-बाधकविरहेण सामान्य-
श्रुतिरेव तत्र कल्प्यते स्मृतौ तु ज्येष्ठपदवैयर्थ्यापत्तिरूपबाधकसत्त्वात् न सामान्य-
श्रुतेः कल्पनम् अपि तु ज्येष्ठपदवत्या एवेति भावः । अवश्यंति । यथा
ज्येष्ठपदवत्या अवश्यकल्पना न तथा अर्जकपदवत्या अवश्यकल्पना, द्वांशी वा
पूर्वजः स्यादित्यादावर्जकपदाश्रवणात् अर्जकी द्वांशमर्हतीत्यस्य तु निरपेक्षार्जक-
त्वपुरस्कारेणैव श्रुतिकल्पकत्वं तत्र ज्येष्ठपदाश्रवणादिति भावः । ननु ज्येष्ठा-
र्जकपदवतीभ्यां स्मृतिभ्यामेकमूलत्वकल्पनालाघवेन ज्येष्ठार्जकी द्वांशं गृह्णीयात्
इत्येकैव श्रुतिः कल्प्यते तावतापि ज्येष्ठस्यार्जकत्वपुरस्कारेणैव द्वांशित्वमिति
सिद्धमेवेत्यत आह ज्येष्ठपदवत्या इति । प्रमाणाभावादिति । निरपेक्षप्रवृ-
त्तायामेकैकस्मृतौ पदद्वयाश्रवणादिति भावः । तथात्वे कनिष्ठार्जकानाम-
द्वांशित्वे सर्वतन्त्रविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । अन्यत्र कनिष्ठार्जितधने । श्रुतेः

अर्जकोद्ग्रांशं गृह्णीयादिति श्रुतेः । वैपरीत्यं विवृणोति अत्रैवेति । विनि-
गमनेति । लक्षणाया उभयवाप्यविशिष्टतया तस्यावश्यकल्पनम् अस्य वेत्येक-
तरयाहकप्रमाणाभावादित्यर्थः । अथ पितृव्यादीनामपि साधारणधनेनार्जकत्वे
द्वांशित्वम् उभयवादिसिद्धमित्येतदेव विनिगमकमस्तीत्यत आह किञ्चेति । लाघ-
वादित्यादिना एकत्र विप्रतिपत्तिः अन्यत्र उभयवादिसिद्धत्वरूपविनिगमनासंग्रहः ।
स्मृतिनिपुणतेति । तस्मान्मुख्यार्थस्य प्रथमोपस्थितत्वात् लक्षणायां गौरवात्
तत्कल्पनाभावाच्च शब्दानां मुख्यार्थबोधकत्वस्थितौ कथं ज्येष्ठादिपदानामर्जके-
नाक्षिणकत्वसम्भव इति भावः । तर्हि क्वास्य न्यायस्य विषय इत्यत्राह
तस्मादिति । अवश्यं कल्पनीयेति । प्राच्यादिषदवतीकल्पनेऽपि होलाका कर्त्त-
व्येति भागस्यावश्यकत्वादिति भावः । आचारांशस्य आचारविषयस्य स्मृतिपदस्य
स्मृतिविषयस्य ॥ ४० ॥

अतएव वशिष्ठेन ज्येष्ठस्यांशद्वयसमिधाय उपार्जक-
स्याप्यंशद्वयं पृथगभिहितम् । यथा । अथ भ्रातृणां दाय-
विभागो (वशिष्ठ १७।३६) द्वंशं ज्येष्ठो हरेत् (वशिष्ठ
१७।३७) ततोऽनतिदूरे पुनराह । येन चैषां समुत्पादितं
स्यात् सोऽपि द्वंशमेव हरेत् (वशिष्ठ १७।४२) अनेनार्जक-
तया भागद्वये दर्शिते ज्येष्ठस्यांशद्वयाभिधानमनर्थकं स्यात्
॥ ४१ ॥

द्वंशहरत्वमपि न ज्येष्ठतामात्रेण । यदाह बृहस्पतिः ।

जन्मविद्या गुणज्येष्ठो द्वंशं दायदवाप्नुयद्वात् ।

समांशभागिनस्त्वन्ये तेषां पितृसमस्तु सः ॥

उपार्जकत्वेन भागद्वये जन्मविद्यादिकीर्त्तनमनुपयोगि

॥ ४२ ॥

एतच्च भागद्वयं सोदरमात्रभ्रातृविभागविषयम् । सोदरा-
सोदरविभागगोचरश्च ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः । यदाह बृह-
स्पतिः ।

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् ।

उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम् ॥ ४३ ॥

सवर्णासु बह्वीषु स्त्रीषु जातानाम् उद्धारपूर्वकविभागश्रुते-
र्भागद्वयं सोदरमात्रगोचरमेव सिद्धयति । युक्तञ्चेतत् सोदर-
तयाधिकगौरवात् ॥ ४४ ॥

उद्धारोऽपि दशसु गवादिषु न कार्यः । तथा मनुः ।

उद्धारो न दशस्वस्ति सम्पन्नानां स्वकर्मसु ।

यत्किञ्चिदेव देयं स्याज्ज्यायसे मानवर्द्धनम् ॥ ४५ ॥

(मनु ८।११५)

अत एवेति । यत एव ज्येष्ठत्वमर्जकत्वञ्च परस्परनैरपेक्ष्येण द्वांशित्वप्रयोजकम-
त एवेत्यर्थः । पृथगभिहितमिति । तथाचैकमुनिवचनयोरैकवचनवैयर्थ्यापत्त्या
कवाक्यत्वसम्भवान्न तथात्वमिति भावः । पृथगभिधायकतद्वचनमाह यथेति ।
यनेति । एषां भागिनां मध्ये येनार्जितं सोऽर्जितधनात् द्वांशं हरेदित्यर्थः ।
ज्येष्ठता, आदिगर्भप्रभवता । जन्मविद्येति । तथा चैतद्वचनानुरोधाज्ज्येष्ठपदस्य
जन्मविद्यादिज्येष्ठपरत्वावश्यकत्वे कथमर्जकपरत्वसम्भव इति भावः । अनुपयोगीति ।
तत्रार्जनस्यैवोपयोगित्वादिति भावः । सोदरासोदरेति । उपलक्षणमेतत् ।
असोदरमात्रविषयोऽपीति भाव्यम् । उद्धार इति । द्वांशस्थानेऽधिकार्शो न
उद्धारः, अविभक्तद्रव्यात् तस्य पृथगक्रियमाणत्वादिति भावः । समवर्णास्त्विति ।
विषमवर्णासु जातानाञ्च ब्राह्मणादिपुत्राणां कर्मण चतुस्त्रिद्विकभागित्वमिति
वक्ष्यते, द्विजन्मनामित्यनेन शूद्रस्य विंशोद्धारनिवृत्तिः तन्निवृत्त्या च दण्डाप्राप-
न्यायात् द्वांशस्यापि निवृत्तिः अतएव मनुरपि शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्याप-
दिश्यते । तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् इत्यनेन शूद्रस्य समांश-
मेव विदधाति । न च द्विजन्मनामित्युपादानात् समवर्णास्त्वित्यत्र बहुवचनोप-
दानाच्च सोदरासोदराणां द्विजन्मनामेवोद्धारविधिः, द्वांशविधिस्तु तदन्यथा
सोदरमात्राणां द्विजन्मनां सामान्यतः शूद्रभातृणाञ्चैत्येव किं नस्यादिति वाच्यं
पूर्वोक्तमनुवचनैरुद्धारद्वांशयोः समानविषयत्वावगमात् उद्धाराविषये शू-
द्रांशित्वाप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु ज्येष्ठशूद्रस्याप्युद्धारो युक्तः तस्यापि पुत्रासनरकनिव-
र्त्तकत्वेन अधिकोपकारकत्वात् अधिकधनसम्यक्स्य अधिकोपकारनिवन्धनत्वात्
वृद्धस्यतिवचने समवर्णास्त्विति विषमवर्णाजातानां विषमविभागमूचनार्थम् अत-
एव शूद्रस्य विषमवर्णाजाताभावेन मूचनीयस्य विषमभागस्य तत्रासम्भवात्तद्वाह-

त्यर्थं द्विजन्मनामिति कृतं न तु शूद्रस्योद्धारनिवृत्त्यर्थं युक्तिविरोधात् । न च मनुना समानांशविधानात् तद्विरोधः उद्धारस्य भागवैषम्याप्रयोजकत्वात् । यथोक्तम् उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे सममिति भाव्यम् । इतरे सममिति । ज्येष्ठस्य सगुणत्वे इतरेषां निर्गुणत्वे इदं तेन नाध्यर्द्धादिभागविधिविरोधः । न च द्वांशविधिर्जन्मविद्यादिज्येष्ठविषयोऽस्तु उद्धारविधिस्तु तदितरविषय इति निर्गुणस्यापि उद्धार इति तेन सीदरासीदरसाधारणी व्यवस्थास्त्विति वाच्यं समवर्णास्त्विति बहुवचनानुपपत्तेः भवन्मते एकस्या जातानामपि तथात्वस्य सिद्धेः । दशस्त्विति । तत्पथ्यन्तेषु इत्यर्थः । स्वकर्मसु सम्पन्नानामित्यनेन सर्वेषां तुल्यगुणवत्त्व एव तत्, अधिकगणवत्त्व तु ज्येष्ठस्य तत्रापि विंश उद्धार इति चूडामणिः ॥४१ ४५॥

तदेवमुक्तप्रबन्धेन यत्र ज्येष्ठभ्रातुरेव पितृधने भागद्वयं कथं तत्र जनकस्य दानविक्रयपरित्यागक्षमस्य पितामहधनसम्बन्धमूलस्यातिगुरोः पितुरेव स्वपितृधने भागद्वयं न सम्भवति जन्मविद्यागुणज्येष्ठ इति वाक्येन च पितृसमत्वेन भागद्वयं ज्येष्ठस्यातिदिशन् पितुर्भागद्वयं ज्ञापयति बृहस्पतिः । जीवद्विभागे तु पिता गृह्णीतांशद्वयं स्वयमिति सामान्येनांशद्वयाभिधानोपदेशो बृहस्पतिना दर्शितः । तथा नारदः ।

द्वावंशी प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ।

समांशहारिणी माता पुत्राणां स्यान्मृते पतौ ॥ ४६ ॥

(नारद १३।१२)

द्रव्यं विभजन् पिता द्वावंशावात्मनो गृह्णीयात् न पुनरात्मनो द्रव्यं विभजन्निति सम्बन्धः पूर्वोक्तिविरोधात् ॥ ४७ ॥

किञ्च पैतामहधने पितापुत्रयोः समभागित्वे यावद्धनं पितुस्तावदेव पुत्रस्यापीति वाच्यं न तु यावदेव यदेवं धनं, तावदेव तदेव पुत्रस्यापीति, मध्यगत्वापत्तेः, जायापत्योरिव विभागाभावप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

बृहस्पतिवचनमपि पितुर्द्वांशित्वे प्रमाणयति जन्मेति । अतिदिशन्निति ।

तेषां पितृसमस्तु स इत्यतिदेशेन यथा पुत्रादिभिः सह स्वपितृधनविभागे क्रिय-
माणे पितुर्ह्यंशित्वं, तथा ज्येष्ठस्यापि भ्रातृविभागे स्वपितृधनह्यंशित्वमित्यवगमा-
दिति भावः । सामान्येन, स्वार्जितपितृधनाद्यनुल्लेखिनांशद्वयाभिधानरूप
उपदेशः पितृधनविषयतया बृहस्पतिना दर्शितोऽतिदेशेनेति शेषः । नारद-
वचनादात्मधन एव, पितुर्ह्यंशद्वयमिति शङ्कामपनेतुं स्वमतसाधकतया तदव-
तारयति तथेति । पूर्वोक्तेति । तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे इति पूर्वोक्तविष्णवचनस्य
स्वत्वेन वा विभज्य भूयिष्ठमादाय वसेदिति ह्यारोपीत्यस्य च विरोधादित्यर्थः ।
केचित्तु इतोऽपीत्यादि पितामहधनगोचरभागद्वययुक्तिविरोधादित्याहुः तदसत्
पितामहधनह्यंशित्वयुक्तेः पितृधनह्यंशित्वविरोधाप्रसक्तेः । पितामहधने पिता-
पुत्रयोस्तुल्यांशित्वे बाधकमप्याह किञ्चेति । मध्यगत्वापत्तेरिति । मध्यगत्वञ्च,
उभयनिरूपितस्वत्वद्वयवदेकद्रव्यम् । अथैवं पितरि मृते सत्यां मातरि विमातरि
वा पुत्राणां स्वत्वानुदयः स्यात् मात्रादिस्वत्वस्य विरोधिनः सत्त्वात् । न च
पितृमरणादेव तासां स्वत्वनाशोऽन्यमरणस्यान्यस्वत्वनाशकत्वे प्रमाणाभावात् ।
न च उभयनिरूपितं व्यासज्यवृत्ति एकमेव स्वत्वं प्रतियोगिनाशादेव नश्यति इति
वाच्यम्, तथा सति पत्रां मृतायां तद्धने पत्युः स्वत्वनाशप्रसङ्गात् मातृधनान्तर
इव तत्पुत्रकन्यादीनामधिकारप्रसङ्गात् । किञ्च पत्रां जीवन्त्यां स्वधनस्य पर-
स्वत्वेन निर्णीतस्य विनियोगे प्रतिक्षणं पत्युश्चैर्यं स्यादिति चेन्नैवं, पितृमर-
नानन्तरं पुत्राधिकारप्रतिपादकशास्त्रस्यैव पतिमरणात् पत्नीस्वत्वनाशे प्रमाण-
त्वात् । अतएव पुण्यापुण्यफले समे इत्यपि सङ्गच्छते । अन्यथा पत्राः पतिधने
स्वत्वाभावे तदनुपपत्तेरित्यादि सुधीभिर्भाव्यम् । विभागाभावेति । यत्रैव पितुः
स्वत्वं तत्रैव पुत्रस्यापीत्यभ्युपगमे विभागानन्तरमपि तदवधारणात् वैशेषिक-
व्यवहारानर्हतायास्तादवस्थादिति भावः ॥ ४६—४८ ॥

एवञ्च सति भ्रातृणां विभागे यदा ज्येष्ठस्य ज्येष्ठतया
भागद्वयकल्पनं तदा तत्पुत्रस्यापि भागद्वयकल्पने पुत्रेण सह
ज्येष्ठस्य चत्वारोऽंशाः भ्रात्रन्तरस्यैकोऽंशः स्यात् बहुपुत्रत्वे
च ज्येष्ठस्य तत्पुत्राणां पितृसमभागकल्पने कनिष्ठभ्रातु-
र्यत्किञ्चिदेव स्यादिति महाजनविरोधः ॥ ४९ ॥

यच्च बृहस्पतिवचनम् ।

द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा ।

सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

अंशित्वं समं समानं न च स्वेच्छया स्वीपात्तधनवत् न्यूना-
धिकविभागं दातुमर्हति न पुनरंशः सम इति तस्यार्थः ॥५०॥

द्विपितृकपित्रभिप्रायं वा समभागवचनम् ॥ ५१ ॥

तत्र स्यात् सट्शं स्वाम्यमिति वचनन्तु प्रागेव व्याख्यातम्
॥ ५२ ॥

बहुपुत्रत्वे चेति । पूर्वं सपुत्रापुत्रभ्रातृद्वयविभागे तत्पुत्रस्यापि भाग इत्ये-
तावन्मात्रमुक्तम् इह तु कनिष्ठस्याप्यप्राप्तिरिति विशेषात् न पुनरुक्तिः । यच्चेति ।
जङ्गमो द्विपद एव स्थावरसाहचर्यात् । समानमिति, समानमेवेत्यर्थः ।
लक्षणाफलमाह न चेति । गत्यन्तरसम्भवे लक्षणाश्रयणमन्यायमित्यभिप्रायेणाह
द्विपितृकेति । स यद्येकपुत्रः स्यादिति वक्ष्यमाणशङ्कवचनानुरीधादिति भावः ।
चूडामणिस्तु तस्यार्थ इत्यन्तं भूर्या पितामहोपात्ता इत्यनेनैकवाक्यत्वादिति
महेतुकं व्याख्याय ननु अंशित्वस्य अशानतिरिक्ततया कथमंशित्वसाम्यं श्वेषस्य
तथाच स्थावरजङ्गमपदस्योपलक्षणतया द्रव्यसामान्यग्रहणात् कुतो भूर्येत्यादि-
नैकवाक्यत्वमभव इत्यत आह द्विपितृकेतीत्याह । तदयुक्तं, वक्ष्यमाणसिद्धान्ते
भूर्येत्यादिना तस्य वचनस्य तुल्यविषयताया वक्ष्यमाणत्वात् उक्तव्याख्ययैव
सामञ्जस्याच्च ॥ ४९—५२ ॥

किञ्च यद्यसौ पिता स्वपितुः पुत्रामनरकनिवर्त्तको ज्येष्ठ-
स्तदा तस्य स्वभ्रातृनेवापेक्ष्य यत्र पितृसमत्वेन भागद्वयं
सुतरां तस्य पुत्रापेक्षया भागद्वयं युक्तं पुत्राणां क्रमागतधन-
सम्बन्धस्य पितृधीनत्वात्, अथ यः पितुर्न ज्येष्ठः पुत्रस्तस्य
स्वपुत्रैः सह समांशतोच्यते ॥ ५३ ॥

तत्र, मध्यमादिपुत्राणामप्यध्यर्द्धादिविधानात् पितृतया
भागद्वयस्यैव सुतरां युक्तत्वात् । सामान्येन च पितापुत्रयोः
समांशाभिधानस्य भवतो मुनीनां चानुचितत्वात् ॥ ५४ ॥

किञ्च पितुरंशद्वयाभिधानं स्वीपात्तद्रव्यगोचरमित्यप्यनुप-
पन्नं तदिच्छानुरोधित्वात् विभागस्य, इच्छातश्च भागद्वयत्रय-

न्यूनाधिकानामपि प्राप्तेर्विफलो विधिः, नियमार्थत्वञ्च वचनस्य न वर्णनीयं, विष्णुविरोधात् तदाह । पिता चेत् पुत्रान् विभजेत् तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे पैतामहे तु पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वाम्यम् (विष्णु १७।१—२) ॥ ५५ ॥

अस्यार्थः । स्वीपात्ते यावदेव ग्रहीतुमिच्छति अर्द्धं भागद्वयं त्रयं वा तत् सर्वं तस्य शास्त्रानुमतं न तु पैतामहेऽपि ॥ ५६ ॥

तथाच ह्यारीतः ।

जीवन्नेव वा पुत्रान् प्रविभज्य वनमाश्रयेत्
वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् स्वल्पेन वा विभज्य भूयिष्ठमादाय
वसेत् यद्युपदश्येत् पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात् ॥ ५७ ॥

अनेन स्वल्पस्य विभागो भूयिष्ठद्रव्यस्य ग्रहणञ्च पितुंरभि-
हितम् । वृद्धाश्रमः प्रव्रज्या ॥ ५८ ॥

पितामहधने पितुर्द्विशित्वे प्रकृते युक्त्यन्तरमाह किञ्चेति । ननु उक्तयुक्त्या नरकनिस्तारकर्तुर्व्येष्टपुत्रस्य पितुः पैतामहधने द्विशित्वं तदकर्तुं कनिष्ठपुत्रस्य पितुस्तद्धने पुत्रैः सह समांशितास्तु वचनानां सामञ्जस्यादित्याशङ्कते अथेति । मध्यमेति । मध्यमादिपुत्राणामेव साक्षांशादिद्वारकत्वं यत्र तत्र ततो न्यूनस्य एकांशमात्रस्य पितुः पितृत्वेनानौचित्यात् भागद्वयमेव युक्तमिति भावः । ननु पैतामहे पितापुत्रयोस्तुल्याधिकारित्वमेवोच्यते तथाच प्राथम्यात् ज्येष्ठेनैव पितुः समानाधिकारिता भविष्यति न मध्यमेन कनिष्ठैर्वा तत् कथं न्यूनत्वमत आह सामान्येनेति । सामान्येन समंशित्वमित्यादौ अविशेषणेत्यर्थः । अनुचितत्वादिति । तथाचैकपुत्रस्य पितुर्द्विशित्वं द्विपितृकस्य तु क्षेत्रजादेः पितुश्च समांशित्वमित्येवोचितमिति भावः । पितुरंशद्वयविधानस्य स्वीपात्तविषयत्वा-
सम्भवात् पितामहधनविषयत्वमेवेत्याह किञ्चेति । उपदश्येत् भुक्तसर्वधनः स्यात् ॥ ५३—५८ ॥

यच्च शङ्कल्लिखितवचनम् । स यद्येकपुत्रः स्यात् द्वौ

भागावात्मनः कुर्यात् । अस्यायमर्थः । एकस्य पुत्रः एक-
पुत्रः न पुनरेक एव पुत्रो यस्येति बहुव्रीहिः तस्यान्यपदार्थ-
प्रधानत्वेन षष्ठौतत्पुरुषादुर्बलत्वात् एकपुत्रश्चौरसः तथा-
विधस्य पितुर्भागद्वयं न तु क्षेत्रजस्य पितृत्वेऽपि । तत्र स्यात्
सदृशं स्वाम्यमिति वचनं क्षेत्रजपितृभिप्रायमेव वर्णनीयम्
॥ ५८ ॥

क्षेत्रजो हि द्विपितृकः । तदाह बौधायनः ।

मृतस्य च प्रसूतो यः क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।

अन्येनानुमतो वा स्यात् स्वे क्षेत्रे क्षेत्रजः स्मृतः ॥

स एव द्विपितृको द्विगोत्रश्च द्वयोरपि स्वधाकरो रिक्थ-
भाग्भवति ॥ ६० ॥

अस्यार्थः । क्लीवादेः स्वे क्षेत्रे तदनुमतोऽन्येन प्रसूतः
क्षेत्रजः ॥ ६१ ॥

तथा नारदः ।

क्षेत्रिकानुमते क्षेत्रे वीजं यस्य प्रकीर्यते ।

तदपत्यं द्वयोरेव वीजिक्षेत्रिकयोर्मतम् ॥ ६२ ॥

(नारद १२।५७)

भागद्वयवचनं स यद्येकपुत्रः स्यादित्यनेनैकमूलतया एकपुत्रकपितृविषय-
मिति मतमपाकर्तुं तद्वचनमन्यथा व्याख्यातुमुत्थापयति यच्चेति । दुर्बलत्वादिति ।
एकदेशलक्षणापेक्षया समुदाये लक्षणाया गौरवग्रस्तत्वादिति केचित् । तदसत्
समुदाये शक्त्यभावेन लक्षणाया अप्रसक्तेः । वस्तुतस्तु तत्पुरुषे उत्तरपदं मुख्य-
मेव पूर्वपदन्तु सम्बन्धिनि लाक्षणिकं बहुव्रीहौ द्वयोरेव पदयोर्मुख्यार्थत्यागात्
तदपेक्षया दुर्बलत्वमिति । चौरसस्यापि पितुर्भागद्वये क्षेत्रजस्य पुत्रेण सह
तुल्यांशित्वस्थितौ तद्विषयतया सदृशं स्वाम्यमिति वचनस्य मुख्यत्वसम्भवे न्यूना-
धिकविभागनिषेधेन लक्षणा अन्याथेत्यभिप्रेत्याह तत्र स्यादिति । द्विपितृक-
माह, क्षेत्रजो हीति । मृतस्य चेति । स्वे क्षेत्रेऽन्येन प्रसूत उत्पादितः क्लीवादेः
क्षेत्रे वा तदनुमतोऽन्येनोत्पादित इत्यर्थः ॥ ५८—६२ ॥

अतश्चैकपुत्र आत्मनो भागद्वयं कुर्यादिति विधौ एक-
पुत्रत्वस्य कर्तृविशेषणतया विवक्षार्हत्वात् उद्देश्यविशेषण-
त्वेनाविवक्षितत्वमित्यपि परास्तं भवति ॥ ६३ ॥

किञ्च परमप्रेक्षावन्मनुगीतमदक्षादिप्रयुक्तपदानां प्रति-
क्षणमविवक्षामाचक्षाणः स्वस्यैव साक्षादविवक्षितत्वं ख्याप-
यति ॥ ६४ ॥

तथा पुत्रार्जितेऽपि धने पितुरंशद्वयं द्वावंशाविति (नारद
१३।१२) गृह्णीतांशद्वयमिति चाविशेषश्रुतेः । सुव्यक्तमाह
कात्यायनः ।

द्वंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्जनात् पिता ।

मातापि पितरि प्रेते पुत्रतुल्यांशभागिनी ॥ ६५ ॥

पुत्रस्य वित्तार्जनात् पितुर्द्वंशहरत्वम् अर्द्धहरत्वं वेत्य-
स्यार्थः ॥ ६६ ॥

न च पुत्रश्च वित्तञ्चेति पुत्रवित्ते तयोरर्जनात् पिता द्वंश-
हरः पुत्रानर्जनात् सर्वहर इति वाच्यम् अनर्जितपुत्रस्यापि
भ्रातृभिर्विभागे वित्तार्जकतया अंशद्वयस्येष्टत्वात् कथं सर्व-
हरत्वम् अतो विभागार्हसम्बन्धिनि विद्यमाने अर्जकस्य
द्वंशित्वम् असति तु सर्वहरत्वं वाच्यं तथात्र पितापुत्रयोः
प्रमत्तगीतता स्यात् । किञ्चार्जनं स्वत्वहेतुभूतव्यापारः अर्जनं
स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमित्यभिधानात् न च पुत्रेषु
स्वत्वमस्तीति सर्वस्वदाने प्रदर्शितम् अतस्तत्र गौणमर्जनपदं
वित्ते च मुख्यं न चैतत् सकृच्छ्रुतस्य सम्भवति ॥ ६७ ॥

न च पुत्रेणार्जितत्वात् पुत्रस्य द्वंशप्राप्तेः पितुश्च भाग-
द्वयस्यास्माद्वचनादृतेऽपि प्राप्तेः समभागत्वापातात् विधान-

मनर्थकमिति वाच्यम् एतद्वचनमन्तरेण पुत्रधने पितुर्भाग
द्वयस्याप्राप्तेर्वचनस्यार्थवत्त्वात् ॥ ६८ ॥

अथैकपुत्रोद्देशेन भागद्वयविधानात् हविरुभयत्ववत् ग्रहैकत्ववच्च उद्देश्य
विशेषणतया एकपुत्रत्वविशेषणमविवक्षितं किन्तु पक्षप्राप्तानुवादमात्रम् अतः
सर्वेषामेव भागद्वयमित्याशङ्गाह अतथेति । कर्तृविशेषणतयेति । एकपुत्र
कर्तृकात्मसम्बन्धिभागद्वयस्य विधेयतया एकपुत्रत्वं विधेयविशेषणमेव न तूद्देश्य
विशेषणं येनाविवक्षितं स्यादिति भावः । केचित्तु कर्तुराख्यातवाच्यत्वेन विधेय
तया तद्विशेषणस्यैकपुत्रत्वस्य द्विपितृकव्यावर्तकत्वेन सप्रयोजनकतया विवक्षितत्व
मित्याहुः । स्वधनातिरिक्तधने पितुर्भागद्वययुक्तिदाढ्यार्थमाह तथेति । पुत्र-
वित्तार्जनादिति । द्वांशहरत्वादन्वयानुरोधात् कृद्भिन्नो भावो द्रव्यवत्
प्रकाशते इति व्युत्पत्तेः पुत्रार्जितवित्तादित्यर्थः । न चेति । तथाच पुत्र-
ार्जितवित्ते न पितुर्द्वार्शित्वं येन दृष्टान्तबलात् प्रकृतदार्ढ्यं स्यादिति भावः
पितापुत्रयोः पितापुत्रपदयोः । ननु विभागोऽर्थस्य पितृस्य इतिवत् पिता
पुत्रपदं सम्बन्धिमात्रोपलक्षणं सामान्यकल्पनायां लाघवस्य मूलत्वादत आह
किञ्चेति । विप्रतिषिद्धं विरुद्धं तथा चार्जनं स्वत्वमापादयत्येवेत्यर्थः । अभि-
धानात् प्राप्तेरिति शेषः । दर्शितमिति । तत्र पुत्रदाननिषेधस्य स्वत्वाभावेन
प्राप्त्यमूलत्वादिति भावः । सम्भवतीति । सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं
गमयतीति न्यायात् युगपद्वृत्तिद्वयविरोधाच्चेति शेषः । तेन न इन्द्रगर्भतत्पुरुष
सम्भवतीति भावः । द्वांशप्राप्तेरिति । अर्जको द्वांशमाहरेदिति वचनात् पितु
भागद्वयं गृह्णीतांशद्वयं स्वयामिति सामान्याभिधानादिति भावः । अनर्थकमिति
अर्द्धहरत्वाभिधानमनर्थकमित्यर्थः इदमुपलक्षणम् । प्राङ्निर्दिष्टद्वांशहरत्व-
मादाय विरुद्धार्थकत्वमपि बोध्यम् । भागद्वयस्याप्राप्तेरिति । द्वांशाद्वैरूप-
द्विविधभागस्याप्राप्तेर्नियमेनाप्राप्तेरित्यर्थः । तथाच भृत्यार्जितवत् सर्वत्रैव स्वाध्यात्
भूयिष्ठग्रहणस्यापि प्राप्तेर्नियमार्थं पक्षद्वयमुक्तमिति भावः । विरुद्धार्थकत्वञ्चै-
तयोर्विषयभेदस्य वक्ष्यमाणतया निरसनीयमिति ॥ ६३—६८ ॥

किञ्च पुत्रवित्तार्जनादित्यस्य पितृधनविषयत्वे पितुरि-
च्छातो द्वांशहरत्वमर्द्धहरत्वं वेत्यनुपपन्नम् इच्छानुरोधित्वात्
ग्रहणस्य इच्छायाश्चानियतत्वात् सार्द्धसपादपादोनांशग्रहण-
स्यापि सम्भवात् कथं पक्षद्वयमात्रकीर्तनं नियमार्थत्वञ्च

पितृधनगोचरं न सम्भवतीत्युक्तं प्राक् । अत्र च पुत्रार्जित-
वित्तस्य यथा द्वंशहरत्वं तथा तस्यैव वित्तस्यार्द्धहरत्वमिति
युक्तम् ॥ ६६ ॥

न पुनर्द्वंशस्यार्द्धमेकोऽंशस्तद्ग्रहणार्थं वचनम् अर्द्धस्य
द्वंशस्य चैकदेशत्वेन एकदेशिन आकाङ्क्षितत्वात् पुरुषविशे-
षणतया हरणकर्मत्वेन च द्वयोः समत्वात् परस्परसम्बन्धानुप-
पत्तेः । वित्तार्जनादिति पञ्चम्यन्तेन द्वंशरूपैकदेशान्वयार्थो-
पादानस्याविवादात् अर्द्धपदेनापि तस्यान्वयो युक्तः वित्ता-
र्जनार्द्धपदयोश्चाव्यवधानात् वित्तस्यैवार्द्धं प्रतीयते न पुन-
र्द्वंशस्यार्द्धमेकोऽंशः प्रतीयते स्वायत्ते चैकांशपदे प्रयोक्तव्ये-
ऽवाचकपदप्रयोगस्यान्याय्यत्वात् वित्तस्यैवार्द्धं युक्तम् ॥ ७० ॥

तत्र पितृद्रव्योपघातेन पुत्रार्जितवित्तस्यार्द्धं पितुः अर्ज-
कस्य पुत्रस्यांशद्वयम् इतरेषामेकैकांशिता अनुपघाते तु पितु-
रंशद्वयम् अर्जकस्यापि तावदेव इतरेषामनंशित्वम् ॥ ७१ ॥

ननु पुत्रे स्वत्वमस्यैव अन्यथा विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।
दारान् पुत्रांश्च सर्वस्वमात्मन्येव नियोजयेत् । आपत्काले च कर्त्तव्यं दानं
विक्रय एव च । अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थनिश्चय इति कात्यायनेन
विरोधः स्यात् अतएव मातापितृदत्तविक्रीता पुत्रौ दत्तमक्रीता मरुताश्च स्य ।
यत्तु पुत्रदारोपक्रमे नारदेनोक्तम् । आपत्स्वपि च कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना ।
अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतामिति तत् पुत्रादीनामनिच्छाविषयमिति
न विरोधः । न च मन्वादिभिरर्जनगणनमध्ये अपत्योत्पादनस्यागणनात् कुतः
पुत्रे स्वत्वं कात्यायनादिवचनस्यैव तस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणत्वात् सर्वस्वदाने न
वचनबलादेव पुत्रस्यादानम् अतएव स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारमुताहृतं
इत्युपपद्यते अन्यथा स्वत्वाभावादेव तदप्राप्तिस्तदनर्थकं स्यात् अत आह किञ्चेति ।
नियमार्थत्वं पञ्चद्वयनियमार्थत्वम् । उक्तं तस्य स्वेच्छेति स्वल्पेन वा विभज्य
भूयिष्ठमादाय वसेदित्याभ्यामिति शेषः । तथा चानायस्या पुत्रार्जितविषयत्वं
वचनस्येति भावः । एकदेशत्वेन स्वसम्बन्धिकत्वेन एकदेशिनः सम्बन्धिलक्षणस्य ।

नन् तयोः सम्बन्धिसाकाङ्क्षत्वेऽपि द्वांशस्य पुत्रवित्तरूपसम्बन्धिना अर्द्धस्य
 द्वांशरूपसम्बन्धिना अन्वयोऽस्त्वित्यत आह पुरुषेति । तथाच गुणानाञ्च परा-
 त्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादिति जैमिन्युक्तन्यायिन इयोर्विशेषणयोः परस्पर-
 नान्वयसम्भव इति भावः । वित्तार्जनादिति पञ्चम्यन्तेन द्वांशरूपैकदेश-
 योऽन्वयः तदर्थोपादानस्य तदर्थद्वांशीपादानस्य अविवादात् भवतीऽपि सम्भ-
 वत्वात् अर्द्धपदेनापि तदन्वयो युक्त इत्यर्थः द्वांशस्य तु पञ्चम्यन्तानुपस्थित्या तदन्व-
 यः न युक्त इति शेषः । पञ्चम्यन्तत्वेनेति पाठे वित्तार्जनादित्यनन्तरम् इति षष्ठ्यन्त-
 तत्परामर्शणीयस्य उपादानेनान्वयः । आसत्तिवत्त्वात् पञ्चम्यन्तेन सह प्रथम-
 अर्द्धस्यैवान्वयो नः तु द्वांशस्य आसत्तिविलम्बादित्याह वित्तार्जनेति । अ-
 चानन्वयिव्यवधानाभावस्यैव आसत्तिघटकतया हरपुत्रवित्तपदैर्यवधानेऽ-
 नासत्त्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् । न पुनरिति । तस्यानन्वयिना हर इत्यने-
 व्यवधानात् पञ्चम्यश्रवणाच्चेति भावः । द्वांशनान्वयः तात्पर्याभावमाह स्वाय-
 इति । अवाचकपदंति । एकांशत्वेनावचकाद्धपदेत्यर्थः । अन्यायत्वादिति
 तथाच न तदन्वये तात्पर्यमिति भावः । द्वांशार्द्धयोर्विषमश्रयतया विषये-
 विरोधात् व्यवस्थितविकल्पमाह तर्हिति ॥ ६६—७१ ॥

यद्वा विद्यादिगुणसम्पन्नस्य पितुरर्द्धहरत्वं विद्यादिनाऽपि
 ज्येष्ठस्यैवाधिकांशदर्शनात् विद्यादिशून्यस्य जनकतामात्रेण
 द्व्यशित्वम् ॥ ७२ ॥

तेन क्रमागतधनाद्वा पुत्रार्जितधनाद्वा भागद्वयं पित-
 स्वयं गृह्णीयात् अतोऽधिकमिच्छन्नपि नार्हतीति वचनार्थः
 स्वार्जितधनात्तु यावदेव गृह्णीतुमिच्छति तावदेव गृह्णी-
 यात् ॥ ७३ ॥

पुत्राणान्तु पितामहधनात् विंशोद्धारं दत्त्वाऽदत्त्वैव व-
 विभजेत् स्वोपार्जितधनात् पुनर्गुणवत्त्वेन सम्मानार्थं, बहु-
 कुटुम्बत्वेन वा भरणार्थम्, अयोग्यत्वेन वा कृपया, भक्तत्वेन वा
 प्रसन्नतया, अधिकदानेच्छुन्यूनाधिकविभागं कुर्वन् धर्मकार-
 पिता ॥ ७४ ॥

तदाह याज्ञवल्करः ।

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ।

(याज्ञवल्कर २।११७) ।

तथा बृहस्पतिः ।

समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा ॥

नारदश्च ।

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनेः ।

तेषां स एव धर्म्यः स्यात् सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥ ७५ ॥

(नारद १३।१५)

सर्वधनप्रभुत्वस्य हेतुत्वात् पैतामहे च तदसम्भवात् न्यूनाधिकविभागः पितृकृतः पितृधनविषय एवायं धर्म्यः । तथाच विष्णुः । पिता चेत् पुत्रान् विभजेत् तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्ते ऽर्थे पैतामहे तु पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वम् ॥ ७६ ॥

(विष्णु १७।१—२)

नन्वत्राप्यर्द्धपर्यवसाने द्वांशाभिधानमनर्थकमत आह यदीति । इदं च पितुर्गुणवत्त्वात् निर्गुणत्वाभ्याम् अर्द्धहरत्वद्वांशहरत्वाभिधानम् अंशिन्यनेकस्मिन् पुत्रे वेदितव्यम् एकस्मिन्स्वर्जकपुत्रे अंशिनो गुणवन्ति पितरि द्वांशित्वं निर्गुणार्द्धमिति वैपरीत्यं नेयायिकं सुधीभिर्भाव्यम् । दत्त्वादत्तैव वेति । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिन इति वक्ष्यमाणवचनादित्याशयः । पितामहवने पितृ-
रिक्त्या न्यूनाधिकदाने निरस्ते पितुः स्वार्जितमात्रपर्यवसायिवक्ष्यमाणन्यूना-
धिकविभागकारणमाह स्वोपार्जितधनादिति । धर्मकारीति । तथाच उक्तान्य-
तमकारणं विना स्वार्जितधने पुत्राणां विषमभागी न धर्म्य इति भावः ।
विनेया दण्ड्याः पितृधनविषय एवेति । स्वार्जितधनविषय एव इत्यर्थः ।
पैतामह इति । यद्यपि पितामहसर्वधनप्रभुत्वमपि पितुरक्षतमेव तथापि
प्रभुत्वमिह न स्वामित्वं किन्तु यथेष्टविनियोगयोग्यत्वं, सर्वस्मिन् पैतामहे पितुर्न
तथात्वमिति भावः ॥ ७४—७६ ॥

ननु विभागश्चेत् पिता कुर्यादिच्छया विभजेत् सुतात् ।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिन इति (याज्ञवल्कर
२।११५) याज्ञवल्करवचनात् उद्धाररूपश्रेष्ठभागावगतेः कथं
ततो न्यूनाधिकत्वमभिधीयते । उच्यते । उपरते पितरि
भ्रातृभिरपि विभागे क्रियमाणे विंशोद्धाररूपश्रेष्ठांशस्य
सिद्धत्वाद्वचनानर्थक्यात् न तदर्थत्वम् ॥ ७७ ॥

अथ विनाप्युद्धारं समांशतायाः पितृकृताया धर्म्यत्वार्थं
वचनमुच्यते तन्न न्यूनत्वमेव तर्हि पितृकृतं धर्म्यं स्यादित्य-
धिकपदमनर्थकं स्यात् ॥ ७८ ॥

किञ्च उद्धाराभिप्रायेण समन्यूनाधिकत्ववर्णने इच्छया
विभजेदित्यनर्थकं पदम् एतदितरपदत्रयेणैव वक्तव्यस्याभि-
हितत्वात् अस्मन्मते तु इच्छया विभजेदिति स्वीपात्तधन-
विषयं श्रेष्ठांशतासमानांशतयोस्तु पैतामहधनगोचरत्वमिति
न किमप्यनर्थकम् ॥ ७९ ॥

याज्ञवल्करीयं न्यूनाधिकविभागवचनं विभागश्चेत् पिता कुर्यादिति वचनञ्च
स्वार्जिते पितामहधने वा सामान्यत एव सोद्धाररूपश्रेष्ठसमभागविषयमित्यभि-
प्रायेण श्रद्धां नन्विति । श्रेष्ठभागावगतेः समभागावगतेश्च । कथामिति ।
तदीयेतद्वचनेनैव तस्य प्राप्तत्वात् विधानानुपपत्तिरिति भावः । यत एव वैयर्थ्यं
स्यादत एव न तदर्थत्वमित्याह उच्यते इति । वचनानर्थक्यादिति । भ्रातृकृत-
विभागापेक्षया पितृकृतविशेषाभावेन न्यूनाधिकविभक्तानामिति वचनानर्थक्या-
दिति । तथाच तद्वचनं न सोद्धारानुद्धाररूपन्यूनाधिकभागबोधकं किन्तु
पितृरिच्छाकृतस्यैवान्यस्य न्यूनाधिकविभागस्यैव बोधकमिति भावः । प्रयोजना-
न्तरप्रदर्शनेन वचनस्यार्थवत्त्वमाशङ्कते अथेति । धर्म्यत्वार्थमिति । तद्वचने धर्म्य-
इत्यनेन धर्म्यत्वप्रतिपादनादिति भावः । न्यूनत्वमेवेति । भ्रातृकृतसोद्धारा-
पेक्षया पितृकृतसमभागस्यैव न्यूनत्वादिति भावः । अधिकपदमिति । सोद्धार-
रूपाधिकभागस्य भ्रातृकृतस्यापि धर्म्यत्वेन पितृकृतविषयेऽधिकपदोपादानवैयर्थ्या-
दिति भावः । चूडामणिस्तु अधिकपदमिति ज्येष्ठस्य विंश उद्धार इत्यनेन

सामान्यत एव प्राप्तेरनर्थकमित्यर्थ इत्याह । अथ पितृकृतसमभाग एव सोद्धार-
भागापेक्षया न्यूनः कनिष्ठानामर्थादधिको भवतीति स एवैको भागो न्यूनाधिक-
पदाभ्यामुच्यते न पृथगिति नाधिकपदवैयर्थ्यमित्यत आह किञ्चेति केचित् ।
वस्तुतो ननु समभागमात्राभिधाने पितृकृतत्वनिमित्तविशेषाभिधानेन सामान्य-
प्राप्ताधिकांशवाधापत्तिरतीऽधिकपदं सोद्धारभागप्रापकतया सार्थकं वाच्यं तथा
सति ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेत्युक्तयाज्ञवल्कावचनान्तरं व्यर्थं न्यूनाधिकवचनेनैव
तदुक्तद्विविधभागावगतेरतो वचनमेतत् विषयान्तराभिप्रायकतया सार्थकयति
किञ्चेति । अनर्थकमिति । भागद्वैविध्यमात्राभिधानेन तत्रेच्छाया अप्रयोजक-
त्वादिति भावः । पद वचनचतुर्थांशः । एतदितरपदत्रयेणैवेति । विभागश्चेत्
पिता कुर्यादिति ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेत्यादि पादत्रयेण वक्तव्यस्य भागद्वय-
रूपस्य । कथं तर्हि वचनस्यार्थवत्त्वम् अत आह अस्मादिति । स्वीपात्तविषयमिति ।
पितामहधनपरत्वे वैयर्थ्यापातादिति भावः । न किमपीति । न्यूनाधिकवचनस्य
स्वीपात्तविषयतया, विभागश्चेदित्यस्य च पितामहधनगोचरतया वचनयोरर्थ-
वत्त्वादिति भावः । इदञ्च न समीचीनमुक्तम् इच्छया विभर्जदित्यस्य स्वार्जित-
विषयत्वेनैव तत्र न्यूनाधिकविभागे सिद्धे न्यूनाधिकवचनवैयर्थ्यतादवस्थात्० धर्म्य-
त्वार्थं तत्सार्थक्यं नु पितामहादिधनसामान्यविषयत्वपक्षेऽपि समानमिति भाव्यम्
॥ ७८—७९ ॥

किञ्च । पितर्युपरतेऽपि द्विप्रकारो विभागो बृहस्पति-
नोक्तः । यथा ।

द्विप्रकारो विभागस्तु दायादानां प्रकीर्तितः ।

वयोज्येष्ठक्रमेणैकः समापरांशकल्पना ॥

ज्येष्ठक्रमेणेत्युद्धारं दर्शयति तथा समांशता परेति
भ्रातृणामपि परस्परविभागस्य द्विप्रकारत्वात् पितृकृतस्य
विशेषो न स्यात् ॥ ८० ॥

तथा नारदः ।

पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेद्वयसि स्थितः ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन यथा वास्य मतिर्भवेत् ॥ ८१ ॥

(नारद १३।४)

ज्येष्ठस्य श्रेष्ठभागमभिधाय पुनर्यथा वास्य मतिर्भवेदित्य-
नेन यादृशे न्यूनाधिकविभागे पितुः पूर्वोक्तकारणात्
कर्तव्यतामतिर्भवेदिति पृथगभिधानात् श्रेष्ठभागादन्य
एवायं न्यूनाधिकविभागः प्रतीयते ॥ ८२ ॥

नन्विच्छया विभज्येदिति स्वयाह्यांशविषयकमेव वाच्यं स्वल्पेन वा विभज्य
मयिष्ठमादाय वसेदित्येकमूलकत्वात् तत्कथमनर्थकमत आह किञ्चेति ।
विशेषो न स्यादिति । तथाच वचनवैयर्थ्यतादवस्थात न तथार्थसम्भव इति
भावः । यद्यप्ययं दोष उच्यते इत्यादिना प्रागेवोक्तस्तथापि तस्य दार्ढ्यं प्रति
पादनार्थं पुनरभिधानमिति वाच्यम् । ननु न्यूनाधिकवचनस्य सोडारानुद्धार-
भागद्वयनियामकत्वं पित्रा येषामिति प्रतीकं व्यर्थं स्यात् भातृविभागोऽपि
हेविध्यमत्त्वात् अतो न्यूनाधिकविभागः सोडारानुद्धाराम्भ्यामन्य एवेत्यत्र प्रमाणा-
न्तरमाह तथेति । यादृश इति । एतस्य समांशमात्राभिधायकत्वं विभज्य-
द्वयसि स्थित इति पूर्वप्रतीकेनैव समं स्यादश्रुतत्वात् विशेषस्येति न्यायात् समांश
प्राप्तां वैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ ८०—८२ ॥

यत् पुनर्नारदवचनम् ।

व्याधितः कुपितश्चैव विषयामक्तचेतनः ।

अयथाशास्त्रकारो च न विभागे पिता प्रभुः ॥

इति (नारद १३।१६) तद्व्याधिना आकुलचित्ततया
कस्मिंश्चित् पुत्रे क्रोधाद्वा सुभगा पुत्रस्नेहाद्वा अयथाशास्त्रं
विभजति तद्विषयं पूर्वोक्तकारणात्तु शास्त्रीय एव विषम-
विभागः ॥ ८३ ॥

यथा कात्यायनः ।

जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।

निर्भाजयेन्न चैकमकस्मात् कारणं विना ॥ ८४ ॥

नैकमधिकदानेन विशेषयेत् न च निर्भाजयेत् विभाग-
शून्यं न कुर्यात् कारणं विना उद्दारादिविशेषो हि बहूनामेव

नैकस्य एकस्यापि च पुत्रस्य कारणं विना विशेषो न कार्यः
कारणवशात् कार्यं एव एकस्यापीत्यवगतेर्नोद्वारापेक्षो
विशेषः किन्तु पितुरिच्छाकृत एवेति यथोक्त एवार्थः ॥ ८५ ॥

यदि पुनः पितरि जीवति पुत्रा एव विभागमर्थयन्ते तदा
विषमविभागः पित्रा न दातव्यः । तदाह मनुः ।

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह ।

न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥ ८६ ॥

(मनु ८।२१५)

उद्धारस्तु तदा पित्रा दातव्य एव तस्य विषमविभागरूप-
त्वाभावात् न्यूनाधिकविभागस्यैव निषेधात् ॥ ८७ ॥

इति पितृकृतो विभागः ॥ ८८ ॥

आकलचित्ततया कर्तव्याकर्तव्यविवेचनशून्यतया । पूर्वोक्तकारणात् भक्तत्वं
बहुषीत्युत्पादेः । कारणादिति यदुक्तं तत्र प्रमाणमाह यथेति । कारणं विना
पूर्वोक्तकारणं विना अन्यस्यासम्भवात् नैकं पुत्रं विशेषयेदित्यन्वयः । निर्भाज्य-
दित्यत्र कारणं विना पातित्यादिकं विना इत्यर्थः । ननु कारणं विना इत्यस्य
गुणं विनेत्येवार्थः तथाच कारणं गुणं विना न विशेषयेत् नोद्वारादिना विशेषये-
दिति वचनार्थः तत् कथं पूर्वोक्तकारणात् विशेषं ब्रूष इत्यत आह उद्धारदि-
विशेषो हीति । बहूनामेवेति । विंश तदङ्गेतत्तुरीयभागरूपाणामुद्धारणा बहून्वैव
उद्दिष्टत्वादिति भावः । नैकस्येति । तथाच एकस्य विशेषो ननु गुणकर्तृ-
धाररूपः उद्धारस्य सर्वपुत्रसाधारणतया एकपुत्रस्य विशेषत्वासम्भवात् किन्तु
कारणान्तरकृतस्ततोऽन्य एवेति भावः । यद्यपि ज्येष्ठस्य सगुणत्वे इतरपात्र
निर्गुणत्वे एकस्याप्युद्धारकृतविशेषः सम्भवत्येव तथापि स विशेषो न वचनार्थः
पितृपादानवेयर्थ्यात् भ्रातृविभागेऽपि तथाविधविशेषसम्भवादिति बोध्यम् । ननु
एकग्रहणात् कारणं विना बहूनां विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह एकस्यापीति ।
न्यायादपिरध्याहर्तव्य इति भावः । इच्छाकृत एवेति । स्वार्जितमात्रं पूर्वोक्त-
कारणसहकारेण इच्छाकृत एवेत्यर्थः । उत्थानं विभागीयम् । उत्थानमर्जितं
सह युगपत् तथा च सर्वेषामर्जिते न विषमविभाग इति कुल्लूकभट्टव्याख्यानं
तदसत् । तत्र विषमविभागाभावस्य समविभागस्य च न्यायत एव प्राप्तेर्वचना-

नर्थक्यात् । विषमविभागरूपत्वाभावादिति । एवं समुद्भूतोद्धारि समानंशाः प्रकल्पयेदित्यादिना अविभक्तद्रव्यात् पृथक्कृतस्यैवोद्धारतया तस्य भागाभावादिति भावः । इति पितृकृतविभागः ॥ ८३---८८ ॥

तृतीयाध्यायः ।

प्रथम परिच्छेदः ।

इदानीमुपरते पितरि भ्रातृणां विभागः कथ्यते । सोऽपि च मातरि जीवन्त्यां सत्यपि पितृपरमाद्धनस्वामित्वे धर्म्यो न विभागः सोदराणां भवतीति कथ्यते ऊर्द्धं पितुश्च मातुश्चेति (मनु ६।१०४) उभयोरुपरमे सोदराणां पैतृकधनविभागस्य ज्ञापनात् ॥ १ ॥

न पुनर्मातुरुर्द्धं मातृधनविभागार्थं पैतृकपदात् पितृधनमात्रस्यैव विभागावर्गः पैतृकपदस्यैकशेषकल्पनायां प्रमाणाभावात् ॥ २ ॥

किञ्च जनन्यां संस्थितायामित्यनेनैव (मनु ६।१६२) मातरि मृतायां तदीयधनविभागस्य मनुना वक्ष्यमाणत्वात् ऊर्द्धं मातुरिति पुनरुक्तं स्यात् ॥ ३ ॥

यथा याज्ञवल्करः ।

विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्द्धं मृकथमृणं समम् ।

मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ ४ ॥

(याज्ञवल्कर २।११८)

मातृधनविभागस्य दुहितृणां सद्भावे अनधिकारः असद्भावे चान्वयपदेन पुत्राणामधिकार इत्युत्तरार्द्धेनैव प्रतिपादनात्

पूर्वाह्ने पितृरिति पितृधनविषयमेव अन्यथा पुनरुक्तत्वा-
पत्तेः ॥ ५ ॥

पितृकृतविभागं निरूप्य भ्रातृकृतविभागनिरूपणार्थं सम्बोधावधानाय
प्रतिजानीते इदानीमिति । पितृकृतविभागनिरूपणान्तरमित्यर्थः । सोऽपि
भ्रातृकृतविभागोऽपि । धर्म्यो नेति । तथाच विभाग, सिद्धयर्थेव किन्तु स
धर्म्यो नेति भावः । अत एवोक्तं सत्यपीत्यादि विभागाधिकारज्ञापनार्थम् ।
नन्वेवं पितृसत्त्वे इव भ्रातृसत्त्वेऽपि विभागासिद्धेरपि वचनार्थत्वसम्भवे धर्म्यत्वेन
केमित्यदृष्टकल्पनागौरवसङ्कोकरोषि इति चेन्न, तवापि तदानीं तेषां धन-
स्वामित्वात् भ्रातृसत्त्वं विभागाभावस्य वाचनिकत्वेनादृष्टकल्पनायामुल्लेखत्वात्,
विनिगमना तु तेषां पितृसत्त्वं अस्वामित्वात् युक्ता विभागासिद्धिः, भ्रातृसत्त्वं
तु तेषां स्वस्वधनस्वामित्वात् विभागे बाधकाभाव इति न्याय एवेति विभाव्यम् ।
ज्ञापनात् मनुनेति शेषः । ननु मातुरुद्धमित्यस्य पितृधनविषयत्वेऽदृष्टकल्पना-
गौरवमेव एकशेषकल्पनायां मानमत आह किञ्चेति । पुनरुक्तमिति । इदयो-
ऽपि मनुवचनत्वादिति भावः । उक्तार्थे याज्ञवल्क्यवचनं स्फुटं प्रमाणीयति
प्रथेति । अनधिकार इति । पुत्राणामिति शेषः । पुनरुक्तत्वेति । पूर्वाह्ने
पितृरित्यत्रैकशेषकल्पनया भ्रातृधनविभागे मातुरुद्धमिति प्राप्तेः पुनर्मातृधन-
मेत्यस्य पुनरुक्तत्वापत्तेरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् उत्तरार्द्धे दुहितृभावे सत
याधिकारप्रतिपादनात् विरोधोऽपि द्रष्टव्यः । अथ पूर्वाह्ने मातुरयौतकधन-
विषयम् उत्तरार्द्धम् यौतकधनविषयम् अत्र प्रथमं दहिताधिकारस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् अतो न पौनरुक्त्यं न वा विरोध इति चेन्न, अयौतकस्त्रीधने पुत्रकुमार्यो-
र्गुणपदधिकारस्यैव वक्तव्यत्वेन केवलपुत्राधिकारप्रतिपादने विरोध-ताद-
रण्यात् । न च सुता इत्यत्राप्येकशेषकल्पनया कन्यापुत्रयोर्युगपदधिकार-
प्राप्तिरिति वाच्यं, पितृधनसमभिव्याहारात् केवलपुत्राधिकारस्यैवावगते,
अन्यथा पितृधनेऽपि वयोर्गुणपदधिकारापत्तिः ॥ १—५ ॥

मातापितृरुपरमे भ्रातरो विभजेरन्निति वदता याज्ञ-
वल्केन उभयोरुपरमानन्तरकालस्य विभागार्थतया विधा-
नात् साहित्यं विवक्षितम् ॥ ६ ॥

तथाच शङ्खलिखितौ । रिक्थमूलं हि कुटुम्बमस्रतन्त्राः

पितृमन्तो मातुरप्येवमस्थितायाः । मातुरपि सकाशाद-
स्वतन्त्रा विभागानधिकारिण इत्याहतुः ॥ ७ ॥

सुव्यक्तमाह व्यासः ।

भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते ।

तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्द्धते ॥ ८ ॥

सहवासविधानमुखेन पृथग्भावनिषेधात् पितृमातृ-
जीवनवतश्च विभागनिषेधात् जीवतोरिति साहित्यमविव-
क्षितम् अत एकस्मिन्नपि जीवति विभागो न धर्म्यः किन्तु
उभयोरभावे ॥ ८ ॥

यथाह बृहस्पतिः ।

पितोरभावे पुत्राणां विभागः सम्प्रदर्शितः ।

मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यते ॥ १० ॥

निवृत्तरजस्कायां मातरि जीवन्त्यां विभागस्य मातृधन-
गोचरत्वानुपपत्तेः उभयाभावोक्तविभागस्यैव जीवतोरपीत्यपि-
कारेण शस्तत्वकीर्तनात् उभयोरभावे भ्रातृविभागः पितृधन-
गोचर एवावधार्यते ॥ ११ ॥

अतएव जीवन्त्यां मातरि मातृप्रधानकं विभागं निर्दि-
शति व्यासः ।

समानजातिसङ्ख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः ।

विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते ॥

तथा बृहस्पतिः ।

यद्येकजाता बहवः समाना जातिसङ्ख्या ।

सापत्नास्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः ॥ १२ ॥

पुत्राणां जातिसङ्ख्यासाम्येन विभागे विशेषाभावात्

मातुरेवायं विभागो न पुत्राणामित्युद्दिश्य विभागः कर्तव्यः
तेनेतरमातृधन इवात्रापि पुत्राणां मातरि जीवन्त्यां न पर-
स्परविभागे स्वातन्त्र्यं किन्तु मातुरनुमत्यैव परं विभागो
धर्म्यः ॥ १३ ॥

साहित्यमिति । पितृमातृपरमयोः साहित्यमित्यर्थः विवक्षितमिति ।
नङ्चनस्य चकारिण इन्द्रसमानार्थकेन साहित्यावगमादिति भावः । अत्र च
साहित्यं विभागक्रियापेक्षया, साहित्यन्तु तुल्यरूपाणां परस्परसापेक्षाणामेक-
क्रियान्वयित्वं तत्र तुल्यरूपाणां विशेषणविशेष्यभावानापन्नानां तेन सुपत्नीको
धर्ममाचरेदित्यत्र साहित्यश्रुदामः पत्युर्विशेषणत्वेनैव पत्रा आचारक्रियान्वयात्
परस्परसापेक्षाणां परस्परनैरपेक्षेण तत्क्रियान्वयिना युगपत्तत्क्रियान्वयिना
मिति फलितार्थः तेन धवखदिरौ च्छिनत्तीत्यत्र एकस्यामपि कृदाक्रियाव्यक्ती
क्रमेणान्वितयोर्धवखदिरयोः साहित्यश्रुदामः युगपदन्वितयोरेव साहित्यप्रती-
तेरिति । अत्र संवादं दर्शयति तथा चेति । सृक्थेति । हि हिती यतः
सृक्थमूलं गार्हस्थ्यम् अतोऽस्वतन्त्राः व्ययानधिकारिणः इतरथा सर्वेरेव स्वैक्या
भन्यथे कृते धनविलयापस्था कुटुम्बरक्षा न स्यादिति भावः । अत्रैवं शब्देन
मातृवस्थाने अस्वातन्त्र्यस्य स्फुटमेवाभिधानमिति भावः । नन्वस्य वचनस्य
भार्यापुत्रश्रेत्यादिनैकमूलत्वात् स्वाजितधने चस्वातन्त्र्यपरत्वमस्तु दायभाग-
प्रकरणस्मान्नात् अतएव इदमस्यष्टमेव अतः स्पष्टमाह व्यास इति । विधान-
मुखेन प्रतिपादनमुखेन । सहवासस्य जन्मप्रभृतिप्राप्ततया तद्विधानासम्भवात् ।
पृथग्भावेति । पृथग्भावनिषेधस्यैव सहवास एवेति नियमेन परिमंख्यया
वा वचनार्थत्वादिति भावः । अत्र जीवतीरिति द्विवचनावगतसाहित्यस्य
विवक्षितत्वे एकमात्रजीवनेन सहवासस्याप्राप्त्या मातरि जीवन्त्यामपि विभागः
स्यात् मातरि सृताया पितृसत्त्वेऽपि विभाग आपद्येत अतस्मिन्निवृत्त्यामाह
पित्रेत्यादिना, जीवनवत् इत्यनेनाविवक्षितत्वबीजम् उद्दिश्यविशेषणत्वं साहित्यस्य
प्रतिपादितं जीवत्यित्मातृकमुद्दिश्य विभागाभावस्य विधेयत्वात् यद्यपि पितृ-
सत्त्वेऽस्यामित्वेनैव विभागाप्राप्तेः पितृपादानवैयर्थ्यं तथापि दृष्टान्तार्थं तदु-
पादानमत एव प्रागुक्त मातुरर्घ्यवसंस्थिताया इत्यत्र एव शब्द यथा पितरि
जीवति विभागास्वातन्त्र्यं तथा मातरि जीवन्त्यामपीति दृष्टान्तायकः प्रयुक्त
इति । उभयोरभावे अन्यतराभावे । एवञ्च जीवती. साहित्याविवक्षाया-
मुपरमसाहित्यं स्फुटमुक्तमिति भावः । मातृधनगोचरत्वानुपपत्तिरित्यस्य मातु-

निर्धनत्वापत्तिरिति शेषः । उभयाभावोक्तेति । उपस्थितविभागानुषङ्गेऽपि शस्यत्वात्त्वयसम्भवे विभागान्तराध्याहारकल्पनायां गौरवादिति भावः । पितृधनगोचर एवेति पितामहधनस्यापि पितुः स्वत्ववत्त्वात् पितृधनत्वेन तस्यापि सगृहः । एवकारेण मातृधनमात्रव्यवच्छेदः तेनास्य वचनस्य न प्रागुक्तपितामहधनगोचरत्वविरोधः । मातृप्रधानकं मातृसम्बन्धित्वेन निर्देशपूर्वकम् अत्रापि पितृधने स्वत्वत्वात्सदीभूतेऽपीत्यर्थः ॥ ७—१३ ॥

अतो यज्ञौतमादिभिरुक्तं विभागे तु धर्मवृद्धिरित्यादि
(गोतम २८।४) तन्मातुरुपरमे वेदितव्यम् ॥ १४ ॥

तत्र यद्यविभक्ता एव स्यातुमिच्छन्ति तदा ज्येष्ठ एव योगक्षेमशक्तः सर्वं गृह्णीयात् इतरे पितरमिव तमुपजीवेयुः ।
यथा मनुः ।

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पितरं धनमशेषतः ।

‘शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ (मनु ८।१०५)

तथा गोतमः । सर्वस्वं वा पूर्वजस्य स इतरान् विभृयात्
पितृवत् (गोतम २८।३) वाशब्दात् पृथग्वा भवेयुः सहवा
वसेयुः । सहवासश्च सर्वेषामिच्छात एव । यथा नारदः ।

विभृयाद्विच्छेदः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।

भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः ॥

(नारद १३।५)

शक्तः सन् कनिष्ठोऽपि सर्वान् विभृयात् मध्यमोऽत्र दण्डा-
पूपन्यायात् सिद्धः ॥ १५ ॥

विभागस्त्वेकस्यापीच्छया भवतीत्युक्तं प्राक् ॥ १६ ॥

अतएव विभागं प्रक्रम्याह कात्यायनः ।

अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम् ॥

न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च ।

तथा रक्ष्यं बालधनमाव्यवहारप्राप्तेरिति वचनम् ॥१७॥

अयञ्च पुत्राणां विभागः पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां समानो
नात्रोत्पत्तिक्रमेणाधिकारक्रमः पुत्रादीनां त्रयाणामेव पार्वण्ये
तत्पिण्डतद्भोग्यपिण्डहयदानाविशेषात् । अतएव देवलः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् ॥

मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च ।

एष नो दास्यति आङ्गं वर्षासु च मघासु च ॥

तथा शङ्खलिखितयमाः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

जातं पुत्रं प्रशंसन्ति पिप्पलं शकुना इव ॥

मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन वा ।

एष दास्यति नस्तृप्तिं वर्षासु च मघासु च ॥

प्रपितामहग्रहणात् पुत्रपदं प्रपौत्रपर्यन्तपरम् । तदनेन
प्रपौत्रपर्यन्तस्य आह्वदानेन प्रपितामहपर्यन्तोपकारकत्वात्
तुल्यो दायाधिकारः ॥ १८ ॥

अतएव जीवत्पितृकयोः पौत्रप्रपौत्रयोरनधिकारः पार्व-
णानधिकारितया पिण्डाप्रदातृत्वात् ॥ १९ ॥

पितृरूपरमे च भ्रातृणां पितृकृतो विशेषः परं निवर्तते
अन्यत् तु सर्वमेव प्रत्येतव्यम् ॥ २० ॥

उक्तं प्रागिति । पितृधनविभागप्रकरणे एकस्यापि स्वधने स्वाभ्यादित्यादि-
नेत्यर्थः । अप्राप्तव्यवहारा बालकाः पञ्चदशवर्षानधिकवयस्काः । प्रोषिताना-
मिति अत्र तदनुमतिं विना विभागः स्फुट एवेति भावः । यत एव प्रपौत्र-
पर्यन्तानां तुल्योपकारतया अतएव प्रपितामहपर्यन्तानां तुल्योपासनेत्याह
अत एवेति । तृप्तिं दास्यति अनयिष्यति । प्रपौत्रपर्यन्तपरमिति । पार्वण्य-
कर्त्तृसपिण्डत्वेन लक्षणयेत्यर्थः । अतएव धनाधिकारस्योपकारनिबन्धनतादेत

पितृभागस्यैवोत्तरकालं तद्गामित्वात् न निरञ्जतेति बोध्यम् । पिण्डाप्रदातृत्वादिति । अत्र च पिण्डदानयोग्यतेव विवक्षिता न तु तदपधानं तथात्वे देवादकृतपार्वणस्य पुत्रादेरनधिकारापत्तेः स्वरूपयोग्यता तु पौत्रादेर्मृतपितृकपौत्रत्वादिनैव तथैव अविभक्ते मृते पुत्रे तत् सुतं रिक्थभागिनमित्यादि शास्त्रेणावगमात् तेन जीवत्पितृकपौत्रादेर्न स्वरूपयोग्यतेति बोध्यम् ॥ १४ -- २० ॥

यदा चैकः पुत्रोऽस्ति अपरस्य पुत्रस्य पुत्राः सन्ति तदा तस्यैको भागः अपरश्च बहूनां नप्तृणां स्वपित्रधीनजन्ममूलत्वाद्जनसम्बन्धस्य यावत्येव धने तस्य स्वामित्वार्हत्वं तावत्येव तेषामपि ॥ २१ ॥

यच्च अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पनेति (याज्ञवल्क्य २।१२१) धचनं तस्य नायं विषयः पितृव्यपितुरेव तत् सर्वं धनमिति पितृव्यस्यैव सर्वं स्यात् न तद्भातुः पुत्राणाम् । पितृतो भागकल्पने पितापुत्रविभागवद्भागकल्पने पितृभागद्वयसम्बन्धात् पितृव्यस्य भागद्वयं भवेत् तद्भातुः पुत्राणां त्वेकैको भागः स्यात् तदा च शिष्टाचारविरोधः स्यात् ॥ २२ ॥

अस्य पुनरेष विषयो यत्रैकस्य भ्रातुरल्पसंख्यकाः पुत्राः सन्ति अपरस्य बहुसंख्यकास्तत्र पितृतो भागकल्पनेति ॥ २३ ॥

उपकाराविशेषात् बहूनां मृतपितृकपौत्राणां प्रत्येकं पितृतुल्यभागमाशङ्क्याह यदिति । तावत्येवेति । तथा च रत्नाकरे कात्यायनः । अविभक्ते मृते पुत्रे तत् सुतं रिक्थभागिनम् । कुर्वीत जीवनं येन लभं नैव पितामहात् । लभेतां स पित्रानु पितृव्यात् तस्य वा सुतात् । स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायर्ता भवेत् । लभेत तत् सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेदिति । अत्र न्यायत इत्यस्य स्वपित्रधीनजन्ममूलत्वादित्यर्थः । अतएव पार्वणपिण्डदातृत्वेऽपि दौहित्रस्य नाधिकारः, मातुलादिसत्त्वे तन्मातुरेवानधिकारात्, प्रपौत्रपुत्रस्य तु पार्वणपिण्डदातृत्वाभावात् नाधिकारः । अत्रैव विषये यत् केनचित् वचनान्तरं साधकतया उपन्यस्तं तददृष्टयितुमेतद्वचनमाह यच्चेति । अनेकपितृकाणामिति । अनेके पितरौ येषामिति व्युत्पत्तिरनेकभ्रातॄणामनेके पुत्राः सूचिताः । अयं

पितृव्यभ्रातृपुत्रविभागः । पितृतो भागकल्पनेत्यस्य किं पित्रंश एव पुत्रस्य भाग इत्यर्थः, पिता पुत्रवत् भागो वार्थः । तत्र नाद्य इत्याह पितृव्यपितुरेवेति । द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति पितृत इति । स्वमतमाह अस्य पुनरिति । यचेति । तथाच विभिन्नपितृकाणां पौत्राणां पितामहधनविभागे स्वस्वपुत्रनुसारेण भागकल्पनेति वचनार्थ इति भावः । पुत्रा इत्युपलक्षणं पौत्रा अपि बोध्याः । २१—२२ ॥

तृतीयाध्यायः ।

द्वितीय परिच्छेदः ।

इदानीं सवर्णभ्रातृणां विभागो विंशोद्गारादिपूर्वको वा सम एव वेति विकल्पः ॥ २४ ॥

उद्गारमन्तरेणापि समविभागमाह पितरीत्यनुवृत्ती हारीतः । समानतो मृते रिक्त्यविभागः । तथोशना ।

वर्णानामानुलोम्यानां विभागोऽयं प्रदर्शितः ।

समत्वेनैकजातानां विभागस्तु विधीयते ॥

तथा च पैठीनसिः ।

पैतृके विभज्यमाने दायाद्ये समो विभागः ।

तथा याज्ञवल्करः ।

विभजेरन् सुतापित्रोरुद्धर्मकथमृणं समम् ॥

(याज्ञवल्कर २।११८)

अतः सोद्गारानुद्गारभागयोर्विकल्पः ॥ २५ ॥

न च केवलसमविभागस्यापि शास्त्रीयत्वान्नित्यवत्तत्त्वेवानुष्ठानं स्यादिति वाच्यं, भक्त्यतिशयेन भ्रातृणामुद्गारानुमतेरपि सम्भवादिभागाविभागवद्विकल्पः ॥ २६ ॥

अतथाद्यतनानां भक्त्यतिशयाभावात् समभाग एव लो-
दृश्यते उद्धारार्हज्येष्ठाभावाच्च ॥ २७ ॥

यस्तु स्वयोग्यतामात्रपरामर्शात् पितृपितामहादिधन-
विभागं निःसृजः, स किञ्चिदेव तण्डुलप्रस्थमपि दत्त्वा तत्-
पुत्रादेः कालान्तरीयदुरन्ततानिरासार्थं विभजनीयः ।

तदाह मनुः ।

भ्रातॄणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।

स निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्वत्त्वोपजीवनम् ॥

(मनु ८।२०७)

तथा याज्ञवल्क्यः ।

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्वत्त्वा पृथक्क्रिया ॥ २८ ॥

(याज्ञवल्क्य २।११७)

इदानीं कालविशेषावशेषितभातृविभागनिरूपणानन्तरम् । विकल्पो द्विप्रकारो
निरूप्यत इति शेषः । तत्र मीद्धारः ज्येष्ठस्य विश्व उद्धार इत्यादिना प्रागेवोक्तः
सम्प्रति सम साधयति उद्धारमन्तरेणापीति । समानतः समवेन तृतीया विश्व-
धर्ण । आनुलोम्यानाम् अनुलोमजातानां ब्राह्मणादिः क्षत्रियादिपुत्राणामित्यर्थः ।
एकजातानामेकजातीयमातृजातानामित्यर्थः । दायादस्येदं दायाद्यं तस्मिन्
दायाद्यं विभागोऽयः सम इत्यर्थः, विभागो विभज्यमानदायः समान इति
वार्थः । अतो विभागइविध्यतः । विकल्पो व्यवस्थितः न त्वैच्छिकः विषमशिष्ट-
त्वात् । व्यवस्थितत्वं व्यवस्थापयितुमाशङ्कते न चेति । नित्यवदिति । नियत-
मित्यर्थः समभागस्यापि शास्त्रोक्तं मीद्धारं बलवद्द्वेषादिति भावः । अद्यतना-
नामिति कनिष्ठानामिति शेषः । यत्र चाद्यगर्भमुम्भवरूपज्येष्ठाभावस्तत्रापि
समी विभाग इत्यवधेयम् । ननु जन्मविद्यागुणज्येष्ठ इत्यनेन गुणस्यैवाधिकाश
प्रयोजकत्वमुक्तं न तु भक्त्यतिशयस्यापि प्रमाणाभावादत आह उद्धारार्ह इति ।
वेदविद्यानैदिककर्मानुष्ठानकनिष्ठावञ्चनादिगुणवत् एव उद्धारार्हतया कलौ
तादृशज्येष्ठस्य प्रायेणासत्त्वादिति भावः, तेन विकल्पोऽपि गुणतदभावाभ्यां
व्यवस्थित एवेति द्रष्टव्यम् । स्वयोग्यतामात्रपरामर्शात् स्वयोग्यताबलात् ।

किञ्चिदिति । किञ्चिदगृहीत्वा निवृत्तिस्तस्यान्यत्रापेक्षाव्यञ्जिका इत्यतस्तदुपा-
दानम् । भ्रातृणामिति । भ्रातृणां विभागे क्रियमाणे यस्तु जनः स्वकर्मणा
शक्तश्चेत् पितृधनं नेहेत न चेष्टत इत्यर्थः । एवमेव मिताक्षराक्तकूलपाणिहला-
यधप्रभृतयः । प्रकाशकारादयस्तु भागिषु व्याप्रियमाणेषु आलस्यादिना यो न
व्याप्रियते स निर्भाज्यः मूलधनादंशमात्रं दत्त्वा अर्जितधनभागशून्यः कार्य इति
वचनं व्याचक्रुः तदसत् एतस्योपघातार्जितविषयत्वे साधारणधनोपघातनाजिते
निर्व्यापारस्यापि साधारणं समाश्रित्येत्यादिना भागावगतेर्विरोधात् अनुपघाता-
र्जितविषयत्वे तु अनुपघन् पितृद्रव्यमिति तदीयपरवचनवैयर्थ्यापातादिति
॥ २४ — २८ ॥

पितरि चोपरते सोदरभ्रातृभिर्विभागे क्रियमाणे मात्रे-
ऽपि पुत्रसमांशो दातव्यः । समांशहारिणी मातृति वच-
नात् ॥ २९ ॥

मातृपदस्य जननीपरत्वात् न सपत्नीमातृपरत्वमपि
मरुच्छ्रुतस्य मुख्यगौणत्वानुपपत्तेः ॥ ३० ॥

समांशता च मातुर्भर्तादिभिः स्त्रीधनादाने दत्ते पुन-
रर्हम् । पित्रा च पुत्रेभ्यः समविभागदाने सर्वपत्नीनामेव
पुत्रसमांशता कर्तव्या । तदाह याज्ञवल्करः ।

यदि कुर्यात् समानांशान् पत्नयः कार्य्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्ता वा श्वशुरेण वा ॥

(याज्ञवल्कर २।११६)

अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत् ॥ ३१ ॥

(याज्ञवल्कर २।१४८)

पुत्रहीनाश्च पितुः पत्नयः समानांशा न पुत्रवत्यः ।

तथा व्यासः ।

असुतास्तु पितुः पत्नयः समानांशाः प्रकीर्त्तिताः ।

पितामह्यश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

तथा विष्णुः । मातरः पुत्रभागानुसारेण भागहारिण्यः,
अनूढा दुहितरश्च ॥ ३२ ॥ (विष्णु १८।३४—३५)

पुत्रभागानुसारेण यथा वर्णक्रमेण पुत्राणां चतुस्त्रिंशद्वेक-
भागिता तथा पत्नीनामपीति ॥ ३३ ॥

सौदरभातृभिरिति । सौदरासौदरविभागे तु नैवं तत्रैकस्याः सर्वपुत्रमातृ-
त्वाभावात् मातुरेवांशिताया वचनेन बोधितत्वात् । न सपत्नीमातुरिति ।
मक्तृक्तस्येति । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधादिति भावः । इदञ्च प्राचीननयमा-
श्रित्याभिहितं न तु नव्यानां किन्तु नव्यैरपि तात्पर्यान्यथानुपपत्त्यैव गङ्गाया
घोषमत्स्यैस्त इत्यादौ वृत्तिद्वयाङ्गीकारात् प्रकृते तथाविधोभयतात्पर्यग्राहक-
प्रमाणाभावेन मुख्यपरतेति तन्मताश्रयणेऽपि न वृत्तिद्वयसम्भव इति भावः ।
अत एव पितृपत्नीत्वोभयसाधारणरूपेण लक्षणयैवोभयबोधसम्भव इत्यपि
परान्तं लक्षणाहेत्वभावात् । सर्वपत्नीनामिति । पुत्रहीनानामिति वक्ष्यति ।
पुत्रेभ्य इत्यत्र दत्ते पुनरङ्गमित्यत्र च प्रमाणं क्रमेण वचनद्वयमाह तदाहेति ।
समानाशान पुत्रानिति शेषः । अधिविन्निति । उदाह्यमानस्त्रियमपेक्ष्याधिका
विन्ना पूर्वोदाहिता या तस्यै स्त्रियै इत्यर्थः । आधिवेदनिकम् अधिवेदननिमित्तं
समम् उदाह्यमानस्त्रियै देयसममित्यर्थः । यद्यपीदमधिविन्नस्त्रीसम्प्रदानकदान-
विषयं न दत्तं स्त्रीधनं यासामिति तु पितृकृतविभागविषयं तथाप्येकत्र
निर्णीतः शास्त्रार्थो बाधकं विना अन्यत्रापि तथेति न्यायात् अत्रापि तथा
कल्प्यत इति तथोक्तम् । पुत्रहीनायेति । अत्र कश्चिदिदं पितुः पत्न्य
इति स्वरसात् पुत्रकृतविभागविषयं पितृकृतविभागे तु सपुत्रापुत्रपत्नीनामेवांशि-
त्वमित्याह तदसत् मातृपदस्य न सपत्नीमातृपरत्वमिति व्याख्यानविरोधात्
भर्तृकृतविभागे पुत्रवतीनामप्यंशित्वे समांशहारिणी माता पुत्राणां स्यान्मृत-
पतावित्यत्र माता तु पितरि प्रेते पुत्रतुल्यांशहारिणीत्यत्र च मृते पताविति
पितरि प्रेते इति विशेषणवैयर्थ्याच्च । न च पतिसत्त्वे तत्समांशहारिणी तद-
भावे पुत्रसमांशिनीत्यर्थो वाच्य इति वाच्यं यदि कुर्यात् समानाशानित्यत्र
उपस्थितपुत्रसमांशताया एव पत्नीनां प्राप्तिः न त्वनुपस्थितपतिसमांशताया
इति । तस्मात् पतिकृतविभागे पुत्रहीनपत्नीनामेवांशित्वं न पुत्रवतीनां
पुत्रकृतविभागे तु मातृणामेवांशित्वं न विमातृणामिति व्यवस्थेति पितुरिति

कर्त्तरि षष्ठी । पितामह इति पितामहधनविषयम् । अत्र पितामहीपदं
पितृजननीमात्रपरं प्रागुक्तयुक्तेरिति केचित्, अपरे तु बहुवचनात् सर्वा इत्युपा-
दानाच्च सर्वासामेव पितामहपत्नीनामंशित्वमिति प्राहुः ॥ २६—३३ ॥

अनूढानां दुहितृणां पुत्रभागमनुसृत्य तच्चतुर्थांशः ।

तदाह बृहस्पतिः ।

समांशा मातरस्त्वेषां तुरीयांशाश्च कन्यकाः ॥ ३४ ॥

पुत्रस्य भागत्रयं कन्यकाया एको भागः ।

यदाह कात्यायनः ।

कन्यकानां त्वदत्तानां चतुर्थो भाग इष्यते ।

पुत्राणाञ्च त्रयो भागाः स्वाम्यं स्वल्पधने स्मृतम् ॥ ३५ ॥

अल्पधने पुत्रैः स्वात् स्वादंशादाकृष्य कन्याभ्यश्चतुर्थोऽंशो

दातव्यः । यथा मनुः ।

स्वेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भातरः पृथक् ।

स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्तवः ॥ ३६ ॥

(मनु ८।११८)

प्रदद्युरिति प्रदानश्रुतेरदाने च पतितत्वश्रुतेर्न कन्या-
भिरधिकारिवुद्ध्या ग्रहीतव्यं न ह्यधिकारिणे भ्रात्रेऽपरो
भ्राता स्वादंशाद्ददाति ॥ ३७ ॥

यथा याज्ञवल्क्यः ।

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशादृत्त्वांशन्तु तुरीयकम् ॥

(याज्ञवल्क्य २।१२५)

भगिनीनां संस्कार्यतामाह नाधिकारिताम् ॥ ३८ ॥

एवञ्च बहुतरधने विवाहोचितधनं दातव्यं न चतुर्थांश-
नियम इति सिद्धयति ॥ ३८ ॥

एतच्च कन्यापुत्रयोः समसङ्ख्यात्वे ज्ञातव्यं विषमसङ्ख्यात्वे
च कन्याया एव बहुतरधनं वा स्यात् पुत्रस्य वा निर्धनता
स्यात् न चैतदुचितं पुत्रस्य प्राधान्यात् ॥ ४० ॥

स्वल्पधन इति । यज्ञस्य एकपुत्रस्यतुरीयांशेन कन्यासंस्कारी न सम्भवति
तदेव स्वल्पधनं तदभातृभिरेव विभजनीयं पश्चात्तेरेव स्वस्वद्रव्यादाकृष्य भगिनी
संस्कारः कार्य इति भावः । न चतुर्थांशनियम इति । अतएव रत्नाकां
विष्णुः । अनूढानां कन्यानां वित्तानुसारेण संस्कारं कुर्यादिति । विषमेति
पुत्राणां चतुरादिसंख्यत्वे कन्यायाश्चैकत्वे कन्यायाबहुतरधनं चतसृषु कन्या-
सतीषु पुत्रस्यैकस्य निर्धनतेत्यर्थः ॥ ३४—४० ॥

यच्चेदमत्र बाधकमुक्तम् ।

अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।

अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥

(नारद १३।३४)

अस्मान्नारदवचनादवश्यकर्तव्यत्वाद्भगिनीनां संस्कारस्य
निरंशतापि न दोषायेति ॥ ४१ ॥

तदयुक्तं भ्रातृसंस्कारार्थत्वादस्य वचनस्य भ्रातृणां पूर्व
संस्कृतैरिति पाठस्यानाकरत्वात् भ्रातृसंस्कारस्य च प्रकृत
त्वात् । इदं हि पूर्वमुक्तं येषान्तु न कृताः पित्रा संस्कार
विधयः क्रमात् ।

कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्वनात् ।

(नारद १३।३३)

येषां तेषामिति पुंलिङ्गनिर्देशात् एतदनन्तरमेवाविद्य-

मान इति वचनारम्भात् भ्रातृसंस्कारार्थमेवेदं वचनम् ॥ ४२ ॥

इति पितृपितामहादिधनविभागः ॥ ४३ ॥

भ्रातृणामिति पाठे एकशेषाद्भगिनीसंस्कारस्याप्यावश्यकता स्यात् अतस्त-
त्रैरस्यति भ्रातृणामिति । ननु भ्रातृसंस्कारार्थत्ववत् भगिनीसंस्कारार्थत्वमपि
वचनस्य कुतो न स्याद्विशेषाश्रयणात् अत आह भ्रातृसंस्कारस्येति । पुंलिङ्ग-
निर्देशादिति । न च येषामपत्वानामिति नपुंसकनिर्देश एव कुतो न स्यादिति
वच्यम् अर्थसाधुत्वे सम्भवति शब्दसाधुत्वमात्रस्यान्याय्यत्वादित्यभिप्रायादिति ।
स्तुतस्तु पितृपितामहाभावे भगिनीदानाधिकारितया भ्रातुरप्यावश्यक एव
गिनीसंस्कारः अथ ऋतुमती भवति दाता प्रतिग्रहीता च नरकमाप्नोतीति
तेः अतएव याज्ञवल्कीनापि भगिन्यश्च निजादंशादित्यनेन भगिनीनामपि
भ्रातृवत्संस्कारार्थत्वमुक्तम् इत्यतो बहुतरभ्रातृसंस्कारात् भ्रातुर्निर्जनतावत् भगिनी-
स्कारादपि निर्जनता न दोषायेति सुधीभिर्भाव्यम् ॥ ४१—४३ ॥

चतुर्थः अध्यायः ।

प्रथम परिच्छेदः ।

अथ स्त्रीधनविभागार्थं प्रथमं स्त्रीधनं निरूप्यते ।

तत्र विष्णुः ।

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ॥

आधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कान्वाधेयकमिति स्त्रीधनम्

। १ ॥ (विष्णु १७।१८)

अन्वाधेयमाह कात्यायनः ।

विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तदुक्तान्तु लब्धं बन्धुकुलात्तथा ॥

ऊर्ध्वं लब्धन्तु यत्किञ्चित् संस्कारात् प्रीतितः स्त्रिया ।

भर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा अन्वाधेयन्तु तद्भृगुः ॥ २ ॥

बन्धुपदेन मातापित्रोरुपादानं, तेनायमर्थः मातापितृ-
द्वारेण सम्बन्धिनां पित्रोश्च सकाशात् यत्तु विवाहात् परतो-
लब्धं तथा भर्तुः सकाशात् भर्तृकुलाच्च श्वशुरादितो यत्तल्लब्धं
धनं तदन्वाधेयम् । विष्णुवचने च बन्धुपदं मातुलाद्यभि-
प्रायं पित्रादीनां स्वपदेनैव निर्दिष्टत्वात् परिणयनसमयलब्धस्य
ब्राह्मणाद्यासुरादिविशेषेण भर्तुः पित्रोर्वाधिकारात् ॥ ३ ॥

स्त्रीधनमाह तु मनुकात्यायनौ ।

अध्यग्न्यध्यावाह्निकं दत्तञ्च प्रीतितः स्त्रियै ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

(मनु ८।१८४)

तथा नारदः ।

अध्यग्न्यध्यावाह्निकं भर्तृदायस्तथैव च ।

भ्रातृदत्तं पितृभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ ४ ॥

(नारद १३।८)

प्रकरणान्तरमाह अथेति अध्यग्न्यादिकमग्रं वक्ष्यते । विवाहात् परत-
इति । एतेन पितृमातृभ्रातृबन्धुदत्तमिति कालान्तरदत्तमात्रपरिग्रहार्थमिति
भुव्यक्तम् । बन्धुपदेनेति । लब्धं बन्धुकुलात्तथेत्यत्रेति शेषः । मातापितृद्वारे-
णेति । मातुः पितुर्वा यस्य सम्बन्धस्य घटकत्वं तत्सम्बन्धवतां मातुलपितृव्या-
दीनामित्यर्थः । एवञ्च सति मातृपितृभर्तृदत्तस्य अन्वाधेयकं संज्ञा न स्यात्
अत ऊर्ध्वं लब्धमित्यभिहितम् । तल्लब्धार्थमाह पित्रोश्च सकाशादिति, तथा
भर्तुः सकाशादिति च । लब्धं भर्तृकुलादित्युक्तस्यार्थमाह भर्तृकुलाच्चेति ।
इत्थं च विष्णुवचनीपातस्य सुतदत्तस्य नान्वाधेयत्वं सुतस्य साक्षादेव सम्बन्ध-
वत्त्वेन निरुक्तबन्धुभर्तृकुलत्वासम्भवादिति सुधीभिर्भाव्यम् । स्वपदेनेति । पितृ-
मातृसुतभ्रातृदत्तमित्यत्र पित्रादिपदेनेत्यर्थः । ननु विवाहात् परत इति, ऊर्ध्वं

संस्कारादिति च विहाय, सामान्येनैव भर्तृतत्कुलात् पितृमातृतत्कुलाच्च
लब्धस्यान्वाधेयसंज्ञा किमिति न कृतेत्याशङ्क्यामाह परिणयनसमयलब्धस्येति ।
अयं भावः अन्वाधेयसंज्ञायास्तावत्तादृष्यऽप्रजः स्त्रीधने वक्ष्यमाणा भावधिकार
एव फलं परिणयनसमयलब्धे च न भावधिकारः ब्राह्मणादिपञ्चसु भर्तुः
आसुरादिविषु च पित्रोरेव तेषामभावे सोदरादेरेवाधिकारात् अतः संज्ञाया-
स्तात्साधारण्ये प्रयोजनाभावः प्रत्युत तत्साधारण्ये तत्र भर्तृधिकारबोधकविशेष-
वचनेन भावधिकार वचनस्य विरोधप्रसक्त्या तस्य सङ्कीर्णो वाच्यः तद्याच
प्रचालनाच्च पङ्क्त्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायेन तद्व्यावर्तनमेव संज्ञायाः
समुचितमिति । न च तथापि विवाहसमयादन्यत्रेत्येवोच्यतां किं परत इत्यादि-
पर्यन्तेनेति वाच्यं तथा सति विवाहात् पूर्वं वाग्दानोत्तरं च पतिदत्तं भावधि-
कारापत्तेरिति ॥ १—४ ॥

एतद्व्याकुरुते कात्यायनः ।

विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निमन्निधौ ।

तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात् ।

अध्यावाहनिकं नाल तत् स्त्रीधनमुदाहृतम् ॥ ५ ॥

पैतृकादित्येकशेषेण पितृमातृकुलात् यत्नभते धनं भर्तृ-
गृहं नीयमाना तदध्यावाहनिकम् ॥ ६ ॥

भर्तृदायो भर्तृदत्तं धनं भर्तृदायमनभिधाय सन्वा-
दिभिर्भर्तृदत्तस्याभिधानात् नारदेनापि भर्तृदत्तमनभिधाय
भर्तृदायस्याभिधानात् ॥ ७ ॥

तथा अन्यत्रापि भर्तृदः । भर्तृदायप्रयोगो दृष्टः ।

यथा कात्यायनः ।

भर्तृदायं सृते पत्यौ विन्दते । स्त्री यथेष्टतः ।

विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत्तत्कुलेऽन्यथा ॥ ८ ॥

अस्यार्थः, भर्तृदत्तं धनं भर्तरि मृते यथेष्टं विनियुञ्जीत
जोवति तु तद्वचेत् इदममुक्तहस्तताज्ञापनार्थम् ॥ ९ ॥

तथा व्यासवचनमपि भर्तृदेयपर्यन्तताज्ञापनार्थम् ।

यथा द्विसहस्रपरो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु ।

यच्च भर्ता धनं दत्तं सा यथा काममश्नुयात् ॥

द्विसहस्रपर्यन्तः स्त्रियै देयो नाधिकः केनेत्याकाङ्क्षायां
भर्तृतिश्रुतमन्वेति न पुनरश्रुतकल्पना तथाच देय इति
ददातिर्मुख्यः स्यात् मृतपतिधने तु तावति पत्न्या एव
स्वामित्वात् गौणः स चान्याय्यः ॥ १० ॥

यच्च भर्तृदत्तं धनं तद्यथा काममश्नीयात् ।

अतोऽपुत्रस्य मृतस्य पत्युर्धने द्विसहस्रपर्यन्त एव पत्न्या
अधिकारो न सर्वत्रेति यदुक्तं तद्विद्वद्भिरनादेयम् ॥ ११ ॥

एतच्च विस्तरेण वक्ष्यते ॥ १२ ॥

एतदयमादिकम् । दायपदस्य संक्रान्तसम्बन्धिधनपरत्वशङ्कामपनयति
भर्तेदाय इति । मत्वादिभिरिति । आदिना कात्यायनविशेषपरिग्रहः । त-
मनुकात्यायनाभ्यां दत्तञ्च प्रीतितः स्त्रियै इत्यनेन विष्णुना च अन्वाधियमित्यने-
नेति भावः । तथाच तैः सन्नैक श्रुतिमूलत्वानुरोधात् दायपदं दत्तपरमि-
भावः । न च वैपरीत्यं बहुषु लक्षणाप्रसङ्गात् मनुश्रुतेर्बलवत्त्वाच्च । भर्तृदाय
मृत इति । अत्र मृतेऽविद्यमाने इत्यभिधानात् न संक्रान्तसम्बन्धिधनपरता ।
विन्यसेत् विनियुञ्जीत । क्षपयेत् स्थापयेत् । अन्यथा स्वयं रक्षणासामर्थ्यं ।
अन्यथा तद्वनेन वर्तनासम्भवे तत्कुले क्षपयेत् तत्कुलमाश्रित्य कालं गमय-
दित्यर्थ इति केचित् । केनेत्याकाङ्क्षायां केन देय इत्याकाङ्क्षायाम् । अश्रुत-
कल्पनेति । अनन्तराधिकारिणा भ्रात्रादिना स्वयं सर्वं गृहीत्वा द्विसहस्र-
पणपर्यन्तं स्त्रियै दायो देय इत्यश्रुतभ्रात्रादीनां कर्तृत्वकल्पनेत्यर्थः । एतच्चेति
मृतस्यापुत्रस्य पत्न्याः सर्वधनाधिकारित्वेत्यर्थः । वक्ष्यत इति । अपुत्रधनाधि-
कारनिरूपण इति शेषः ॥ ५—१२ ॥

आह याज्ञवल्क्यः ।

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ १३ ॥

(याज्ञवल्क्य २।१४४)

यच्च द्वितीयस्त्रीविवाहार्थिना पूर्वस्त्रियै पारितोषिकं धनं
दत्तं तदाधिवेदनिकम् अधिकस्त्रीलाभार्थत्वात्तस्य ॥ १४ ॥

तथा देवलः ।

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्ता तत् स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥ १५ ॥

तथा व्यासः ।

विवाहकाले यत्किञ्चित् वरायोद्दिश्य दीयते । *

कन्यायास्तद्धनं सर्वमविभाज्यञ्च बन्धुभिः ॥ १६ ॥

उद्दिश्येति कन्याया इदं भवत्वित्युद्दिश्य वराय यद्दानं न
पुनरेतदभिसन्धिं विनापीत्यर्थः अतएव विवाहकाल इति
प्रदर्शनार्थं न पुनरेतदेव प्रयोजकं दातृभिसन्धिनिमित्तत्वात्
स्वत्वस्य । तथाच प्रामाणिकं वचनम् ।

यद्दत्तं दुहितुः पत्ये स्त्रियमेव तदन्वियात् ।

मृते जीवति वा पत्यौ तदपत्यमृते स्त्रियाः ॥

विवाहकाल इति न विशिनष्टि । अभिसन्धिस्तु दुहितृ-
न्वयाभिधानादेव लब्धत्वान्नोक्तः ॥ १७ ॥

आहंति । स्त्रीधनमिति प्रागुक्तेनान्वयः । पित्रादिदत्तं विवाहात् पूर्वं
परतो वा, विवाहकाले दत्तस्य अर्ध्याग्न्युपागतेनैव प्राप्तेः । वृत्तिः यासाञ्छादनाव-
शिष्टम् । शुल्कं वक्ष्यमाणम् । लाभः कृणादिवृद्धिः । वराय दानं वरदक्षि
समर्पणम् । प्रदर्शनार्थं उपलक्षणमित्यर्थः । उपलक्ष्यते हेतुमाह दातृभीति ।

तथाचाभिसन्धेः स्वत्वजनकत्वस्यान्यत्र कृतमतयोक्तविषये विवाहकालस्य सङ्कारि-
त्वकल्पने प्रमाणाभावोऽदृष्टकल्पनामौरवच्च स्वादिति भावः । तदुपलक्ष्यत्वं
वचनमपि प्रमाणावयति तथा चेति । न विशिर्नाष्ट न विशेषणं दत्तवान् ॥ १३ ॥ १७ ॥

तदेवमव्यवस्थितसङ्ग्रस्त्रीधनकीर्तनात् न घट्सङ्ग्रहा विव-
क्षिता किन्तु स्त्रीधनकीर्तनमात्रपराणि वचनानि । तदेव च
स्त्रीधनं यत्र भर्तृतः स्वातन्त्र्येण दानविक्रयभोगान् कर्तुमधि-
करोति ॥ १८ ॥

तदिदं किञ्चित् सङ्ग्रह्याह कात्यायनः ।

प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं भवेत् तत्र शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९ ॥

अन्यत इति पितृमातृभर्तृकुलव्यतिरिक्तात् यत्तत्त्वं शिल्पेन
वा यदर्जितं तत्र भर्तुः स्वाम्यं स्वातन्त्र्यम् अनापद्यपि भर्ता
ग्रहीतुमर्हति, तेन स्त्रिया अपि धनं न स्त्रीधनमस्वातन्त्र्यात्
॥ २० ॥

एतद्व्यातिरिक्तधनन्तु स्त्रिया एव दानविक्रयाद्यधिकारात् ।
तदाह कात्यायनः ।

ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽथवा ।

भर्तुः सकाशात् पितृर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तं तत्प्रजौवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चैव दाने च यद्येष्टं स्यावरेष्वपि ॥

सुदायसम्बन्धिभ्यो लब्धं सौदायिकम् ॥ २२ ॥

स्यावरेऽपि भर्तृदत्तमात्रे स्त्रिया दानाद्यनधिकारः ।

तदाह नारदः ।

भर्ता प्रीतेन यदुक्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममश्नीयात् दद्याद्वा स्थावरादृते ॥

भर्तृदत्तविशेषणात् भर्तृदत्तस्थावरादृते अन्यत् स्थावरं
देयमेव भवति अन्यथा यथेष्टं स्थावरैष्वपीति विरुध्येत ॥२३॥

अव्यवस्थितसङ्गतिः । अनियतसङ्गतिर्यथः । मन्वाद्युक्तषड्विधादधिकस्यापि
शुल्कलाभार्ददेवलादिभिरहितत्वादिति भावः । पितृमातृभर्तृकुलेति । पितृमातृ-
भर्तारः सम्बन्धिनी यस्मिन् कुले इति बहुव्रीहिः अन्यथा लब्धं भर्तृकुलात्तथेत्यत्र
भर्तृकुलादिपदात् भर्तादिपरिग्रहो न स्यात् । अनापद्यपीति । तथाभोक्त-
विविधस्त्रीधने भर्तुरिच्छैव स्वत्वजनिका पत्नीस्वत्वनाशिका च, तदन्यस्त्रीधने
भर्ता आपत्कालोऽपेक्ष्यत इति भावः । स्त्रिया अपि धनं स्त्रीस्वत्वात्पदीभूत-
रपि धनं न स्त्रीधनं नेतरनैरपेक्ष्य स्त्रिया यथेष्टविनियोज्यम् । अस्वातन्त्र्या-
दिति । एतच्च भार्यापुत्रश्रित्यादिना प्रतिपादितमेव प्राक् । स्त्रिया एवेति ।
स्त्रीणां स्वातन्त्र्येण विनियोज्यं स्त्रीधनमित्यर्थः । तथा च कात्यायननैकवाक्य-
तया भार्या पुत्रश्रित्यादिवचनमप्युक्तशिल्पलब्धादिद्विविधस्त्रीधनविषयमेव स्त्रीधना-
परे तु स्त्रीणां स्वातन्त्र्येण यथेष्टविनियोगो निष्पत्स्य एवेति भावः । अत्र सवाद-
माह तदाहिति । आनृशंस्यार्थम् अनुकम्प्यार्थम् । न चैवं शुल्कलाभयोरसौदायि-
त्वात् तत्रास्वातन्त्र्यं स्यादिति वाच्यं पूर्वोक्तकात्यायनवचनेन अन्यतो लब्ध-
शिल्पलब्धस्य च द्वयोरैवास्वातन्त्र्यप्रतिपादनेन एतयोरपि स्त्रीधनमध्यपठितयोः
स्वातन्त्र्यावगमात् । स्थावरैष्वपीति यदुक्तं तस्यापवादमाह स्थावरैऽपीति ।
न्यथेति । स्थावरमात्रे दाननिषेध इत्यर्थः ॥ १८—२३ ॥

भर्ता तु यदा दुर्भिक्षादौ स्त्रीधनं विना वर्त्तनाक्षमस्तदा
गृहीतुमर्हति नान्यदा । यदाह याज्ञवल्करः ।

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥

(याज्ञवल्कर २।१४८)

अन्यत्र पुनरधिकारमाह कात्यायनः ।

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविणवः ॥

यदि ह्येकतरस्त्वेषां स्त्रीधनं भक्षयेद्वलात् ।

स वृद्धिं प्रतिदाप्यः स्वाहण्डञ्चैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत् प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान् भवेत् ॥

अथ चेत् स द्विभार्यः स्यात् न च तां भजते पुनः ।

प्रौढ्या विसृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्यः स तद्वलात् ॥

ग्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः ।

तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं रिक्थिनां तथा ॥ २४ ॥

स्त्रिया धनं गृहीत्वा यद्यपरभार्यया सह वसति ताञ्चाव
जानीते तदा गृहीतधनं राज्ञा बलाहाप्यः भक्ताच्छादना-
दिकं यदि भर्ता न ददाति तदा तदपि स्त्रिया आलम्ब्य
ग्राह्यम् ॥ २५ ॥

इति स्त्रीधनलक्षणम् ॥ २६ ॥

तदेति । तदेवेत्यर्थः । सम्प्रतिरीधके ऋणार्थमुत्तमर्थेन कृते स्नानर्भाजन-
यवर्गधे । विसर्गे दाने । ग्रासति । वासी गृहम् । तत्र स्वमिति । स्वको-
ग्रासाच्छादनादीत्यर्थः । ऋक्थिनां स्वभर्तृसाधारणधनाधिकारिणां देवरादीन्
सकाशात् विभागं स्वभर्तृयोग्याश्चमाददीतेत्यर्थः । केचित्तु ऋक्थिनां भर्ताद-
सम्बन्धिनां सकाशात् स्वं विभागं ग्रासाच्छादनादिरूपम् आददीतेत्यर्थः दा-
व्याश्चक्रुः तदसत् तत्र स्वमित्यनेनैव गतार्थत्वादिति ॥ २४—२६ ॥

चतुर्थः अध्यायः ।

द्वितीय परिच्छेदः ।

इदानीं स्त्रीधनविभागोऽभिधीयते । तत्र मनुः ।

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं रिक्त्यं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ १ ॥

(मनु ८।१८२)

इन्द्राश्रवणेऽपि तत्तुल्यार्थकचकारेण भ्रातृभगिन्यो-
रितरेतरयुक्तयोर्विभागप्रतिपादनात् भगिन्यः सहोदराश्च
विभजेरन्नित्ययमेवास्य वचनस्यार्थः ॥ २ ॥

बृहस्पतिरपि चकारात् समुच्चयमाह ।

स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रप्ता चेत्, समूढा तु न लभेन्मातृकं धनम् ॥ ३ ॥

अपत्यपदं पुत्रपरम् । तेषामप्रप्ताभिर्दुहितभिः सह
मातृधनविभागः । तथाच शङ्खलिखितौ ।

समं सर्वे सोदर्या द्रव्यमर्हन्ति कुमार्यश्च ॥ ४ ॥

सर्वत्रैव प्रथमं पुत्रोपादानात् सर्वावस्थस्य पुत्रस्य मातृ-
धनेऽधिकारः चकारश्रुतिश्च सर्वत्रानुगता समुच्चयवाचिका ॥५॥

एतावताप्युद्ग्राहमल्लस्य देवलवचनं गलहस्तः । यथा,

सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं स्त्रियाम् ।

अप्रजायां हरेद्भर्ता माता भ्राता पितापि वा ॥ ६ ॥

इह पुत्रकन्ययोः साधारणं मातृधनमिति सुव्यक्तं,
केवलकुमार्याः सकलमातृधनाधिकारित्वे यौतकधने विशेष-
वचनं मन्वादीनामनर्थकं स्यात् सर्वत्राधिकाराविशेषात् ॥ ७ ॥

इदानीं स्त्रीधननिरूपणान्तरमित्यर्थः । सममिति । विंशोद्धारनिषेधाय । भगिन्योऽदत्ताः, सनाभयः, सहीदराः । अत्र वचने हन्वश्रुतिर्नास्ति येनावगत-साहित्यबलेन भगिनीभ्रातृर्युगपदधिकारः स्यात्, किन्तु क्रमेणैव तयोर्धिकारः, क्रमश्च न पाठिकः किन्तु प्रथमं भगिन्याः ततो भ्रातुरित्येवं रूपः मातुर्दुहि-तरोऽभावे दुहितृणां तदन्वय इत्यादि नारदादिवचनेषु बलवतः, शाब्दक्रमस्य प्राप्तेरिति केषाञ्चिन्मतं तदपाकर्तुमाह हन्वाश्रवणेऽपीति । तत्तुल्यार्थेति । चार्थे हन्व इत्युक्तेर्हन्वसमानार्थता चकारस्य । पुत्रपरमिति । दुहितुः पृथगुपादानात्, नपुंसकस्य चाधिकाराभावादिति भावः । सर्वावस्थस्येति । संस्कृतस्यासंस्कृतस्य चेत्यर्थः । अत्र सहीदरपदाद्युपादानात् कन्यासत्त्वे दत्तकादीनां नाधिकारः । दुहितृपेक्षया पञ्चमाद्यंशभागिता पुंघनवदिति केचित् । एतावतापि उक्त क्रमेण यौगपद्यावगमेनापि, उदयाहमल्लस्य उदयाहो वादः स च चकारश्रुतिबलात् न तयोर्विनागे मातुर्दुहितृणां वगमः ब्रौह्मयवपाकी चेत्यादाविव भिन्नकालोनयोरप्यं-जातीयक्रियासम्बन्धमात्रेण तस्याश्चरितार्थत्वात् । अन्यथा पत्नीदुहितरश्चेत्यादौ चकारश्रुतिबलेन पत्नीदुहित्वोर्वापि युगपदधिकारापत्तिरित्येवं रूपः, तत्र मल्लस्य समर्थस्य, गलहस्तस्त्रिभारक इत्यर्थः । तद्वचनमाह यथेति । अप्रजायामिति । प्रजा सन्ततिः । पुत्रदुहितृसपत्नीपुत्रपौत्रदौहितृप्रपौत्रसपत्नीपौत्रप्रपौत्ररहिताया मित्यर्थः । सुव्यक्तमिति, सामान्यपदादिति शेषः । केवलकुमार्या इति, भ्रातृसत्त्वेऽपीत्यादि विशेषवचनं वक्ष्यमाणम् ॥ १—७ ॥

यः पुनरेवं समाधानं ब्रूते भ्रातृभगिन्योस्तुल्यवज्जननी-धनाधिकारित्वे समभागविधानं युक्तं, केवलभगिनीनां तद-भावे च केवलभ्रातृणां धनसम्बन्धे समं स्यादश्रुतत्वाद्विशेष-स्येति न्यायत एव समत्वप्राप्तेरनर्थकं सममिति । स एवं वाच्यः भ्रातृभगिन्योरप्यधिकारे समं स्यादिति न्यायात् समत्वप्राप्तेरविशेषादानर्थक्यस्य तदवस्थत्वात् । किञ्च केवल-भ्रातृधिकारपक्षेऽपि पितृधन इव, मातृधनेऽपि विंशो-द्दारादिप्रसक्तिनिवर्त्तकतया समपदस्य सार्थकत्वात् कथ-मनर्थकता । अतो वचनन्यायानभिन्नः सर्वैः प्राज्ञैरवज्ञेय एव किञ्चिज्ज्ञ इति ॥ ८ ॥

मनु भ्रातृभगिन्योरधिकारे भगिन्यपेक्षया भ्रातुरभ्यर्हितत्वेन विंशीद्वारप्रसक्तौ तन्निवर्तकतयैव समत्वविधानं सार्थकमिति यदि तदा केवलभ्रातृधिकारपक्षेऽपि तथैव सार्थकमिति कथमनर्थकतेत्याह किञ्चेति । वचनान्यायेति । वचनं सामान्य पुत्रकन्यानामिति, न्यायः किञ्चेत्यादिनीकयुक्तिः ॥ ८ ॥

किन्तूक्तादेव हेतोः पुत्रकुमारीदुहितोस्तुल्यवदधिकारः । एतयोश्चान्यतराभावेऽन्यतरस्य तद्धनं द्वयोरप्येतयोरभावे तु ऊढाया दुहितुः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुल्योऽधिकारः स्वपुत्रद्वारेण पार्वणपिण्डदानसम्भवात् ॥ ९ ॥

अतएव पूर्वोक्तदुहित्वभावे दौहित्वस्यैव धनाधिकारः । दौहित्वोऽपि ह्यमुत्रैवं सन्तारयति पौत्रवत् (मनु ८।१३८) इति मनुवचनात् न तु बन्ध्याविधवादुहित्वोः, स्वसत्तया स्वजन्यसत्तया च पार्वणपिण्डदानाभावात् । अतएव नारदः ।

पुत्राभावे च दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ॥ १० ॥

(नारद १३।५०)

पौत्रदौहित्वयोस्तु सद्भावे पौत्रस्यैवाधिकारः, पुत्रेण परिणीता दुहितुर्वाधात् बाधकपुत्रेण बाध्यदुहितृपुत्रबाधस्य न्याय्यत्वात् ॥ ११ ॥

उक्तानान्तु सर्वेषां दौहित्वपर्यन्तानामभावे बन्ध्याविध-
वयोरपि मातृधनाधिकारिता, तयोरपि तत्प्रजात्वात् प्रजा-
भावे चान्येषामधिकारात् ॥ १२ ॥

अन्यतरेति । भ्रात्रोरिव तुल्याधिकारादिति भावः । ऊढाया इति । न पुनर्वर्त्त्यमाणयौतकधनवत् कन्याया अभावे वाग्दत्तायास्तदभावे ऊढाया इति क्रमः प्रमाणाभावादिति भावः । अतएव पार्वणपिण्डदानादेव । उप-
कारान्तरमपि हेतुमाह दौहित्वोऽपीति । स्वसत्तया साक्षात्, स्वजन्यसत्तया स्वपुत्रद्वारेण, चीहितौ । यद्यपि पुत्रवतीनामपि स्वसत्तया पिण्डदानाभावः तथापि दृष्टान्तार्थं तदुक्तिः । यतः स्वपुत्रद्वारेण तदुपकारतया दुहितृणां धना-

धिकारः अतएव नारदेन सन्तानदर्शनं दुहितृधिकारे हेतुतया निर्दिष्टमित्याह
अतएवेति । पुत्रेणेति । एतेन यौतकधने दौहित्रस्यादावधिकारः सूचितः तत्र
पुत्रस्यैवोदावाध्यत्वादिति बोध्यम् । दौहित्रपर्यन्तानामिति प्रपौत्रपर्यन्तोपलक्षणं
दौहित्रानन्तरं महोपकारकत्वेन तस्यैवाधिकारात् । तयोरपीति एतेन पूर्वं
यत्तयोरनधिकारकथनं तदुक्तपर्यन्तसङ्गावे श्रेयम् ॥ ६—१२ ॥

यत्तु दुहितृमात्राधिकारार्थं गौतमवचनं स्त्रीधनं दुहितृ-
णामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च (गौतम २८।२२) यच्च नार-
दस्य मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः (नारद १३।२)
यच्च कात्यायनस्य दुहितृणामभावे तु रिक्थं पुत्रेषु तद्भवेत् ।
यच्च याज्ञवल्करस्य मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः
(याज्ञवल्कर २।११८) तानि पूर्वोक्तदेवलादिवचनविरोधेन
यौतकद्रव्यविषयाणि । अतएव मनुः ।

मातुश्च यौतकं यत् स्यात् कुमारौभाग एव सः ॥ १३ ॥

(मनु ८।१३१)

यौतकं परिणयनलब्धं युमिश्रण इति धातोर्युत इतिपदं
मिश्रतावचनं मिश्रता च स्त्रीपुरुषयोरेकशरीरता विवाहाच्च
तद्भवति अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति
श्रुतेः, अतो विवाहकाले लब्धं यौतकम् ॥ १४ ॥

अतएव वशिष्ठः ।

मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो विभजेरन् । (वशिष्ठ १७।४०)

पारिणाय्यं परिणयनलब्धं धनम् ॥ १५ ॥

यौगपद्याधिकारे केवलकन्याधिकारबोधकवचनविरोधं परिहर्तुं तद्वचना-
न्याह यत्त्विति । नन्वत्र विनिगमकाभावः देवलादिवचनानां यौतकविषयत्वा-
अनन्तरोक्तगौतमादिवचनानाम् अयौतकविषयत्वमित्यस्यापि सम्भवात् अत-
मनुवचनैकमूलकत्वं विनिगमकमाह अत एवेति । यत एव केवलयौतक ए-
प्रथमं कुमार्यधिकारः अतएव मनुना कुमार्यधिकारे यौतकपदमभिहितम् ।

ति भावः । अस्थिभिरिति । कन्यास्थिभिर्वरास्थीन्धेकतामाप्नुवन्तीत्यर्थः एव-
न्यत्रापि । यतो विवाहसमयलभमेव यौतकम् अतोऽत्र वशिष्ठेनापि पारि-
णाय्यपदमुक्तम् अन्यथा मूलान्तरकल्पनापत्तेरित्याह अतएवेति । अतएव
पारिणाय्यपदमपि विवाहसमयलभपरमेव न तु कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्तं यत्
परिष्कृदादर्शकङ्कतिकादिरूपं पारिणाय्यं तत्परम् । तथाहि शुतिभेदकल्पना-
भावात् परिणयशब्दस्य विवाहे कृतत्वाच्च ॥ १३—१५ ॥

यत्तु मनुवचनम् ।

स्त्रियास्तु यद्भवेदित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्धरेत् कन्या तदपत्यस्य वा भमेत् ॥

(मनु ८।१८८)

अत्र पित्रा दत्तमिति विशेषणात् विवाहसमयादन्यत्रापि
यत् पितृदत्तं तत् कन्याया एवेत्येतदर्थं ब्राह्मणीपदञ्चानु-
वादः । यद्वा ब्राह्मणीपदस्य चानर्थक्यभयात् क्षत्रियादि-
स्त्रीणामनपत्यानां पितृदत्तं धनं सपत्नीदुहिता ब्राह्मणी
कन्या हरेत् न पुनरप्रजा स्त्रीधनं भर्तुरितिवचनावकाश इति
वचनार्थः । अन्यथा सकलवचनानाममामञ्जस्यं स्यात् ॥ १६ ॥

न च वाच्यं नारदादिभिर्दुहितुरभावे दुहितुः पुत्राणामेव
धनाधिकारो दर्शितः प्रत्यासन्नदुहितृपदेनैवान्वयपदस्यान्वया-
दिति यतो दुहितृपदस्य जन्यविशेषपरत्वेन जनकाकाङ्क्षित-
त्वात् ॥ १७ ॥

न जन्यान्तरेणान्वयपदोपात्तेन पुत्रेणान्वयः सम्भवति
समत्वात् । न चाधिष्ठानलक्षणयान्वयो वाच्यः मात्रन्वयेनैव
सर्वेषां मुख्यत्वसम्भवात् मातृपदान्वये च दुहितृपदस्य
मुख्यत्वस्वीकारात् ॥ १८ ॥

न च तदन्वय इति तच्छब्दोपात्ताया दुहितुरन्वययोग्यता

वाच्या तच्छब्दस्यापि प्रकृतवाचितया दुहित्वरूपेणैवोप-
पादकत्वात् ॥ १९ ॥

किञ्च याज्ञवल्कावचने दुहितर इति पदं प्रथमान्तं
ताभ्य इति पदञ्च पञ्चम्यन्तम् अन्वयपदेन षष्ठान्तान्वययोग्येन
नान्वीयते किन्तु व्यवहितमपि मातुरित्येवपदमन्वयि तदत्र
मातुरन्वये निश्चिते नारदकात्यायनवाक्येऽपि मातुरेवान्वयो
न्यायः अविरोधात् ॥ २० ॥

विवाहसमयादन्यत्रापीति । तथाच पित्रा दत्तं यौतकमयौतकं वा
तत् सर्वं कन्याया एवेत्यतद्विधनार्थमेतद्वचनं मातुश्च यौतकं यत् स्यादिति
पूर्ववचनन्तु यौतकसामान्यं कन्यामात्राधिकारार्थमिति नान्यतरवैयर्थ्यमिति
बोध्यम् । कन्याया एवेति । एवकारेण पुत्रनिरासः । ब्राह्मणीपदस्यानु-
वादत्वं वैयर्थ्यमाशङ्क्याह यदेति । न च ब्राह्मणीकन्याया अधिकारावगमात्
स्त्रीपदं ब्राह्मणीपरमस्तु क्षत्रियादिपरत्वे कन्यापदस्यासुख्यतापत्तेरिति वाच्यम्
अनूढत्वेनैव कन्यापदस्य सपत्नीकन्याबोधकतया असुख्यत्वाप्रसङ्गेः तद्रूपेणैव
कन्यापदस्य शक्तेः । आनर्थक्यभयादिति । न च आनर्थक्यभयात् परिसङ्क-
वास्तु तथाच ब्राह्मणी एव हरेत् नान्येति परिसङ्कषाया क्षत्रियादेः पितृदत्तयौतके
सत्यामपि कन्यायां पुत्राणां विधिकार इति वाच्यं स्वार्थहान्यादिदोषत्रयापत्तेः
एतदपेक्षया कन्यापदस्य अस्तुस्वार्थलक्षणया सपत्नीकन्यापरत्वस्यैव न्याय्यत्वा-
दिति । ब्राह्मणीपदसुतमजातिमात्रं न न वैश्याया अपि तथाविधाया
पितृदत्तं धनं क्षत्रिया गृह्णीयादिति पिताक्षराध्याख्यानं, तत् प्रमाणाभावा-
दपेक्षणीयमिति । अन्यथेति । पूर्वाध्याख्याने इत्यर्थः । सकलवचनानामिति ।
पितृदत्तसाधारणायौतकधनसामान्ये कन्यापुत्रयोस्तुल्यवदधिकारबोधकवचना-
नामित्यर्थः । नारदादिवाक्ये अन्वयपदं सन्निहितत्वात् दुहित्वन्वयि दौहित्व-
परं, तथाच सत्यपि पुत्रे दुहित्वभावे दौहित्वस्यैव यौतकधनाधिकार इति
केषाञ्चिन्मतमपाकर्तुमाह न च वाच्यमिति । अन्यविशेषेति । विशेषः स्त्रीरूप-
जनकाकाङ्क्षितत्वात् जनकमात्राकाङ्क्षितत्वात् जन्यतयोपस्थितनिराकाङ्क्षितत्वा-
दिति यावत् । जन्यान्तरेण जन्यतयोपस्थितेन । तथोपस्थितिं समर्थयति
अन्वयपदोपपत्तेनेति । पूर्वमन्वयपूर्वसत्त्वविशिष्टसत्त्वरूपयोः साध्यत्वसाधनत्वयो-
र्विरोधेन एकस्मिन् धर्मिण्येकदा तदुभयबोधसम्भवादिति भावः । अन्वयपद

न्यापि दुहित्वन्वये निराकाङ्क्षत्वमाह समत्वादिति । इयोरिव जनकमात्र-
माकाङ्क्षतया तुल्यत्वादित्यर्थः । अधिष्ठानेति । जन्यत्वांशमपेक्षाय दुहितृपदस्य
स्त्रीत्वेन, अन्वयपदस्य च पुंस्त्वेन रूपेण लक्षणेत्यर्थः । अन्वयो वाच्य इति ।
जन्यत्वेनानुपस्थित्या परस्परनिराकाङ्क्षत्वविरहादिति भावः । सर्वेषामिति ।
दुहितृपदान्वयपदकात्यायनाक्तपुत्रदानामित्यर्थः । मुख्यत्वस्वीकारादिति । तथाच
मात्रान्वयार्थे मुख्यस्य दुहितृपदस्य अन्वयपदार्थान्वयार्थं न पुनर्लक्षणा, युग-
पदवृत्तिद्वयविरोधादिति भावः । तच्छब्दोपात्ताया इति । तदा बुद्धिस्थित्व-
नेनोपस्थिताया इत्यर्थः । दुहितृत्वरूपेणेति । तथाच तदादेर्विशेषरूपेणेव
बोधकत्वं न बुद्धिस्थित्वमामान्येनेति निराकाङ्क्षत्वं तदवस्थमिति भावः । नन्वन्वय-
पदार्थस्य मातृरित्यनेनान्वयं तत्पदवैयर्थ्यं न च तत्पदीपस्थिताया एव मातृ-
न्वयो वाच्यः मातृविशेषणत्वेनाप्रधानतया तदा, परामर्शभावात् तदादीना
विशेष्यपरामर्शस्यौत्सर्गिकत्वात्, तथाच प्रधानीभूतदुहितुरेव परामृष्टाया अन्वये-
नान्वयो वाच्यः, न च जन्यत्वेनोपस्थिताया दुहितुर्जनकत्वान्वये विरोधः, एक-
निरूपितजन्यजनकतयोरैकस्मिन् धर्मिणि विरोधेन भानानभ्युपगमात् इह न
मात्रपक्षेण जन्यत्वम्, अन्वयपदार्थापेक्षया जनकत्वं दुहितुरिति निरूपकभूतात्,
अतएव दुहितृत्वेन ये पुत्रा दौहित्वान्न प्रकीर्तिता इत्यादिवचनेषु दुहितृ-
त्वा इति सङ्गच्छते, इत्यत्रात्र दुहित्वन्वये निर्णीते तदेकश्रुतिमूलतया यत्र
अपदं नास्ति तदापि वचने दुहित्वन्वय एव वाच्य इत्यत आह किञ्चेति ।
कन्विति । षष्ठान्तमुपेत्य षष्ठान्तविपरिणामेन नान्वयो गौरवादिति भावः ।
अविरोधादिति । एकश्रुतिमूलत्वाविरोधादित्यर्थः ॥ १६—२० ॥

किञ्च सत्स्वङ्गजेषु तन्नामो ह्यर्थो भवतीति बौधायन-
वचनानुसारेणानन्तर्याञ्च अङ्गजस्य पुत्रस्याधिकारो न्यायो
नानङ्गजस्य व्यवहितदौहित्रस्याधिकारः ॥ २१ ॥

ततश्च परिणयनलब्धस्त्रीधनं दुहितुरेव न पुत्राणां तत्रैव
च क्रमार्थं गौतमवचनं स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रति-
ष्ठितानाञ्च ॥ २२ ॥

प्रथममप्रत्तानां, तदभावे प्रत्तानां, तदभावे च समूढानां,
स्त्रीधनं दुहितृणामिति सामान्यतः प्राप्तत्वात् अप्रत्ताना-
मित्यादेस्तु क्रमार्थत्वेनोपसंहारार्थत्वात् ॥ २३ ॥

तथा च याज्ञवल्करः ।

अप्रजा स्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ २४ ॥

(याज्ञवल्कर २।१४६)

ब्राह्मादिषु विवाहेषु यत्नञ्चम् अध्यग्निधनं स्त्रियाः तत्तस्यां
मृतायां प्रथमं दुहितृणामेव तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे
प्रत्तायास्तदभावे परिणीतायाः, सर्वदुहितृभावे च पुत्रस्याधि-
कारः, अप्रजः स्त्रीधने भर्तुरधिकारात् ॥ २५ ॥

बृहस्पतिना तु अप्रत्तापदेन अप्रत्ताद्यभावे समूढाया
अप्यधिकारः सूचितः ॥ २६ ॥

ननु तथापि नारदवचने मातुरन्वये तत्पदवैयर्थ्यापातात् वरं याज्ञवल्करवचनं
षष्ठान्तविपरिणामेन दुहितुरेवान्वयोऽन्याथ इत्यत आह किञ्चेति । तथाच
बोधायनस्य सङ्कोचकल्पनं याज्ञवल्करीक्तषष्ठान्तविपरिणामेनान्वयकल्पनं चापेक्ष्य
तत्पदस्यानुषङ्गप्रयासनिरामार्थम् अनुवाद एव न्याय्य इति भावः । यौतक
धनं सर्वावस्थदुहितृणामेव तदभावे पुत्रस्य इत्युपसहरति ततश्चेति । न
प्राणामिति, दुहितरि सत्यामिति शेषः । तत्रैव दुहितृधिकारविषय एव
क्रमार्थं कुमारीणां वाग्दत्तानामूढानाञ्च क्रमेणाधिकारार्थम् । प्रथममिति ।
अप्रत्ता अवाग्दत्ता, प्रत्ता वाग्दत्ता । चकारलभ्यार्थमाह समूढानामिति ।
ननु युगपदेवाप्रत्तादीनामधिकारस्य वचनार्थत्वसम्भवात् कथं क्रमकल्पनेत्यत आह
दुहितृणानिमीति । क्रमार्थत्वेन क्रमिकाधिकारित्वेन यः सामान्यप्राप्ताधिकारस्य
उपसंहारी बोधस्तद्रूपार्थवत्त्वात् तत्प्रयोजनवत्त्वादित्यर्थः उपसंहारोऽर्थो यस्येति
बहुव्रीहिणा उक्तार्थलाभात् । उपसंहारसमर्थत्वादिति पाठे सम्यगर्थः प्रयो-
जनं यस्येति पूर्वोक्त एवार्थः । तथाच प्रथमं कुमार्यास्तदभावे वाग्दत्ताया-
सङ्गीतत्वेन तस्या ऊढापेक्षया बलवत्त्वात् तदभावे समूढायाः तत्रापि पुत्रवती-
सम्भावितपुत्रयोः तदभावेऽन्यस्या इति क्रमः । न च चकारश्रुतेरप्रत्तादीनां
युगपदधिकारी रत्नाकरसम्प्रती युक्त इति बाध्यं, मातुश्च यौतकं यत् स्यात्
कुमारीभाग एव स इति मनुवचने निरपेक्षकुमारीभागश्रवणात् एवकार-
श्रवणाच्च कुमारीमात्राधिकारावगमात् तत्तुल्योपकाराभावे न्यायविरोधाच्च ।

शामान्येन प्राप्तिर्याज्ञवल्कावचनादपीत्याह तथेति । ब्राह्मादिषु चतुर्षु ब्राह्मण
मह पञ्चमु विवाहेषु भर्तुः, श्रेष्ठेषु आसुरादिषु पितृगामि प्रसूता चेत् तदा
दुहितृणामर्थात् सर्वत्रेत्यर्थः । प्रथमं कन्याया इति । पूर्वोक्तवचनैकमूलत्वा-
दिति भावः । न चात्र दुहितृपदं दौहित्री परम् अन्यथा मातुर्दुहितरः शेष-
मित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेरिति मिताचरोक्तं युक्तमिति वाच्यं मातुर्दुहितर
इत्यस्याध्यग्रिविषयत्वेनोपसंहारकतया तदतिरिक्तपरिषयनलब्धविषयतया च
तस्यापुनरुक्तत्वात् । तस्य च ऋणावशिष्टरूपविशेषायानन्तरमन्वयाधिकाराय
च सार्थकत्वात्, तद्वचनं कन्याधिकारार्थम् इदन्तु समूदाधिकारार्थमित्यपुनराक्त-
रिति केचित् तदसत् उभयत्रैव दुहितृपदमात्रश्रुतेरविशेषादुभयाधिकारस्यैक-
मेव सिद्धेरपरवचनवैयर्थ्यस्य दुष्परिहारत्वात् । दुहितृणामिवेति । नत्वयौतक-
धनवत् पुत्रदुहितोरित्यर्थः । ननु वचनमलात् दुहितृभाव एव भर्तुरधिकार-
प्राप्तिः कथमन्तरापुत्रस्याधिकार इत्यत आह अप्रजा स्त्रीधन इति । ननु गौतम-
वचनात् यौतकधने समूदापर्यन्तानां दुहितृणामधिकारोऽस्तु अयौतके त
स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी । अप्रजाचेत् समूदा तु न खभेन्मातृकं
धनमिति वृहस्पत्युक्तेर्न समूदानां भर्तादिसत्त्वेऽधिकारः स्यादित्याशङ्कायां तद्वचन-
स्यैवार्थविवेचनेन तत्र समूदाधिकारे प्रमाणमाह वृहस्पतिनेति । अप्रजापद-
मिति । अत्रायं भावः । अप्रजापदं न दुहितृविशेषणपरं समूदानिर्घेनेव
दुहितरप्रत्तत्वलाभात् किन्तु अप्रजा चेदर्यादस्ति तदा समूदा न खभेदित्येवार्थः
तथा चाप्रजाभावे समूदाधिकारो वृहस्पतिना प्रतिपादित इति । अप्रजाया
दुहितरधिकारितायां पुत्र समत्वात् अप्रजाभावे प्रतिपादिते अर्थात् पुत्राभावोऽपि
प्रतिपादित इत्येतदुक्तम् अप्रजाद्यभाव इति ॥ २१—२६ ॥

न च यौतकमात्रधनाभिप्रायेण नेदं वचनं किन्तु
ब्राह्मादिविवाहेन विवाहिताया यद् यावद्धनं यौतकमयौतकं
वा तदभिप्रायेणेति वाच्यं बभ्रुदत्तमिति वचनस्य (याज्ञवल्कर
२।१४५) निर्विषयतापत्तेः मनुविरोधाच्च ।

यदाह ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व प्राजापत्येषु यद्धनम् ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥

यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥

(मनु ८।१८६—१८७)

अस्याः स्यादत्तमिति पराचीनं पूर्वत्रानुषज्यते तेन
विवाहेषु यद्धनं दत्तमिति सम्बन्धात् वैवाहिकधनमात्रप्रतीते
न यावद्धनविषयम् ॥ २७ ॥

तथा यमः ।

आसुरादिषु यद्द्रव्यं विवाहेषु प्रदीयते ।

विवाहक्रियायां पूर्वापरीभूतायां यद्द्रव्यं प्रदीयत इति
यौतकधनमात्रगोचरत्वमेव प्रतीयते ॥ २८ ॥

न च विवाहात् पूर्वं परतो वा स्त्रिया लब्धस्याप्रजः
स्त्रीधनस्य गतेरश्रूयमाणत्वात् ब्राह्मादिपटं स्त्रीपरमिति
वाच्यं पूर्वापरलब्धस्य विस्तरेण गतेर्वश्यमाणत्वात् ॥ २९ ॥

ब्राह्मादिविवाहेन भार्यात्वं प्राप्ताया यावद्धनगोचरमेव वचनमिति मित्या-
हरीक्तमपाकर्त्तमाशङ्कते न चेति । नेदं वचनमिति । अप्रजः स्त्रीधनं भर्तु-
रिति याज्ञवल्कावचनमित्यर्थः । बन्धुदत्तमिति वचनस्येति । बन्धुदत्तं तथा-
शल्कमन्वाधेयकमेव च । अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुरिति वक्ष्यमाण-
बान्धवपदीपात्तमात्रधिकारबोधकवचनस्येत्यर्थः । निर्विषयति । तत्राप्यनेन वच-
नेन भवन्मते भर्तृधिकारसिद्धेरित्याशयः । अथ तद्विरीधादस्योत्सर्गवचनस्य
बन्धुदत्तशल्केतरविवाहपूर्वसमयलब्धविवाहोत्तरपुत्रादिदत्तविषयत्वमस्त्वित्यत आह
मनुविरीधाच्चेति । अनुषज्यत इति । न तु प्राजापत्येषु इत्यनन्तरं भार्यात्वं
प्राप्ताया इत्यध्याहारीऽनुषङ्गापेक्षया तस्य गुरुत्वादिति भावः । एवञ्चैतदेक-
वाक्यतया याज्ञवल्कावचनेऽपि दत्तमित्यस्यैवाध्याहारी युक्ती न तु भार्यात्वं
प्राप्ताया इत्यस्येति भावः । न यावद्धनविषयत्वमिति । यौतकेतरधने भर्तु-
सत्त्वेऽपि मात्राद्यधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । विवाहक्रियायामिति ।
पूर्वापरीभूतायां ऋद्धिश्राद्धावधिसंप्रपदीगमनपर्यन्तायामित्यर्थः ॥ २७—२९ ॥

चतुर्थः अध्यायः ।

तृतीय परिच्छेदः ।

सम्प्रति अप्रजःस्त्रीधनाधिकारिणः कथ्यन्ते ॥ १ ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अप्रजास्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ॥ २ ॥

(याज्ञवल्क्य २।१४६)

ब्राह्म आदिर्येषां चतुर्णां ते दैवार्षप्राजापत्यगाम्भर्वाश्च-
ारो ब्राह्मेण सह पञ्च भवन्ति । ब्राह्मदैवार्षगाम्भर्वप्राजा-
पत्येष्विति (मनु ८।१८६) मनुना पञ्चानामुक्तत्वात् तेषु
विवाहेषु वर्त्तमानेषु यद्धनं स्त्रिया लब्धं तदप्रजायामतीतायां
भर्तुरेव भवतीति । प्रजा सन्ततिः ॥ ३ ॥

न पुनर्ब्राह्मादिना परिणीताया यत् यावद्धनं विवाहात्
पूर्वं परतो वा तया लब्धं तत् सर्वं भर्तुरिति व्याख्यानं युक्तं
ब्राह्मादिष्विति कालार्थत्वात् निर्देशस्य ब्राह्मादिपदानां
स्त्रीपरत्वे एकत्वेन षष्ठ्या च निर्देशः स्यात् यत्त्वस्याः स्यादिति
स्त्रिया एकत्वेन षष्ठ्या च निर्दिष्टत्वात् । विवाहकाले
लक्षणायाञ्च वर्त्तमानसम्बन्धेन लक्षणा स्यात् स्त्रीपरत्वे
चातिक्रान्तविवाहक्रियासम्बन्धेन लक्षणा जघन्या सा
चायुक्ता, न च विवाहितस्त्रीवाचकत्वं ब्राह्मादिपदानां तत्त-
त्त्वलक्षणविवाहपरत्वेन मन्वादिभिर्निर्दिष्टत्वात् । तदाह मनुः ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधतेत्युपक्रम्य ब्राह्मो
दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुर इत्यादि । (मनु ३।२१)

तथा नारदः ।

अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीर्त्तिताः ।

ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषामित्यादि ॥ (नारद १२।३६)

तथा विष्णुः ।

अष्टौ विवाहा भवन्ति ब्राह्मो देव इत्यादि ॥ ४ ॥

(विष्णु २४।१८)

अतो विवाहकाललब्धस्त्रीधनविषयं ब्राह्मादिवचनमिति
विश्वरूपोक्तमादरणीयम् ॥ ५ ॥

द्रष्टव्यान्तरमाह विवाहकालं लक्षणार्थमिति । वर्त्तमानसम्बन्धमिति ।
वर्त्तमानः कालस्तत्र विवाहस्य यः सम्बन्धोऽधिकरणत्वं तद्रूपेण लक्षण-
स्यादित्यर्थः । अतिक्रान्तिरिति । अतिक्रान्ता या विवाहक्रिया तत्सम्बन्ध-
तज्जन्यसंस्कारवच्चरूपेण । जघन्येति । विवाहाधिकरणकालत्वापेक्षया तज्जन्य-
संस्कारवत्त्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य गुरुत्वादिति भावः । उपलक्षणं चेन्नत् काल-
परत्वं लक्षणा निरुद्धा, स्त्रीधनत्वं पुनराधनिकी तासु तद्वनस्य तद्दानस्य चाधारत्वं
वार्धोऽपीति द्रष्टव्यम् । केचित्तु, अतिक्रान्तिरिति अतीत इत्यर्थः अतीतत्वं हि
वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं तथाच वर्त्तमानकाललक्षणापेक्षयाऽतीतविवाहक्रिया-
सम्बन्धेन लक्षणाया ध्वंसप्रतियोगित्वरूपाधिकपदार्थप्रवेक्षणं गौरवादिति भावः
इत्याहुः । ब्राह्मादिपदानां स्त्रीषु लक्षणासहमान इत्याह न चेति । स्त्रीवाचक-
त्वमिति । दारादिपदवत् नियतपुंलिङ्गत्वमेषामित्याश्रयः ॥ १—५ ॥

आसुरादिविवाहसमयलब्धन्तु स्त्रीधनं जीवत्यपि भर्त्तरि
माता गृह्णीयात्, तदभावे पिता, मातापित्रोस्तदिष्यत
इत्यत्र क्रमावगतः युगपदधिकारः पितोरित्येवाभिदध्यात्
कन्याधनं च मातुरभावे पितुरधिकारश्रवणात् अत्रापि
तथात्वस्यैवोचितत्वात् ॥ ६ ॥

तथा वीधायनः ।

रिक्षं मृतायाः कन्याया गृह्णीषुः सोदराः स्वयम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत् पितुः ॥ ७ ॥

तदनेन कन्याधनं व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

न च कन्याधन इवात्रापि प्रथमं भ्रातृधिकारः स्यादिति
वाच्यं वचनाभावात् मातापितृरेवाधिकारश्रुतेः ॥ ९ ॥

माता गृह्णीयादिति । एवञ्च शेषेषु पितृगामि तदिति याज्ञवल्कावचने
पितृपदं एकशेषं द्रष्टव्यः यद्यपि धनसम्बन्धस्य प्रत्येकपरिसमाप्तत्वेन साहित्या-
सम्भवेऽपि पाणिभ्यान्पुंसगृह्यत्यादाविव इन्द्रबलात् सहत्वप्रतीतौ युगपद्वनाधिकार
एव प्रतीयते तथापि पितृरित्यनेनापि तथाप्यसिद्धमातापितृरिति यत् क्रमाभि-
धानं तन्मातृभावे पितुरिति क्रमिकार्थमेवेत्याह युगपदिति । पितृरिति ।
मरुदुच्चरितपितृपदस्य जनकत्वेन लक्षणाया युगपदुभयोपस्थितिसम्भवादिति
भावः । ननु लक्षणाया प्रमाणाभावात् अत्रापि प्रातिपदिकपितृपदात् प्रथम
जनकत्वस्य पुंस्त्वेनोपस्थितौ पश्चात् द्विवचनापनीतद्वित्वान्वयानुपपत्त्येवैकशेष
कल्पनया मातृरुपस्थितिरिति क्रमाभिधानमभ्येव अतएव पितरौ भ्रातरभ-
वति याज्ञवल्कावचने अनयेव रीत्या पितृक्रमावगमं वक्ष्यतीति चेन्मैवं पितरौ
भ्रातरस्तथेत्यत्र तदभावे मातृरिति स्फुटक्रमिकाधिकारबोधकविशेषवचनदर्शनात्
जनकपुंस्त्वेव पितृपदस्य तात्पर्यमवधार्यते अनन्तरञ्च द्विवचनबलेनैकशेषकल्प-
नया मातृरुपस्थितौ युक्तः क्रमाधिकारः इह तु तथाविधविशेषवचनाभावात्
इन्द्रबलभ्यार्थविशेषपरित्यागे हत्वभावात् हन्तैवं मातापितृरित्युक्तावपि क्रम-
काधिकारबोधकतथाविधवचनान्तराभावात् वाक्यावगतयुगपदधिकार एव कृता
न स्यात् अतएव शेषेषु पितृगामि तदित्येकशेषेण युगपदधिकार एव याज्ञ-
वल्कावचनेनोक्त इत्यत आह कन्याधन इति । अत्रापीति । तथाच इन्द्रा-
देकशेषाद्वा साहित्यावगमो न धनसम्बन्धापेक्षया तस्य प्रत्येकपरिसमाप्तत्वात्
किन्त्वभिधानापेक्षया युगपज्ज्ञानं आह्वानि षोडश इतिवत् क्रमिकयोर्पि
सम्भवतीति किमधिकारः क्रमेण युगपदेत्याकाङ्क्षायाभेकदृष्ट्यायात् कन्याधनवत्
तथाविधादाधनेऽपि क्रमणैवाधिकारः कल्प्यत इति भावः । तदनेनेति ।
न त्वन्निरूपणं प्रकरणान्तरं पुनः करणीयमिति भावः । वाग्दत्ता मरणे तु
वरदत्तावशिष्टं वरौ गृह्णीयात् । तथा याज्ञवल्क्यः । दत्त्वा कन्यां हरणं
दण्डो व्ययं दद्याच्च सीदरम् । मृतायां सर्वमादद्यात् परिशोऽभयव्ययमिति ।
तथा चार्हतीत्यनुवृत्तौ शङ्कः । स्वस्य गुल्कं वीढेति । वाग्दानकाले यद् यत्न
दत्तं तत् तेनैव याज्यमिति सम्प्रदायः । अत्रापि यौतकधनेऽपि । ननु

वचनाभावेऽपि एकवदृष्ट्यायादेव तथा स्यात् अत आह मातापितरोरेवेति ।
एव कारेण भातव्यवच्छेदः तथाचानेनैव तदधिकाराकाङ्क्षानिवृत्तेर्न न्यायावसर
इति भावः ॥ ६—६ ॥

यत् पुनः परिणयानन्तरं पितृमातृभर्तृकुलात् स्त्रिया
लब्धं धनं तद्भातृणामेव । तदाह याज्ञवल्क्यः ।

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥ १० ॥

(याज्ञवल्क्य २।१४५)

बन्धुदत्तमिति मातापितृभ्यां यदत्तम् अतएव तत्पुत्राश्च
भ्रातरो बान्धवाः ॥ ११ ॥

तदाह वृद्धकात्यायनः ।

पितृभ्याञ्चैव यदत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् ।

अप्रजायामतीतायां भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥

अप्रजस्वमात्रनिमित्तत्वेन भ्रातुरधिकारावगतेः ॥ १२ ॥

सर्वदापदेन ब्राह्मादिपैशाचान्तविवाहिताया अप्रजसो
धनं भ्रातृगाम्येव भवतीति विश्वरूपोक्तमादरणीयम् ॥ १३ ॥

स्थावरपदादृण्डापूपन्यायादेवापरस्य धनस्य सिद्धिः ॥ १४ ॥

बन्धुदत्तपदेन कन्यादशायां यत् पितृभ्यां दत्तं तदुच्यते
विवाहात् परतो लब्धधनस्यान्वाधेयपदेनोपात्तत्वात् विवाह-
कालीने च भर्तुः पित्रोर्वाधिकारात् ॥ १५ ॥

पितृमातृभर्तृकुलादिति । अन्वाधेयपदार्थ उक्तः । भ्रातृणामेवेति । न
पुनर्भर्तुः पित्रोर्वेत्यर्थः । वचनक्रमानुरोधात् प्रथमं बन्धुदत्तमिति व्याचष्टे बन्धु-
दत्तमिति । कन्यादशायामित्यनुपदमेव वक्ष्यति अतएव वक्ष्यमाणवचनैक
वाक्यतया पित्रोर्बन्धुपदार्थत्वादेव भ्रातरो बान्धवा इति बन्धोरपत्यानीति
योगादिति भावः । बन्धुपदबान्धवपदयोरुक्तार्थत्वे प्रमाणमाह तदाहिति ।

अप्रजस्वमावनिमित्तत्वेनेति । अतः कन्याया अपि अप्रजस्वाविशेषात् तद्विषय-
त्वमक्षतमिति बन्धुदत्तपदेनेत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थसङ्गतिरिति । अतो राज्ञसादौ
१ न काभावादित्यादिवक्ष्यमाणपक्षानिरासोपपन्नकमाह सर्वदेवता ॥ १०—१५ ॥

अन्वाधेयमाह कात्यायनः ।

विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तदुक्तान्तु लब्धं बन्धुकुलात्तथा ॥ १६ ॥

भर्तृकुलात् श्वशुरादेः, बन्धुकुलात् पितृमातृकुलात् ॥ १७ ॥

तथापरमाह ऊर्ध्वं लब्धन्तु यत् किञ्चित् संस्कारात्
प्रीतितः स्त्रिया । भर्तुः सकाशात् पित्रोर्वा अन्वाधेयन्तु
तद् भृगुः ॥ १८ ॥

शुल्कमाह ।

गृहीपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।

मूल्यं लब्धन्तु यत् किञ्चित् शुल्कं तत् परिकीर्तितम् ॥ १९ ॥

गृहादिकर्मिभिः शिल्पिभिस्तत्कर्मकरणाय भर्त्रादि-
प्रेरणार्थं स्त्रियै यदुत्कोचदानं तत् शुल्कं तदेव मूल्यं प्रवृत्त्यर्थ-
त्वात् ॥ २० ॥

व्याप्तीकृतं वा यथा ।

यदा नेतुं भर्तृगृहे शुल्कं तत् परिकीर्तितम् ॥ २१ ॥

भर्तृगृहगमनार्थमुत्कोचादि यदुत्तं तच्च ब्राह्म्यादिष्व-
विशिष्टं तदेवमादिकमप्रजःस्त्रीधनं भ्रातरो गृह्णीयुः ॥ २२ ॥

न पुनरासुरादिषु विवाहेषु यत् कन्याभ्यः शुल्कदानं
तदभिप्रायम् आसुरमात्रगोचरत्वात् तच्छुल्कस्य । यथोक्त
याज्ञवल्क्येन, आसुरो द्रविणादानाहान्धर्वः समयान्निथः ।

राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥ २३ ॥

(याज्ञवल्क्य १।६१)

प्रागुक्तमप्यन्वाधेयस्यातिव्यवहितत्वात् उपस्थितिसौकर्यार्थं पुनराह चन्वाधेयमाहति । भृगुराहति शेषः । गृहीपस्करेति । •उपस्करः कटककुण्डल हारादिः । मूर्षादीति केचित् । वाद्यं वस्त्रावर्दादि । गृहादिकर्मिभिरिति । गृहादिकर्मिभिः शिल्पिभिर्यद्गृहादिशिल्पकरणं तन्निमित्तशिल्प-रूपभर्तादिप्रेरणार्थमित्यर्थः । न च स्वयमेव स्त्रिया गृहादिशिल्पेन यन्मूलं लब्धं तत् कथं न व्याख्यातमिति वाच्यं तस्य प्राप्तं शिल्पेस्तु यद्विस्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः । भर्तुः स्वास्यं भवेत्तत्र शेषस्तु स्त्रीधनं स्मृतमित्यनेन स्त्रीधनत्वनिरासात् तत्र भर्तुरेवाधिकारात् बन्धुदत्तमिति वचनस्य च प्रकरणात् स्त्रीधनविषयत्वादित्यन्यथा व्याख्यातं भर्तादिप्रेरणार्थमिति । उल्कीचः कथं शुल्कं मूल्यस्यैव शुल्कत्वादत आह तदेवेति । व्यासीक्तं वेति । वा समुच्चये । तच्चेति । एतेन वक्ष्यमाणसुरादिविवाहप्राप्तशुल्कपरत्वाभावीऽस्य सूचितः । चण्डेश्वरादिपुरस्कृतप्राचीनमत दूषयति न पुनरिति । आसुरमात्रेति । तथाचासुरादीत्यादिना राक्षसपैशाचग्रहणमसङ्गतमिति भावः । आसुरमात्रे शुल्क नेतरयोरित्युक्तार्थे प्रमाणमाह यथाक्तमिति ॥ १६—२३ ॥

अतो राक्षसादौ शुल्काभावात् शुल्कसाहचर्येणासुरादिष्वेव यद्धनं तन्मात्रस्य भ्रातृगामित्वाभिधानं हेयम् । तथा तस्य स्त्रीधनत्वाभावाच्च पित्रादिगृहीतधनस्य च शुल्कत्वेन कीर्तनात् । तथा मनुः ।

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ।

गृह्णन् हि शुल्कं लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥

(मनु ३।५१)

पितेत्युपलक्षणं तेन भ्रात्रादिरपि धनं गृह्णन् शुल्कग्राही तेन पित्रादिगृहीतमेव परं शुल्कं भवतीत्युक्तम् ॥ २४ ॥

अतो यदुक्तम् आसुर एव शुल्करूपस्त्रीधनसम्भवात् तदेकवाक्योपात्तयोर्बन्धुदत्तान्वाधेययोरप्यासुरविवाहगोचरयोरेव भ्रातुरधिकार इति निरस्तम् ॥ २५ ॥

किन्तुक्तशुल्करूपस्त्रीधनस्य सर्वविवाहेष्वेव सम्भवात् सर्व-
त्रैव भ्रात्रधिकारो वाक्यात् विशेषानवगमात् ॥ २६ ॥

तथा गौतमवचनमपि कात्यायनवचनसमानार्थम् । यथा
भगिनोशुल्कं सोदर्याणामूङ्घं मातुः पितुश्च पूर्वं चैके ॥ २७ ॥

(गौतम २८।२३)

अस्यार्थः प्रथमं सोदर्याणां तेषां पुनरभावे मातुः तदभावे
पितुः पूर्वचैक इति परमतम् ॥ २८ ॥

शुल्कसाहचर्यादासुरादितिषु यद्वन्मुदत्तादिधनं तदेव भ्रातृगामीति यत
केशिदुक्तं तदपि दूषयति अत इति । राक्षसादायित्यादिना पेशाच्चपरिग्रहः
तथाच तयोः शुल्काभावात् तस्माद्वच्येण तदुभयसम्बन्धिधनस्य भ्रातृगामि-
त्वाभिधानममङ्गत्या हेयमित्यर्थः । अथादिपदमपह्नाय आसुर एवेति वक्तव्य-
मित्यत आह तथेति । उपलक्षणमिति । कन्यादातृमात्रोपलक्षणमित्यत्र ।
शुल्कसाहचर्यादिति यदुक्तं तस्य राक्षसादावादिपदग्राह्यं शुल्काभावदर्शनेन
हेयतीक्ता अधुना पुनरासुरमात्रीयं बन्धुदत्तादिधनं शुल्कसाहचर्यात् भ्रातृ-
गामीति मतं निरस्यति अत इति । यतः शुल्कं कन्यादातृरेव न कन्याया अत
इत्यर्थः । किन्तुक्तेति । गृहोपस्कार इत्यादिना यदानेतुमित्यादिना चीकृत्यर्थः
एषु शुल्कपरिभाषाया अप्येतदेव प्रयोजनं प्रयोजनान्तरस्यादृष्टत्वात् इत्यपि
बाध्यम् । वाक्यादिति । सामान्यत एव बन्धुदत्तमित्यादिवाक्यादित्यर्थः । विशेषा-
श्रवणात् आसुरादिविशेषाश्रवणात् । कात्यायनसमानार्थमिति । पितृभ्रात्रैव
यद्वत्तमित्यादि कात्यायनसमानार्थमित्यर्थः । गौतमवचनमाह भगिनोशुल्क-
मिति । अत्र शुल्कपदेन पारिभाषिकशुल्कस्यैव ग्रहणं शास्त्रीयपरिभाषाया
अन्तरङ्गत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् नतु मूल्यरूपस्येति भावः । परमतमिति ।
सोदरानन्तरं पितुः, तदनन्तरं मातुरिति, परमतमित्यर्थः ॥ २४—२८ ॥

अतः प्रथमं सोदराणां तदभावे मातुः मातुरभावे पितुः
एषां पुनरभावे तद्धनं भर्तुः । यथा कात्यायनः ।

बन्धुदत्तन्तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् ॥ २९ ॥

बन्धूनामभाव इत्यनेन भ्रातुरभाव इत्यपि सूचितं भ्रातुर-

भावे पित्रोरधिकारात् दण्डापूपन्यायात् तत्सिद्धेः ॥ ३० ॥

भर्तृपर्यन्ताभावे पुनरिदमुच्यते ।

यदाह बृहस्पतिः ।

मातुःस्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृस्वसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्व एव वा ।

तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः ॥ ३१ ॥

औरसपदेन पुत्रकन्ययोरुपादानं तयोः सर्वापवादकत्वात्
सुतपदेन च सपत्नीपुत्रस्य ।

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुरितिस्मृतः ॥

(मनु ८।३८१)

न तु सुतपदमौरसविशेषणं वैयर्थ्यात्, सपत्नीपुत्रमङ्गावेऽपि
स्वस्त्रीयाद्यधिकारापत्तेश्च ॥ ३२ ॥

औरसपुत्रकन्ययोः सपत्नीपुत्रस्य चाभावे दौहित्वस्याधि-
कारिता ॥ ३३ ॥

तत्सुत इति तच्छब्देन स्वपुत्रसपत्नीपुत्रयोरुपादानं तेन
तत्पुत्रयोरधिकारो न तु दौहित्वपुत्रस्यापि तस्य पिण्डदाने
वहिर्भावात् ॥ ३४ ॥

स्वमतमुपसहरति अतः प्रथममिति । तेषां भ्रातृमातृपितृणाम् । वन्मुदत्तं
मातापितृदत्तम् । भ्रातृभाव इति । भ्रातृभाव एव पित्रोरधिकारात् तयो-
रभावे भर्तृधिकारे प्रतिपादिते भ्रातृभावे तदधिकारस्य दण्डापूपन्यायसिद्धत्वा-
दिति भावः । औरसपदेनेति । विशेषणीभूतलिङ्गपरित्यागेन कन्यापुत्रयोर्द्वयोरेव
प्रकृत्यर्थत्वादिति भावः । विशेषणीभूतलिङ्गपरित्यागे हेतुमाह तयोरिति ।
तथाच लिङ्गस्य विवक्षणे पुत्रानन्तरकन्याधिकारविधिविरोधः स्यादिति भावः ।
एतच्च दक्षिणादेरप्युपलक्षणम् । सपत्नीपुत्रस्येति । तद्गिन्या अपीति बोध्यं

पुंसस्याविवक्षितत्वात् तस्या अपि स्वपुत्रहारेण तद्वत्त्वादियुक्तव्यपिण्डदातृत्वा-
दिति । सपत्नीपुत्रस्याभावे दौहित्रस्याधिकारितेत्युक्तमेतत्, दौहित्रस्त्रीपदिष्ट-
प्रजात्वेन स्वभोग्यभर्तृपिण्डदातृत्वेन च प्रागधिकारस्यैवोचितत्वात् बभ्याविधवा
दद्वितसत्त्वंऽपि प्राग्दौहित्राधिकारस्योक्तत्वात् अतौरसपुत्रकन्ययोरित्यविशेषित-
कन्यापदात्तदभावे दौहित्रस्याधिकार इति स्वीकृतिविरोधाच्च । तस्मात् सपत्नीपुत्र-
बभ्याविधवादुद्दिष्टाणां प्रागेव युक्ती दौहित्राधिकार इति बोध्यम् अतएव तत् सुत
इत्यत्रापि पाठक्रमो न याज्ञः पौत्रस्य बभ्यादिदुद्दिष्टसपत्नीपुत्रदौहित्रेभ्योऽयौतक-
धने प्रागधिकारस्योक्तत्वात् । न च दौहित्र एव वेत्यत्र एव वाग्न्यन्दाभ्यां जघन्य-
त्वावगमात् वाचनिक एव सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्राधिकार इति वाच्यं
सुतपदस्य सपत्नीपुत्रपरतायामेव स्यात् सैव त्वसिद्धा प्रमाणाभावात् । नन्वेवं
सपत्नीपुत्रसत्त्वेऽपि भगिनीपुत्रस्याधिकारः स्यादिति चेत् एतन्मध्ये पित्राद्युपा-
दानाभावात् तत् सत्त्वंऽपि तर्हि किन्न स्यात्, अथ भर्तृपितृभावधिकारानन्तरं
महितायां लिखनात् तेषामभाव एवेषामधिकार इति चेत् तर्हि पुत्राद्यनन्तर-
स्यापि सुतरा प्राप्तेरनर्थकमेवौरसाद्युपादानं तस्मादौरसादिपदं पूर्वपूर्वाधिकारि-
मात्रोपलक्षणं तेषामधिकारक्रमस्य वचनान्तरेणैव प्राप्तेस्तांशानूद्य तेषामनन्तरं
भगिनीपुत्रादीनामधिकारमात्रबोधकं वृद्धस्यतिवचनमिति रहस्यम् ॥ २८—३४ ॥

तदेषां पुत्रादीनां भ्रात्रादिभर्तृपर्यन्तानाञ्चाभावे सत्-
स्वपि श्वशुरभ्रातृश्वशुरादिषु सपिण्डेषु, भगिनीपुत्रादी-
नामधिकारिता, अनन्यगतेर्वचनात्, स्त्रीणां मातृतुल्यत्व-
प्रतिपादनेनामीषां पुत्रतुल्यत्वज्ञापनेन पिण्डदातृत्वसूचनस्य
दायभागप्रकरणे धनाधिकारज्ञापनैकप्रयोजनकत्वात् ॥ ३५ ॥

तत्र स्वस्त्रीयाद्या इतिवचनात् भगिनीसुतस्वभर्तृभागि-
नेयदेवरपुत्रभ्रातृश्वशुरपुत्रभ्रातृसुतजामातृदेवराणां पूर्वपूर्वस्या-
भावे परपरस्याधिकारे देवरस्यैव सर्वशेषेऽधिकारापत्तेर्महा-
जनविरोध इति वस्तुबलमालम्ब्य वचनं वर्ण्यते । तत्र मनुना
त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तत इति (मनु ८।१८६)
दायभागप्रकरणे कौर्त्तनात् याज्ञवल्केयनापि पिण्डदोऽंश-
हरश्चैवामिति (याज्ञवल्क्य २।१३३) पिण्डदानेनाधिकार-

दर्शनात् पुत्रस्यापि सातिशयपिण्डदानेन नरकत्राणकारण
तया मुख्यभावेनाधिकारावगतेः

मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च ।

श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥

एतेषां चैव भार्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा ।

आह्वदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः ॥

इति वृद्धशातातपवचनात् ॥ ३६ ॥

अमीषां पिण्डदत्त्वप्रतिपादनात्, अयं पिण्डदानविशेषा
दधिकारक्रमः । तत्र प्रथमं देवरः तत्पिण्डतद्भर्तृपिण्ड-
तद्भर्तृदेयपूर्वपुरुषत्रयपिण्डदातृत्वात् सपिण्डत्वाच्च तद्धनेऽधि-
क्रियते । तदभावे भ्रातृश्वशुरदेवरयोः सुतः, तत्पिण्डतद्भर्तृ-
पिण्डतद्भर्तृदेयपूर्वपुरुषद्वयपिण्डदातृत्वात् सपिण्डत्वाच्च
पितृव्यस्त्रीधनेऽधिकारी । तदभावे त्वसपिण्डोऽपि भगिनी-
पुत्रः, तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पित्रादिपिण्डत्रयदानात् मातृ-
स्वसृधनेऽधिकारी । तदभावे स्वभर्तृभागिनेयः, पुत्रात्
भर्तृदुर्बलत्वात् तत्स्थानपातिनोरपि तथैव बलाबलस्य न्याय-
त्वात् तद्भर्तृदेयपूर्वपुरुषत्रयपिण्डदानात् तत्पिण्डदानात्
तद्भर्तृपिण्डदानाच्च मातुलानीधनेऽधिकारी । तदभावे
भ्रातृसुतः तत्पितृपितामहयोस्तस्याच्च पिण्डदानात् पितृस-
सृधनेऽधिकारी । तस्याप्यभावे श्वशुरयोः पिण्डदानात्
जामाता श्वश्रूधनेऽधिकारीति ॥ ३७ ॥

अयं क्रमो ग्राह्यः स्वस्रीयया इति तु न क्रमार्थं
किंस्वधिकारिमात्रज्ञापनार्थपरम् ॥ ३८ ॥

षष्ठां पुनरेतेषामभावे श्वशुरभ्रातृश्वशुरादेः सपिण्डा-
न्मर्त्यकृतो धनाधिकारो बोद्धव्यः ॥ ३८ ॥

भर्तृपर्यन्ताभावे इत्यादिनोक्तमुपसंहरति तदेवामिति । दौहित्रान्तश्रद्धायां श्वशुरभ्रातृश्वशुरादेरगणनात् तेषु सत्सु इत्युक्तम् । वस्तुबलमिति । उपकारकत्वरूपं वस्तुबलमित्यर्थः । उक्त वस्तुबलस्य धनहरणप्रयोजकत्वे मानमाह वयाणामिति । अधिक्रियते अधिकारी भवति । ननु स्वस्वीयः पित्रादिवयपिण्डदाता भर्तृभागिनेयस्य श्वशुरादिवयपिण्डदाता तथाच तुल्यपिण्डदातृत्वं कथं भर्तृभागिनेयस्य स्वस्वीयबाध्यता इत्यत आह, पुत्रादिति । पुत्रत्वातिदेशेन पुत्रद्वयपिण्डवयदातृत्वेन च स्वस्वीयस्य पुत्रस्थानपातिता, भर्तृद्वयपिण्डवयदातृत्वेन भर्तृभागिनेयस्य भर्तृस्थानपातितेत्यर्थः । तथाच न्यायबलेनैव भर्तृभागिनेयस्य स्वस्वीयबाध्यतेति भावः ॥ ३५—३८ ॥

न च सपिण्डाभावे सतीदं वचनमिति वाच्यम् अस्यामधिकारिभृङ्गलायां देवरदेवरसुतयोः भ्रातृश्वशुरसुतस्य चाधिकारज्ञापनात् आसन्नतरश्वशुरादेः परित्यागात् ॥ ४० ॥

अतो वचनार्थापरिज्ञानकृतो व्यवहारः प्रमाणपरतन्त्रैरतन्त्रीकर्त्तव्यः ॥ ४१ ॥

इत्यतिगहनसुक्तमप्रजःस्त्रीधनम् ॥ ४२ ॥

वचनार्थापरिज्ञानेति । उक्तमनुयाजवल्क्यवचनयोस्तात्पर्यार्थापरिज्ञानकृत इत्यर्थः । व्यवहारः स्वस्वीयाद्या इति पाठक्रमेणाधिकारव्यवहारः । प्रमाणपरतन्त्रैः प्रमाणैकसापेक्षैः । अतन्त्रम् अप्रयोजकम् अप्रमाणमिति यावत् । अत्रायं स्त्रीधनाधिकारक्रमनिर्णयः । तत्र कन्याधने प्रथमं सीदरभातुस्तदभावे मातुस्तदभावे पितुरधिकारः वरदत्तातिरिक्तवाग्दत्ताधनेष्वेवं, वरदत्तधने तु वरस्याधिकार इति । ऊढाया यौतकधने प्रथमं कुमारी, तदभावे वाग्दत्ताऽधिकारिणी, एतयोरभावे ऊढयोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोर्युगपदधिकारः । एकस्या अभावेऽपरायाः, एतयोरभावे बन्ध्याविधवयोर्युगपदधिकारः, एकाभावे चापरायाः, ततः पुत्रदौहित्रपौत्रप्रपौत्रसपत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः अन्यक्रमेण तु सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्रस्याधिकार इति विमेषः । ततो ब्राह्मादिविवाह-

यश्चकसमयलब्धयौतकधने भर्ता, भ्राता माता पिता चेति क्रमः, आसुरादि-
 विवाहत्रयसमयलब्धयौतकधने माता पिता भ्राता भर्ता चेति क्रमः, ततो
 देवरः, ततो देवरपुत्रभाटश्वशुरपुत्रौ, ततो भगिनीपुत्रः, ततो भर्तृभागिनेयः,
 ततो भाटपुत्रः, ततो जामाता, ततः श्वशुरः, ततो भाटश्वशुरः, तत आनन्तर्य
 क्रमेण सपिण्डाः, ततः सकुल्याः, ततः समानोदका इति । यौतकातिरिक्ते-
 ऽपि पितृदत्ते प्रथमं कुमारौ, ततः पुत्रः, ततः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रे, ततः
 पौत्रदौहित्रप्रपौत्रसप्तपौत्रपुत्रपौत्रप्रपौत्राः, ततो बन्धा विधवा च युगपदधि-
 कारिण्यौ, ततो ब्राह्मादिक्रमेणैव पूर्ववत् क्रमः । पितृदत्तातिरिक्ते चयौतक-
 धने तु पुत्रकुमार्योर्युगपदधिकारः, तयोरभावे पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोः, ततः
 पौत्रदौहित्रप्रपौत्रसप्तपौत्रपुत्रपौत्रप्रपौत्राः क्रमेणाधिकारिणः, ततो बन्धा विधवा
 च युगपदधिकारिण्यौ ततः पूर्ववत् ब्राह्मादिक्रम इति ॥ ४०—४२ ॥

पञ्चमः अध्यायः ।

सम्प्रति विभागानधिकारिणः कथ्यन्ते तत्पर्युदासेनाधि-
 कारिज्ञापनार्थम् । तत्रापस्तम्बः । सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनो
 द्रव्यमर्हन्ति यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि
 तमभागं कुर्वीतेति ॥ १ ॥

इदं बालेनाकुलीकृत्य पठितं यस्तु धर्मेण द्रव्याणि प्रति-
 पादयति ज्येष्ठस्तं पितृसमभागं कुर्वीतेति तदनाकारम् ॥ २ ॥

तथा अपपात्रितस्य रिक्तपिण्डोदकानि निवर्तन्ते । अप-
 पात्रितो भिक्षोदकीकृतः ३ ॥

तथा बृहस्पतिः ।

सवर्णाजोऽप्यगुणवान्मार्हः स्यात् पैतृके धने ।

तत्पिण्डदाः ओत्रिया ये तेषां तदभिधीयते ॥

उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं त्रायते सुतः ।

अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ॥
 तथा गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी ।
 कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ॥
 शास्त्रशीर्थ्यार्थरहितस्तपोविज्ञानवर्जितः ।
 आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमस्तु सः ॥ ४ ॥

आपस्तम्बस्यायमर्थः पित्रादेरौर्द्ध्वदेहिकस्य कर्मणो-
 ऽसंस्कृतः सुतः श्रेष्ठो नापरो वेदपारग इति ॥ ५ ॥
 पुत्रास्त्रो नरकात् यस्मात् त्रायते पितरं सुतः ।

(मनु ८।१३८ । विष्णु १५।४३)

इत्यादिवचनेन पुत्रकर्तृकतया महाफलश्रुतेस्तत्कर्मवेतनं
 धनसम्बन्धित्वम् अतस्तदकुर्वतः कुतो वेतनम् । अतएवाह
 मनुः ।

सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ॥ ६ ॥

(मनु ८।२१४)

तथा अनंशो क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ ७ ॥

(मनु ८।२०१)

अथ दायभागी निरुपणीय इति प्रतिज्ञायाम् अनधिकारिनिरुपणम् अप्रस्तुतमत
 आह तत्पर्युदासेनेति । तथाच तद्विन्नाधिकारिकतया दायभागनिरुपणे तदपि
 प्रकृतमेवेति भावः । ज्येष्ठोऽपीति । प्रतिपादयतीत्यनेनान्वयः । बालिन तन्नाम्ना
 निबन्धकारिणेत्यर्थः । भिन्नीटकीकृत इति । पातित्यादिदोषेण येन सहैकमुदकं
 न पीयते व्यवहारानर्हं इति यावत् । उत्तमर्णाधमर्णेभ्य इति । धर्मपरोऽयं
 निर्देशः । उत्तमानां देवर्षिपितृणाम् अधमानां कौटादीनाम् ऋणम् अवश्या-
 पाकरणीयत्वेन ऋणतुल्यं तेभ्य इत्यर्थः । बहुवचनन्तु व्यक्तिभेदात् । असंस्कृतोऽनुप-
 नौतः । महाफलश्रुतेरित्यनन्तरं महानिष्टनिवारणश्रुतेरित्यपि बोध्यं तेनीकपुत्रा-

मनस्कवाणस्य सर्वपुत्रकर्तृकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । विकर्मस्थाः श्रीहर्देडिकस्य
कर्मणी विरीधीनि यानि कर्माणि अगम्यागमनादीनि तत्कारिण इत्यर्थः ।
जातिपदमिति । अन्यार्थकं जातिपदं, तेन अन्याम्बजम्बधिरावित्यर्थः ॥ १—७ ॥

क्लीवश्च कात्यायनेन दर्शितः ।

न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चासु निमज्जति ।

मेदुस्योन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते ॥ ८ ॥

जातिपदमन्धवधिराभ्यां सम्बध्यते । वर्णानुच्चारको मूकः ।
वेदग्रहणासमर्थो जडः ॥ ९ ॥

तदाह याज्ञवल्करः ।

पतितस्तत्सुतः क्लीवः पङ्कुरन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्तो भर्तृव्यास्ते निरंशकाः ॥

(याज्ञवल्कर २।१४१)

पङ्ग्रां न गच्छतीति पङ्कुरः ॥ १० ॥

निरंशकत्वेऽपि पतिततत्सुतव्यतिरिक्ता भर्तृव्याः ।

तदाह देवलः ।

मृते पितरि न क्लीवकुष्ठुरन्मत्तजडान्धकाः ।

पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दायंशभागिनः ॥

तेषां पतितवर्जंभ्यो भक्तवस्त्रं प्रदीयते ।

तत्सुताः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः ॥

लिङ्गी प्रव्रजितादिः ॥ ११ ॥

पतितपदेन तत्सुतस्याप्युपादानं पतितोत्पन्नत्वेन पतित-
त्वात् । तदाह बौधायनः । अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छाद-
नैर्विभ्रयुः, अन्धजडक्लीवव्यसनिव्याधितादींश्चाकर्मिणः पतित-
तज्जातवर्जम् ॥ १२ ॥

तत्र नारदः ।

पितृद्विट् पतितः पण्डो यस्य स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥ १३ ॥

(नारद १३।२१)

आह कात्यायनः ।

अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद् यस्तु जायते ।

प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्त्यं तेषु चार्हति ॥ १४ ॥

तत्सुत इति । पातित्यानन्तरमुत्पादितसुत इत्यर्थः । यद्यपि पतित-
पुत्रस्यापि पतितत्वमेव तथापि तस्य पृथगुपादानं तदितरेषां क्लीवादिपुत्राणा-
मशित्वज्ञापनार्थमिति । न च पातित्यानन्तरोत्पन्नस्य पतितत्वेनैव प्राप्तं
तत्सुत इति प्रागुत्पन्नपतितपुत्रसंग्रहार्थमित्येव किन्न स्यादिति वाच्यं क्लीवादि
पुत्राणामिव तस्यापि निर्दोषत्वात् विभागाहताया न्याय्यत्वात् तन्निषेधस्य
वाचनिकत्वे चादृष्टार्थकल्पनागौरवापत्तेः । अचिकित्स्यरोगार्त्त इति श्रुतेर्यदि
विभागानन्तरम् औषधादिना रोगनिवृत्तिस्तदा तस्याप्यशित्वमेवेति प्रति-
पत्तव्यम् ॥ ८—१४ ॥

हीनवर्णस्त्रीपरिणयनानन्तरम् उत्तमवर्णस्त्रीपरिणयने
द्वयोरप्यक्रमोढात्वं तयोः सगोत्रात् नियुक्तादुत्पन्नः क्षेत्रजः पुत्रो
नार्हति धनम् अक्रमोढायामपि सवर्णेन परिणेत्या उत्पादितः
पुत्रो धनाधिकारी क्रमोढायामसवर्णजातोऽपि ॥ १५ ॥

तदाह कात्यायनः ।

अक्रमोढा सुतस्त्वृक्थी सवर्णश्च यदा पितुः ।

असवर्णप्रसूतश्च क्रमोढायाम् यो भवेत् ॥

प्रतिलोमप्रसूतो यस्तस्याः पुत्रो न रिक्त्यभाक् ।

ग्रासाच्छादनमात्रं तु देयं यद्वन्धुभिर्मतम् ॥

बन्धूनामप्यभावे तु पित्रं द्रव्यं तदाप्नुयात् ।

स्वपित्रं तद्धनं प्राप्तं दापनीयान् बान्धवाः ॥ १६ ॥

अस्ति च क्लीवादीनां दारपरिग्रहः ।

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्लीवादीनां कथञ्चन ।

तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥ (मनु ८।२०३

तन्तुरपत्यम् ॥ १७ ॥

न चापुंस्त्वात् क्लीवस्य जननासामर्थ्यात् अध्ययनाभावात्
मूकादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात् कथं दारसम्बन्ध इति
वाच्यं, क्लीवस्य पत्न्यामन्येन पुत्रोत्पादसम्भवात् उपनयनानर्ह-
स्यानुपनीतत्वे शूद्रवदपतितत्वात् ॥ १८ ॥

तेनैतेषां यथासम्भवमीरसक्षेत्रजाः क्लीवत्वादिशून्याः
स्वपित्रनुसारेण भागहारिणः । दुहितरश्च परिणयनं
यावद्वर्त्तव्याः अपुत्राश्च स्त्रियो यावज्जीवम् ।

यदाह याज्ञवल्क्यः ।

औरसक्षेत्रजास्वेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावन्न भर्तृसात्कृताः ॥

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकुलास्तथैव च ॥ १९ ॥

असवर्णजातोऽपीति । उत्तमवर्णेनाधमवर्णायामुत्पादितोऽपीत्यर्थः । प्रति
स्त्रीमेति । ह्यीनवर्णेनोत्तमवर्णायामुत्पादितो न ऋक्थभागित्यर्थः । बन्धुभिः
तस्य पितृऋक्थयादिभिः तत्पितृभ्रात्रादिभिः । स्वपित्रमिति । यदा बन्धुभिः
स्वपित्रमेव धनं प्राप्तं न तु तत्पितृधनं प्राप्तं तदा तदयासाच्छादनं राज्ञा
बान्धवा न दापनीयाः । अपित्रमिति पाठे प्रतिस्त्रीमजस्य न पितृसम्बन्धि
इति स एवार्थः तथाच प्रतिस्त्रीमजाय यासाच्छादनं बन्धुभिस्तत्पितृधनं
प्रप्तावेव देयं नान्यथेत्यर्थः । क्लीवादेर्दारपरिग्रहासम्भवात् कथं पुत्रसम्भव
इत्याशङ्कामपनेतुमाह अस्ति चेति । यथासम्भवमिति मूकादेरौरसस्य क्षेत्र-
जस्य च सम्भवः क्लीवस्य तु क्षेत्रजमात्रस्य सम्भव इति । स्वपित्रनुसारेणेति ।

पितुर्ब्राह्मणीपुत्रश्चक्रियापुत्रत्वादिना यादृशी भागसादृशभागहारिण इत्यर्थः ।
॥वज्जीवमिति । भर्तृव्या इति पूर्वेष्वन्वयः । भर्तृसात्कृता इति । तेन
॥सां विवाहीऽप्यवश्यं कारयितव्य इति प्रतिपन्नम् ॥ १५—१६ ॥

षष्ठः अध्यायः ।

प्रथम परिच्छेदः ।

सम्प्रति विभाज्यमविभाज्यञ्चोच्यते । तत्र कात्यायनः ।

पैतामहश्च पितृश्व यच्चान्यत् स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागे तु सर्वमेतद्विभज्यते ॥ १ ॥

यच्चान्यदिति चकारः स्वयमित्यनेन सम्बध्यते स्वयञ्चा-
र्जितमिति चकारादन्यस्यापि तदर्जनं साधारणधनद्वारेणेत्यर्थः

॥ २ ॥

सम्प्रति क्लीवादिभिन्नत्वेनाधिकारिनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । पैतामहश्चेति,
सम्बन्धिनमात्रोपलक्षणम् । साधारणधनद्वारेणेति । शरीरश्वमसाधारण्येनापि
बोध्यं, तथैव वक्तव्यमाणत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥

अनुपघातोपात्तमविभाज्यमाहतुर्मनुविष्णू ।

अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ ३ ॥

(मनु ८।२०८ । विष्णु १८।४२)

पितृद्रव्योपघाताभावेन द्रव्यद्वारेण नेतरेषां व्यापारः,
स्वचेष्टालब्धत्वेन शारीरोऽपि व्यापारो नेतरेषामिति अर्जकस्यैव
तदसाधारणं स्वयमीहितलब्धं तदिति हेतुत्वेनोपन्यासात्

॥ ४ ॥

तथाच व्यासः ।

अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्नोति, यद्धनम् ।

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यालब्धन्तु यद्भवेत् ॥ ५ ॥

स्वशक्तिमात्रेण यत् प्राप्तमिति सामान्येनाभिधानात्
सर्वमेवंविधं स्वीयमसाधारणं द्रव्यम् ॥ ६ ॥

स्वीयं स्वधनश्रममात्रार्जितं असाधारणं भ्रातृन्तरै-
विभाज्यम् ॥ ६ ॥

स्वशक्तिप्राप्तस्यापि विद्याधनस्य समाधिकविद्यैः साधारण-
त्वात् न्यूनविद्याविद्यनिराकरणार्थं विद्यालब्धपदम् ।

तथा याज्ञवल्करः ।

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥ ७ ॥

(याज्ञवल्कर २।११८)

मैत्रादिग्रहणं प्रदर्शनार्थम्, एवमादिषु प्रायेणानुपघात-
सम्भवात् ॥ ८ ॥

तथा मनुः ।

विद्याधनन्तु यद् यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च ॥ ९ ॥

(मनु ८।२०६)

तथा व्यासः ।

विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं स्वरिक्थिभिः ॥ १० ॥

पितृपितृव्यादिभ्यः सुदायसम्बन्धिभ्यः प्रसादादिना लब्धं
सौदायिकम् ॥ ११ ॥

तथा नारदः ।

शौर्यभार्याधने, हित्वा, यच्च विद्याधनं भवेत् ।

त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैतृकः ॥ १२ ॥

(नारद १३।६)

भार्याप्राप्तिकाले लब्धं भार्याधनम् श्रीद्वाहिकमित्यर्थः,
एतानि वर्जयित्वा अन्यद्विभजेदित्यनुवर्तते वाक्यान्तरीयम्
॥ १३ ॥ (नारद १३।४)

ननु विद्यालभ्यस्य पृथगुपादानं व्यर्थम् अनाश्रित्येति सामान्याभिधानेन
तस्यापि प्राप्तेः अतस्तत्प्रयोजनमाह स्वशक्तिप्राप्तस्यापीति । निराकरणार्थमिति ।
तथाच विद्यालभ्यस्य न्यूनविद्याविद्यैर्न विभागः तदन्येषान्तु तथाविधाना केनापि
सह न विभाग इति भागस्य द्वैविध्येनैकविध्यभावात् तस्य पृथगुपन्यास इति
भावः । न च साधारणधनसम्बन्धेनापि विद्यार्जिते विभागनिषेधार्थं एव
किं न स्यादिति वाच्यं वैद्योऽविद्यार्थेति वक्ष्यमाणवचनविरोधात् । श्रीद्वाहिकं
जामातृतया श्वशुरादितो लब्धम् । तत्तस्यैवेत्येवकारात् न्यूनविद्याविद्यव्यवच्छेदः ।
माधुपर्किकम् आर्त्तिज्यलभ्यम् । भार्याधनस्य स्त्रीधनत्वात् विभागाप्रसक्तेरन्यथा
न्याचष्टे । भार्याप्राप्तिकाल इति । यतः शौर्यभार्याधने विद्याधनं प्रसाद-
लभ्यधनञ्च एतान्यविभाज्यानि अत एतानि हित्वा अन्यद्विभजेदिति वचनार्थं
दर्शयति एतानीति । अन्यद्विभजेदिति वचने नास्ति कुतो विवृतम् अत उक्तम्
अनुवर्तते इति ॥ ३—१३ ॥

तदेवमादिभिः शौर्यादिधनत्वमविभाज्यत्वे कारणं नोच्यते
शौर्याद्यर्जितस्यापि विभागश्रुतेः । तथा व्यासः ।

साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् ।

शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ॥

साधारणद्रव्येणार्जितस्य धनस्य विभागं वदति । तथा

नारदः ।

कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतेऽपि सन् ॥ १४ ॥

(नारद १३।१०)

विभृयादित्येकवचननिर्देशात् यदि विद्यामभ्यस्यतो
भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां संवर्द्ध-
यति तदा तद्विद्योपार्जितधने तस्याप्यधिकारः ॥ १५ ॥

यत्पदोपात्तस्य कुटुम्बभर्तुः कर्तृत्वात् तद्विशेषणस्य
एकत्वस्य विवक्षितत्वेन वित्तार्जकधनव्यावृत्त्या स्वीयासाधा-
रणधनलाभः साधारणधनेन न लाभः साधारणधनेन भवने तु
वित्तार्जकधनस्यैव तदुपयोगे स्वधनस्यैव वित्तार्जनोपयोग इति
भावः ॥ १५ ॥

तथा वैद्योऽविद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।

पित्रां द्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदर्जितम् ॥ १६ ॥

(नारद १३।११)

पित्रापदं साधारणधनपरं तदनाश्रित्यार्जितं वैद्योऽविद्याय
अनिच्छन्न दद्यात् वैद्याय विदुषे पुनः साधारणमन्तरेणाप्य-
र्जितं दद्यादेव ॥ १७ ॥

तथा गौतमः ।

स्वयमर्जितमवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न दद्यात् ॥ १८ ॥

(गौतम २८।२८)

असाधारणधनशरीरव्यापारार्जितं स्वयमर्जितम् अवि-
द्वङ्गो दातुमनिच्छन् न दद्यात् विद्वङ्गः पुनर्दद्यादेव ॥ १९ ॥

एतच्च विद्याधनमात्रविषयम् । तदाह कात्यायनः ।

नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥ २० ॥

तन्वोच्चरितविद्यापदम् उभाभ्यां समाधिकपदाभ्यां सम्ब-
ध्यते तेन समविद्याधिकविद्यानां दातव्यं न्यूनविद्याविद्ययोः
पुनरनधिकारः ॥ २१ ॥

अश्रुती मूर्खः । विभयादित्येकेति । इतरनैरपेक्ष्येण भरणकर्तृत्वस्य
एकवचनबललभ्यत्वादिति भावः । इतरनैरपेक्ष्येण साधारणधननैरपेक्ष्यं तदभातुर-
साधारणधननैरपेक्ष्यं, तेनाश्रुताभ्यां हाभ्यां विभित्वा भरणे सर्वेषामेव तेषा-
मंशितेति । समाश्रित्येति । एतच्च भोजनाच्छादनातिरिक्तधनाश्रयणपरं,
तत्पर्यं धनोपघातस्य गृहस्थितेनाप्यवश्यं कर्तव्यत्वात् । साधारणधनपरमिति ।
अन्यथा पितामहादिधनोपघाते विभागानुपपत्तेरिति भावः । अवैद्यायेति
विशेषणस्वरसलभ्यार्थमाह वैद्यायेति । एतस्यैव विवरणं विदुषे इति । एतच्च
स्वयमर्जितं । विद्याधनमात्रेति, तदतिरिक्तस्य स्वयमर्जितस्य तु विद्वद्गोवि-
द्गो वा अर्जितत्वादिति भावः । तन्वोच्चरितमिति । सकृदुच्चरितमित्यर्थः ।
उभाभ्यामिति । समविद्येत्यत्र विद्ययैव साम्यावगतेरधिकेत्यत्रापि विद्ययेवा-
धिक्यमवसीयते न तु धर्मान्तरेण अनुषङ्गापेक्षया अध्याहारस्य कल्पने गौरवादिति
भावः ॥ १४—२१ ॥

तदेवमादिवचनैर्विद्याशौर्यादिधनेष्वपि साधारणधनोप-
घातानुपघाताभ्यां विभागाविभागयोरवगमात् तस्यैव प्रयो-
जकत्वात् तत्पदवत्येव श्रुतिः कल्पनीया, उपघातार्जितं
विभजेदिति, न पुनः शौर्यादिपदवत्यपि, अवश्यकल्पनीय-
मामान्यश्रुतिकल्पनयैवोपपत्तेः ॥ २२ ॥

होलाकाधिकरणन्यायस्यायमेव विषयः ॥ २३ ॥

यद्वा न्यायप्राप्त एवायमर्थः, यद् येनार्जितं तत्तस्मिन्
जीवति तस्यैव, असति विशेषवचने, यत् पुनः साधारणधन-
मात्रेणैकस्य व्यापारोऽपरस्य धनशरीराभ्यां तत्रैकस्यैको
भागोऽपरस्य भागद्वयं न्यायावगतमेव निवद्धम् । एतेन चैत-
दपि सिध्यति, यत् साधारणधनोपघाते सति यस्य याव-

तोऽंशस्य स्वल्पस्य महतो वीपघातः, तस्य तदनुसारेण भाग-
कल्पना कार्य्या ॥ २४ ॥

तस्यैव, उपघातानुपघातार्जितत्वस्यैव, प्रयोजकत्वात् विभागे उपघातार्जित-
त्वस्य, अविभागे चानुपघातार्जितत्वस्य, प्रयोजकत्वात् । कल्पनीयां श्रुतिमात्र-
उपघातार्जितमिति । अनुपघातार्जितं न विभजेदिति तु श्रुतिर्न कल्पने
तत्रान्येषां स्वामित्वाभावेन विभागाप्रसक्तेः तदभावस्य सिद्धत्वात् । सामान्य-
श्रुतीति । श्रौत्यादिपदशून्योक्तश्रुतिकल्पनयेत्यर्थः । श्रौत्यादिपदवती उपघाते
श्रौत्याद्यर्जितं विभजेदित्येवंरूपश्रुतिकल्पने गौरवात् । न्यायमूलत्वमाह यदेति
धनसाधारण्ये व्यापारसाधारण्ये वा भागान्तरस्य विभागोक्तेरुक्तनियमे व्यभिचार-
माशङ्क्याह असतीति । तथाचायमुक्तं इति भावः । विशेषवचनञ्च समविद्या-
धिकेत्याद्युक्तमेव, न्यायश्चात्र उपघातार्जिते अर्जकस्य, द्वांशित्वाभिधानात्
अनुपघाते तदधिकस्य सर्वस्यैव ग्रहणं युक्तमित्येवंरूपः । यस्य यावत् इति
विभिन्नजातीयभातसाधारणधनोपघातार्जिते, ब्राह्मणीपुत्रस्य चतुर्णामंशान्
अधियापुत्रादीनाञ्च त्रिंशेकांशानामुपघातः, तत्र स्वस्वांशसमसङ्ख्यामेव तेषाम-
कल्पनमित्यर्थः ॥ २२—२४ ॥

किञ्च कात्यायनवचनम् ।

विभक्ताः पितृवित्ताच्चेदेकत्र प्रतिवासिनः ।

विभजेयुः पुनर्द्वैशं स लभेतोदयो यतः ॥ २५ ॥

इदं संसृष्टस्य साधारणधनोपघातेनार्जकस्य भागद्वय-
इतरेषामेकैको भाग इति श्रीकरेण व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

तेनानुपघातार्जितमर्जकस्यैव धनं संसृष्टत्वेऽपि न पुन-
स्तद्धनं साधारणमित्यभिप्रायो मुनेर्व्याख्यातुश्च लक्ष्यते, अनु-
घातार्जिते भागविशेषानभिधानात् ॥ २७ ॥

एवञ्चेत् संसृष्टवदविभक्तस्यापि तथात्वमेव युक्तं, विभाग-
प्रागभावे तद्वध्वंसेऽपि, एकत्र प्रतिवासस्य हेतोरविशेषात्
साधारणधनोपघातार्जितेऽर्जकस्य भागद्वयमिति आपनार्थ-

त्वेन वचनस्याप्युपपत्तेः, न केवलं संसृष्टविषयत्वं युक्तं, होला-
काधिकरणस्यात्रैव जागरूकत्वात् ॥ २८ ॥

वक्ष्यमाणकात्यायनवचने, एकत्र प्रतिवासिन इति श्रुतेरेकत्र वास एव
नियामको, न साधारणधनार्जितत्वं, तथाच कथं न्यायमूलत्वमित्याशङ्क्य अस्यापि
न्यायमूलत्वं व्यवस्थापयति किञ्चेति । विभक्ता इति । एकत्र प्रतिवासिनो यदा
विभजेयुः तदा यतो यस्मात् एकत्र प्रतिवासिनो भ्रात्रादेरुदयः धनार्जनं, स
पुनर्विभागे द्वांशं लभेत इत्यर्थः । द्वांशस्यार्जित एव, अर्जको द्वांशमर्हतीत्येक-
मूलकत्वात् । इतरेषामेकैको भागः, एकैकस्येति शेषः । मुनेः कात्यायनस्य, तेन
एकत्रप्रतिवासित्वोक्त्या, साधारणधनोपघातेन द्वांशित्वस्य प्रतिपादितत्वात्,
अनुपघातार्जिते भागानभिधानात् । व्याख्यातुः श्रीकरस्य, तेन तथैव स्फुटं
व्याख्यातत्वात् । अभिप्रायं प्रकाशयति । अनुपघात इति । एवञ्चेत् उपघाता-
र्जिताभिप्रायश्चेत् । तथात्वं द्वांशित्वम् । अविभक्तत्वे विभागप्रागभावः, संसृष्टत्वे
विभागप्रध्वंसः । एकत्रप्रतिवासस्य, अभिन्नधनसम्बन्धस्य । ननु वचनबलात्
संसृष्टधनविषयत्वप्रतीतेस्तद्विरोधात् कुतोऽविभक्तविषयत्वकल्पनम्, अतो वचन-
मन्यथोपपादयति साधारणेत्यादिना । न केवलमित्यत्र हेतुमाह होलाकेति ।
तथाच यथा होलाकागुष्ठानार्थं होलाका कर्तव्येति श्रुतिः कल्प्यते, न
कर्तृबोधकप्राच्यादिपदवती, तथा साधारणधनोपघातेनार्जिते अर्जको द्वांशं
गृह्णीयादित्येव श्रुतिः कल्प्यते न त्वर्जकविशेषणतया संसृष्टपदवतीति भावः
॥ २५—२८ ॥

• किञ्चोपघातार्जिते अर्जकस्य भागद्वयमिति ताव-
द्विर्विवादं,

साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् ।

शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ॥

इत्यनेनोपघात एव भागद्वयस्य विधानात्, असाधारण-
धनशरीरव्यापारार्जिते तु न भागद्वयं न्याय्यं, किन्त्वधिकं,
सर्वमेव वा किञ्चिद्दूनं वा, तत्र किञ्चिद्दूनस्य मुनिभिर्नि-

बन्धुभिश्चानुक्तत्वात् । साधारणधनव्यापारेण भ्रातृन्तरस्य
भागदर्शनात् तदभावे भागाभाव एव युक्तः ॥ २९ ॥

द्विरर्जयितुरित्येतस्य च न्यायमूलत्वमेव युक्तम्, अन्यथा
श्रुतिकल्पने अर्जकत्वानुप्रवेशो वा पृथग्वाधिकारी कल्पनीयः
स्यात् ॥ ३० ॥

तस्मादनुपघातार्जितमर्जकस्यैव नेतरेषामिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

नन्वाकारे पदवैयर्थ्यरूपबाधकाभावान् सामान्यश्रुतिकल्पनमस्तु, स्मृतौ तु
तथात्वे विशेषणवैयर्थ्यमिति विशेषाकारैव श्रुतिः कल्प्यत इत्यत आह ।
किञ्चेति । किन्त्वधिकमिति । भागद्वयाधिकमित्यर्थः । अधिकस्यैव द्वैविध्यमाह
सर्वमेव वा किञ्चिद्गुणमिति च । सर्वमिति शेषः । भागनिर्गमादिति । भाग-
श्रवणादित्यर्थः । तदभावे भ्रातृन्तरभागनिर्गमहेत्वोः साधारणधनोपघातभ्रातृन्तर-
व्यापारयोर्भावे । ननु अर्जको द्वांशमर्हति येन त्रैषामुत्पादितं स्यात् त्रींशपि
द्वांशमेव हरेदित्यादौ सामान्यत एवार्जकतया द्वांशश्रुतेरनुपघातेऽपि, द्वांश
एवार्जकस्यास्तामत आह द्विरर्जयितुरिति । एतस्य एतदर्थकस्य अर्जको द्वांश-
मर्हतीत्यादेः । न्यायमूलत्वं यत्रैकस्य धनद्वारेण अपरस्य धनशरीरायासाभ्या-
मित्युक्तयुक्तिमूलत्वम् । अन्यथा न्यायामूलत्वे । अर्जकत्वानुप्रवेशो वेति । पिता
गृह्णीतांशद्वयं स्वयमिति मूलश्रुतौ अर्जकत्वविशेषणप्रवेश इत्यर्थः । नन्वेवम् अर्जक-
पिता द्वांशं गृह्णीयादिति श्रुतिकल्पने पितुरनर्जकस्य द्वांशानुपपत्तिः अर्जकस्य
भ्रात्रादेर्द्वांशानुपपत्तिरित्यत आह पृथग्वेति । पितृत्वादिनिरपेक्षः पृथगर्जक-
एवाधिकारी कल्प्यः स्यात् । तथा चोभयस्यैव श्रुतिकल्पने गौरवात् न्यायमूलत्वमेव
युक्तमिति भावः उपसंहरति तस्यादिति ॥ २९—३१ ॥

किञ्चाविभक्तार्जितं सर्वं विभजेयुरिति न तावत् सामा-
न्येन वचनं कल्पनीयं शीर्ष्यादिधने पर्युदासदर्शनात् ।

तथा मनुः ।

विद्याधनन्तु यद् यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मेवमौद्वाहिकस्यैव माधुपर्किकमेव च ॥ (मनु ८।२०६)

तथा मनु विष्णु,

अनुपन्नं पितृद्रव्यं अमेष यदुपार्जयेत् ।

स्वयमीहितलब्धन्नाकामो दातुमर्हति ॥ ३२ ॥

(मनु ८।२०८ । विष्णु १८।४२)

अनुपन्नमिति विद्यादिधनेऽपि सम्बध्यते, सत्युपघाते
विभागवचनदर्शनात् ॥ ३३ ॥

तथा याज्ञवल्क्यः ।

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकश्चैव दायादानां न तद्वेत् ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युदरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

(याज्ञवल्क्य २।११८—१२०)

तथा नारदः ।

शौर्यभार्याधने हित्वा यच्च विद्याधनं भवेत् ।

द्वीक्ष्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैटकः ॥

(नारद १३।६)

तथा व्यासः ।

विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं स्वरिक्त्यभिः ॥ ३४ ॥

सौदायिकं सुदायसम्बन्धिभ्यो यज्ञव्यम् ॥ ३५ ॥

पितामहेन यद्वत्तं पित्रा वा प्रीतिपूर्वकम् ।

तस्य तन्नापहर्त्तव्यं मात्रा दत्तञ्च यद्वेत् ॥

अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्नोति यदनम् ।

दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यालब्धञ्च यद्वेत् ॥ ३६ ॥

ननु न्यायमूलत्वे अर्जकस्य व्यापारतारतम्येन विभागतारतम्यं स्यात्, तथाच सामान्यत एव तस्य भागद्वयभिव्यक्तिमयुक्तमतीऽविभक्तार्जिते अर्जकस्य भागद्वयम्, इतरेषामेकैको भाग इति सामान्यश्रुतिमूलत्वमेवोचितमर्जकद्वयश्रित्वस्य, अतएवानुपघातार्जितेऽपि प्रतिग्रहधने अविभक्तार्जितत्वमात्रेण सर्वेषां विभागं लोके दृश्यते इति श्रीकरमतमतीत्य दूषयति किञ्चाविभक्त्यादि । शौर्यादिधन इति । अनुपघातार्जितशौर्यादिधन इत्यर्थः । सम्बध्यत इति । विद्याधनन्तु यदयस्येति प्राग्वचनो विद्याधनेऽपि सम्बध्यत इत्यर्थः, वैद्योऽविद्यायेति प्रागुक्तवचने पित्वा द्रव्यं समा गत्य च चेत्तेन तदर्जितमिति श्रुतेरत्रापि तदेव वाक्यतया विद्याधनेऽप्यनुपघातान्वय इति भावः । क्रमादभ्यागतमिति । क्रमादागतमित्यर्थः । एतच्चासाधारणधनमात्रोपलक्षणं, तेन भ्रातृणा स्वार्जितधनेऽपीयं व्यवस्था । उद्धर्तितवचनेन अन्यथा काधिकव्यापारस्याभावात् उक्तः ॥ ३२—३६ ॥

तदेवमादिवचनैर्यावद्वर्णवर्णान्तरालानां, सङ्कीर्णजातानां, सकलविद्यानिमित्तस्य, सौदायिकस्य च स्वजनदत्तस्य च, तथा मित्रविवाहमधुपर्कप्राप्तस्य, शौर्येण च युद्धादिना, प्राप्तस्य, कृपिसेवावाणिज्यादिना च श्रेयोपाजितस्य, अनुपघातेन च स्वशक्तिमात्रार्जितस्य, पर्युदासात्, सर्वमेव पर्युदस्समिति तदितराभावात् निर्विषयो विधिः ॥ ३७ ॥

अथ यथाकथञ्चिदेको, द्विको वा, विषयो लभ्यते, तदा तदेव स्वपदेन, निर्देष्टुमुचितं मुनीनाम्, अविभक्तार्जितममुकधनं विभजेदिति, लाघवात् स्वपदात् शौघप्रतीतेश्च, न तु शौर्यादिधनेतरतया, बहुतरपदप्रयोगापत्त्या गौरवात्, पर्युदासत्वे च, सर्वमुनिभिरेव, सकलपर्युदसनीयपदानुकीर्तनं कर्त्तव्यं, तद्विना तदितरज्ञानानुपपत्तेः, मुनीनां पर्युदासवचनं बालप्रलपितमिव स्यात्, प्रदर्शनार्थत्वे तु अनास्थया केनचित् किञ्चित् कीर्तितं, केनचिच्च किञ्चिदिति, युक्तं सर्वस्याकीर्तनम् ॥ ३८ ॥

तस्मात् साधारणधनोपघातार्जितं, धनं विभजेदिति विधिः, शौर्यादिपदञ्च वाक्येषु प्रदर्शनार्थम् ॥ ३९ ॥

अतोऽविभक्तार्जितत्वमात्रेण, धनस्य साधारणत्वाभिधान-
मप्रामाणिकम् ॥ ४० ॥

यादृशेति । वर्णाः, ब्राह्मणादयश्चत्वारः । वर्णान्तराला अन्वष्टकरणा-
दयः । सङ्घीर्णजाता, रथकारादयः । सर्वमेवेति । अनुपघातार्जितं सर्व-
मेवेत्यर्थः । निर्विषयो विधिरिति । अनुपघातेन शौर्याद्यर्जिततत्तद्धनेतरद-
विभक्तार्जितं विभजेदिति विधिर्भवदभिमतः स च निर्विषयः यादृशमप्राप्त-
विषयं प्राप्य विधित्वं तादृशविषयशून्यः अत्र हेतुः तदितराभावादिति ।
न्यायप्राप्तेतरस्य विषयस्याभावादित्यर्थः उपघातार्जितविभागस्य तु न्यायत एव
प्राप्ततया नाप्राप्तत्वमिति भावः । नन्वविभक्तलब्धनिधिरेकोऽस्ति विषयः,
कृपयोदासीनदत्तमादाय द्विकी वा वर्त्तते, एतयोश्चासाधारणव्यापारार्जितत्वेन
तद्विभागस्य न्यायादप्राप्तेरिति तत् कथं निर्विषयत्वमित्याशङ्कते अथेति ।
स्वपदात् विशेषरूपेण स्वबोधकपदात् । न तु शौर्यादीति । न त्वनुपघातेन
शौर्याद्यर्जितेतराविभक्तार्जितधनतयेत्यर्थः । बहुतरपदेति । पदार्थानां वाक्यार्थ-
घटकतया वाक्यघटकपदार्थानामुपस्थितौ तदन्वितान्वयक्रमेण प्रकृते प्रकृतोप-
स्थितिरिति विलम्बीपस्थितिकलादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं पदार्थोपस्थित्यादि-
कल्पनागौरवमपि द्रष्टव्यम् । बालप्रलपितमिति । विद्याधनेतरद्विभजेत् शौर्या-
दिधनेतरत् विभजेदित्यादिप्रत्येकानभिधाने कस्मादप्यभिधानात् न विभाज्य-
तावच्छेदकस्य उक्ततावद्धनेतराविभक्तार्जितधनस्य परिचयः, तथाच तादृशधन-
विभागस्य प्रकृतस्याप्रतिपादकतया, निरर्थकत्वेन, बालप्रलापतुल्यत्वात् बाल-
प्रलपितमित्यर्थः । मन्मते अनुपघातार्जनं यत्र यत्र धने सम्भवति तत्तदुदा-
हरणार्थत्वेन नानर्थक्यमित्याह प्रदर्शनार्थत्व इति ॥ ३९—४० ॥

किञ्च ।

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यया लब्धमेव च ॥

अत्र याज्ञवल्क्यावचनेऽपि, पितृपितामहादिधनमपि
केनचिदपहृतं योऽभ्युद्धरेत् तस्यैव तन्नाम्येषामिति भवतोऽपि

सम्मतं, तेन पूर्वसम्बन्धलेशे सत्यपि, अविभक्तानामप्यभ्युदा-
रकत्वेन, तत्र सम्बन्धं निराकुर्वन् अपूर्वत्वेन स्वार्जिते सुदूर-
मेवान्येषां सम्बन्धं निरस्यति ॥ ४१ ॥

यच्चोक्तं श्रीकरेण, यदि पितृद्रव्यानुपघातार्जितमर्जक-
स्यैव तदा प्रतिग्रहोपात्तं धनं न कदाचित् भ्रातृन्तरस्य
भवेत् न हि प्रतिग्रहः पितृद्रव्यविनाशेन सम्भवति, द्रव्यं हि
दातुरानमनमुखेन प्रतिग्रहे उपयुज्यते एकहायन्यादिकमिव
सोमक्रये, कर्तृशरीरधारणेन वा पयोव्रतादिकमिव ज्योति-
ष्टोमे, तत्र तावददृष्टार्थे दाने द्रव्यान्तरग्रहणेन न दातुरान-
तिरपेक्षितेति न दातृानत्या द्रव्यमुपयुज्यते प्रतिग्रहस्य चात्य-
कालीनत्वात् न तत्कर्तृर्भोजनमपेक्षितं दीर्घकालीनज्योतिष्टो-
मेनेव स्वर्गकर्तुरिति ॥ ४२ ॥

तस्मिन् दापकानत्यर्थमुपहारप्रदानादिना धनोपघातस्य
लोके बहुलमुपलभात्, कलौ च प्रतिग्रहधनस्य सेवाधन-
समानत्वात् अतएव कलौ त्वनुगमान्वित इति स्मरन्ति ॥ ४३ ॥

अथात्र निषेध एव न पर्युदास इत्येकेन सर्वाकीर्तनेऽपि न क्षतिरित्यत
आह किञ्चेतीति चूडामणिः तत्र वाक्यभेदकल्पनागौरवापत्तेः पर्युदासस्यैव
न्याय्यत्वात् किन्तूपघाताभावे विभागाभाव इति प्रागुक्तयुक्त्यन्तरमाह किञ्चेति ।
अविभक्तानामपीति । अविशेषेण वचनस्य विभक्ताविभक्तविषयत्वादित्याशयः ।
अपूर्वत्वेन पूर्वसम्बन्धलेशश्चान्यत्वेन । न हीति । ज्योतिष्टोम इति वाक्येनान्वयः ।
पितृद्रव्यविनाशासम्भवं दर्शयति द्रव्यं हीति । आनमनं सन्तोषः, मुखेन
हारिण । एकहायन्यादिकमिति । अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा
सोमं क्रीणातीत्यत्र विक्रेतुर्वशीकरणद्वारा यथैकहायनी मुख्यतया उक्तक्रयोप-
योगिनी तद्वदित्यर्थः । आदिना वाससा क्रीणातीत्युक्तवाससः परियङ् ।
न च वाससी गोर्वैकल्पिकत्वं विषमशिष्टत्वात् तथाच वाससाविशिष्टाया एकस्या
एव गीः क्रयसाधनत्वात् पृथक्क्रयासाधनस्य वाससः कथमादिपदयाज्ञत्वं वाससा
सोमं क्रीणातीति पृथक्वाक्यत्वेन वासीऽविशिष्टगवा क्रयेऽप्राप्तस्यावगमात्

प्रशस्तक्रये वासी विप्रिष्टाया गीरादिपदयास्तत्त्वसम्भवात् पण्यान्तरक्रये मूल्य-
तथोक्तमुवर्णादेरादिपदयास्तत्त्वसौख्यम् । कर्तृशरीरधारणेनेति । अनरा प्रकृत-
कर्मण इति शेषः । अतएव दूषयिष्यति प्रतियुक्त्य चेति । पयोव्रतादिक-
मिवेति । दीर्घकालीनज्योतिष्टोमादौ पयःपानं ब्राह्मणस्येत्यनेनाभिहितं,
शरीरभोजनादिकं यथा शरीरधारणद्वारा उपयुज्यते तद्वदित्यर्थः । इयं क्रमेण
दूषयति तत्रेत्यादि प्रतियुक्त्येत्यादि च । दीर्घकालीनज्योतिष्टोमस्यानेकाङ्क-
साध्यत्वात् शरीरधारणार्थं यागकर्तृर्यथा भोजनमपेक्षितं तथा प्रकृते नेति
व्यतिरेकेण दृष्टान्तः । उपहारप्रदानादिना पारितोषिकद्रव्यदानादिना ।
उपदादानादिनेति पाठे उत्कीचदानादिनेत्यर्थः कलौ चेति । तेन सेवाया
बहुतरकालसाध्यत्वात् शरीरधारणार्थमपि धनोपघातः क्वाचित्क इत्युक्तम् ।
अनुगमेति । अनुगम उपसर्पणं तेनान्विते दीयते इत्यन्वयः । तथाचोक्तम् ।
कृते तु दीयते गत्वा त्रेतायामाहुताय वै । हापरे याचमानाय कलौ त्वनुगमा-
न्विते इति ॥ ४१—४३ ॥

यच्च चिरावस्थितेर्व्यभिचारात् न प्रतियुक्तकारणत्वमानते-
रत आनतिद्वारा न प्रतियुक्तार्थत्वं द्रव्यस्येत्युक्तं तन्मन्दतरम्
आनतिद्वारेण चिराश्रयणादीनां प्रतियुक्तकारणत्वात् पुरुष-
स्याश्रयवैचित्र्येण कस्यचिन्नदानेन कस्यचिच्चिराश्रयणादिना
कस्यचित्तत्तद्गुणानुसन्धानमात्रेण दर्शनात् सहकार्यभावेन
कार्यानुत्पत्तेर्नाकारणता अतएवोक्तम् आनतेरनियतोपाय-
परिणामत्वादिति ॥ ४४ ॥

चिरावस्थितेरिति । चिरावस्थितेरपि प्रतियुक्तदर्शनात् आनतेर्व्यभिचारात्
न कारणता इत्यर्थः । आनतिद्वारेण आनतिद्वारेणैव न तु स्वातन्त्र्येण तेन
नानतेर्व्यभिचार इति भावः । चिराश्रयणादीनामित्यादिना धनदानगुणानुसन्धा-
नयोः परिग्रहः । ननु चिराश्रयणादीनां परस्परव्यभिचारेण कथमानतिं
प्रति कारणतेत्यत आह पुरुषाश्रयेति । पुरुषाश्रयस्य आनतिरूपस्य वैचित्र्ये-
णेत्यर्थः । तथाचानतिगतवैजात्यव्यक्तीनां प्रत्येकस्य चिराश्रयणादीनां कार्यताव-
च्छेदकत्वात् न व्यभिचार इति भावः । वस्तुतस्तु एषामेकशक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वं
तेनानतिगतनानावैजात्यकल्पने न क्षतिरिति बोध्यम् । दर्शनादिति । आनते-
रिति शेषः । ननु तथाप्यन्वयव्यभिचारः सत्यपि चिराश्रयणादौ कस्यचित्

आनत्यनुत्पादादत आह सहकार्येति । पुरुषाशयविशेषः सहकारी तदभावात् तत्र नानतिरिति न व्यभिचार इति भावः । केचित्तु ननु सत्यामप्यागतौ कश्चित् प्रतिग्रहाप्राप्त्या कथमानतेः प्रतिग्रहकारणत्वमत आह सहकार्येतीत्याहुः । अनियतोपायेति । परस्परनिरपेक्ष नानीपायसाध्यत्वादित्यर्थः । तेनैकशक्तिमत्त्वात् वैजात्याहा कार्यकारणभाव इति भावः ॥ ४४ ॥

यदप्युक्तम् अथ तत्सन्निधिमन्तरेण प्रतिग्रहस्यासम्भवात् भोजनमन्तरेण च तदयोगात् तस्यां स्थितौ व्याप्रियमाणं धनं प्रणाख्या प्रतिग्रहं निष्पादयतीति तदा ज्योतिष्टोमादिकर्मणः प्राचीनमपि भोजनं शरीरस्थितौ व्याप्रियमाणं प्राचीनशरीरस्थितिमन्तरेण ज्योतिष्टोमाद्यनिष्पत्तेः प्रणाख्या ज्योतिष्टोमार्थमिति सर्वमेव भोजनं क्रत्वर्थं स्यात् न पुरुषार्थं तथाच तत्साधनमपि द्रव्यं क्रत्वर्थं स्यात् तदर्जनोपायोऽपि क्रत्वर्थः स्यादिति पुरुषार्थत्वं द्रव्यार्जनस्य द्रव्यस्य भोजनस्य च होयेतेति ॥ ४५ ॥

तस्मन्दतमं प्रणाख्या ज्योतिष्टोमोपकारकत्वेऽपि भोजनस्य साक्षात् तत्त्वर्थत्वात् पुरुषार्थस्यैव सतः क्रतूपकारकत्वात् तत्रैदमर्थे प्रमाणाभावात् उपकारकत्वस्य तादर्थ्यव्यभिचारात् अतः कथं द्रव्यार्जनस्य द्रव्यस्य भोजनस्य च क्रत्वर्थत्वमापद्यत इति ॥ ४६ ॥

अतएवास्यापि पर्यनुयोगस्यानवकाशः यदि द्रव्यस्य प्राचीनभोजनद्वारा प्रतिग्रहोपकारकत्वमिष्यते तदा जन्मत आरभ्य भोजनं विना शरीरावस्थितेरभावात् नार्जनं सम्भवतीति सर्व एव धनोपायः पितृद्रव्यविनाशेन स्यात् अतोऽनुपघ्नन् पितृद्रव्यमिति विशेषणं न स्यादिति । यतो विशेषणार्थक्यादेव भक्षणाद्युपभोगोपयुक्तधनोपघातादन्यस्यैवोपघातादिरूपस्य वचनार्थत्वात् ॥ ४७ ॥

श्रीकरेणैव परियुक्ते प्रकारान्तरेण पितृद्रव्योपघातवादिमतं यत्प्रतिबन्धिसुप-
न्यस्य निरसितं तमपि दूषयितुमाह यदप्युक्तमिति श्रूयतेत्यन्तं यदप्युक्तमित्यर्थः ।
तस्यां स्थितौ प्रतिग्रहावधि दातृसन्निधिस्थितौ प्रणाल्या परम्परया । उक्तमर्थं
प्रतिबन्धिसुप्तेन श्रीकरो दूषयति तदेत्यादि श्रूयेत इत्यन्तेन । उपकारकत्वेऽपि
नान्तरीयकविधया उपकारकत्वेऽपि । तदर्थत्वादिति । तथाच पुरुषार्थत्वं
पुरुषोद्देश्यप्रत्यक्षफलसाधकत्वं, क्रत्वर्थत्वं क्रतूद्देश्यकत्वम् इति न पुनर्भोजनस्य
क्रत्वर्थत्वं क्रतूद्देश्यकत्वाभावादिति भावः । ऐदमर्थे इदमर्थकत्वे क्रतूद्देश्यकत्व
इति यावत् । ननु तदुपकारकत्वस्यैव तदुद्देश्यकत्वे प्रमाणमत आह उपकारक-
त्वस्येति । व्यभिचारादिति अन्यावलीकनार्थानीतदीपादितोऽन्यावलीकनादौ
व्यभिचारादित्यर्थः । अत एवेति । यत एव उपकारकत्वेऽपि न तदर्थत्वम् अत
एवेत्यर्थः । पर्यनुयोगस्य दोषोद्भावनस्य । हेत्वन्तरमाह यत इति । केचिन्मु
अतएव वक्ष्यमाणहेतोरेव तमाह यत इतीत्याहुः । विशेषणार्थक्याद् यतो
हेतोरित्यर्थः ॥ ४५—४७ ॥

किञ्च भक्षणाद्युपभोगार्थधनोपघातस्य गृहगतेनाप्यवश्यं
कर्तव्यत्वात् न धनार्जनार्थत्वमुपघातस्य तादर्थ्यमेव च तत्-
प्रयोजकमिति नातिप्रसक्तिः ॥ ४८ ॥

अतएवोक्तं विश्वरूपेण, पितृद्रव्यं दत्त्वा यदि नोपार्जितं
धनं तदा तस्यैवासाधारणं वैवाहिकवदेवोक्तं न तु भक्षणा-
द्युपभोगमात्रेण तस्य स्तन्यपानादितुल्यत्वादित्यन्तेन ॥ ४९ ॥

अतएव पुत्रोपनयनविवाहयोः सोत्सुकसव्ययपितृकृत-
बहुतरधनव्ययेऽपि न व्रतभिच्चादिलब्धस्य वैवाहिकस्य वा
साधारण्यं धनप्रेम्पया धनव्ययस्याकृतत्वात् ॥ ५० ॥

तस्माद्वनोद्देशेनैव साधारणधनोपघातेनार्जितं साधारणं
नान्यदिति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

ननु भक्षणादीत्यादिपदयाज्ञोऽनुगम आच्छादनमात्रस्यादिपदयाज्ञत्वेऽपि
यत्र बहुतरव्ययेन औषधमुत्पाद्य तद्वक्षणेन नदीपर्वतलङ्घनमहिम्ना बहुतरधन-
मर्जितं तस्याभिमान्यता स्यादत आह किञ्चेति । तादर्थ्यमेवेति । तथाचोप-

कारकत्वस्य प्रामाणिकत्वेनापह्नापयितुमशक्यत्वात् तादर्थ्यमेवोपघातस्य विशेषण-
मिति भावः । एतेनानुपपन्नं पितृद्रव्यमित्यादेरर्जनीद्वेष्टेन धनोपघातं विना
यदर्जितमित्येवार्थ इति बोध्यम् । अत्र वृद्धसम्पत्तिमाह अत एवेति । यतस्तादर्थ्यं
विवक्षितं नोपकारकत्वमत एवेत्यर्थः । दत्तेत्यनेन तादर्थ्यं व्यक्तमेव तेनाभिहित-
मिति भावः । स्वयमपि लोकाचाररूपसंवादं दर्शयति अत एवेति । पुत्रो-
पनयनेति । व्रतभिक्षा ब्रह्मचर्यभिक्षा । आदिना समावर्तनीतरराजप्रसादलभ्य-
भिक्षापरिग्रहः । तथाचोक्तम् । आद्यत्तानां गुरुकुलात् विप्राणां पूजकी भवेत् ।
नृपाणामक्षयो ह्येष विधिर्ग्राह्योऽभिधीयत इति वैवाहिकस्य विवाहे श्वशुरादितो
लभ्यस्य । तत्रापि धनव्ययस्य कथं न धनार्जनार्थत्वमत आह धनप्रेप्सयेति ।
उपसंहरति तस्मादिति ॥ ४८—५१ ॥

जितेन्द्रियेणापि बहुप्रकारं विमृश्योक्तं तदस्य यावदुक्त-
प्रपञ्चस्य संक्षेपेणायमर्थः प्रत्येतव्यः यत्किञ्चिद्धनमसाधारणो-
पायार्जितं तदसाधारणं विस्मृष्टार्थन्तु विद्याधनन्तु यद्
यस्येत्यादिना (मनु ८।२०६) उदाहरणप्रपञ्चेनोपन्यस्तम्
असाधारणत्वादेवाविभाज्यमेवंविधमेव धनं साधारणमपि
साधारणहेतुसमुत्पत्त्यमेवंविधमेव तदपि सुखावबोधार्थं क्वचि-
दर्थसाधारण्येन क्वचिच्च व्यापारतथात्वेन सम्बन्धसाधारण्येन
च प्रदर्शितमित्यन्तेन ॥ ५२ ॥

बालकेनाप्युक्तं न ह्येकेन भ्रात्रा विद्यादिना लब्धेऽपरेषा-
मधिकारसम्भवः प्रमाणाभावादित्यन्तेन ॥ ५३ ॥

असाधारणधनशरीरायासाभ्यां यदर्जितं तदविभाज्यत्वे प्राक् स्वयमभिहिते
जितेन्द्रियसंवादमप्याह जितेन्द्रियेणापीति । तदुक्तमाह तदस्येति । असा-
धारणोपायार्जितं साधारणधनानुपघातेन स्वयमेवार्जितम् । उपन्यस्तं विद्या-
धनादिकमिति शेषः एतेषु प्रायेणासाधारण्यसम्भवादिति भावः । एवंविधमेव
विद्याश्रौर्यादिलभ्यमेव । साधारणमपीति । साधारणहेतुसमुत्पत्त्यं एवंविधमपि
साधारणमेवेति अयमेवशब्दयोर्वैपरीत्येन योजना कार्या अन्यथा क्रमागतस्यापि
साधारणत्वेन एवंविधमेव साधारणमिति यथाश्रुतासङ्गतेः । सुखावबोधार्थं
विशेषरूपेण श्रौतबोधार्थम् । अर्थसाधारण्येनेति । यथा साधारणं समाश्रित्ये-

त्वादि । व्यापारसाधारणं यथा अविद्यानाम् सर्वेषामौघातशेद्धनं भवेत् ।
समस्तत्र विभागः स्यादपित्रा इति धारणा इत्यादि । सख्यसाधारणं यथा
ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्यादि । इत्यञ्च यत्रासुकपुत्रत्वपुरस्कारेणैकस्मै दत्तं तत्र
सर्वेषामेव तत्पुत्राणामधिकार इति प्रतिपन्नम् । प्रदर्शितं मुनिभिरिति शेषः ।
इत्यन्तेनेति । विदुषीकृतमिति पूर्वेषामवयवः । उक्तार्थे संवादान्तरमाह बालके-
नापीति । विद्यादिना खल्वे साधारणानुपघातेन इतरव्यापारभैरपेक्ष्यैव चाजिते
॥ ५२—५३ ॥

यश्चानुपघातप्रतिग्रहार्जितधनस्य विभागः शिष्टानां
दृश्यते स भ्रातृस्नेहेन पौरुषबुद्ध्या वा नानुपपन्नः । यद्वा
प्रतिग्रहधनस्य विद्याधनत्वात् विद्याधने च साधारणधनानुप-
घातार्जितेऽपि समविद्याधिकविद्यानां विभागस्य वाचनिक-
त्वात् तद्विभागं पश्यन्तो विद्याधनस्य विद्याविशेषकृतोऽयं
विभाग इत्यजानन्तोऽविभक्तार्जितत्वेनायं विभाग इति
भ्रान्ताः स्वयमपि तथैव व्यवहृतवन्तः तन्मूलस्थापरापरव्यव-
हार इति न किञ्चिदनुचितम् ॥ ५४ ॥

ननु भ्रातृस्नेहेन पौरुषबुद्ध्या वा दाने न्यूनाधिकस्य सम्भवात् कथं समतया
प्रतिनिवृत्तौ विभाग इत्यत आह यदेति । विद्याविशेषेति । विद्यार्जितधनस्य
यो विशेषः समाधिकविद्याभ्यां विभाज्यत्वरूपः तत्कृतोऽयं विभाग इत्यजानन्
इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

यत् पुनर्मनुवचनम् ।

यत् किञ्चित् पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।

भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥

(मनु ८।२०४)

तस्यायमर्थः ।

पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन् यवीयसः ।

पुत्रवच्चानुवर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ (मनु ८।१०८)

एतस्माद्वचनात् पितापुत्रवदवस्थानात् पितृर्जित इवा-
नुपघातार्जितेऽपि ज्येष्ठधने कनिष्ठानामधिकारः एतावान्
परं विशेषः पितृर्जितेऽविदुषामप्यधिकारो ज्येष्ठार्जिते
पुनर्विदुषामेव ॥ ५५ ॥

एतच्च पितरि प्रेत इति ज्येष्ठ इति यवीयसामिति
विद्यानुपालिन इति पदप्रयोगस्यानर्थक्यात् सिध्यति ॥ ५६ ॥

तस्मादविभक्तार्जितत्वमात्रेणाविभक्तभ्रातृन्तरस्य भव-
तौत्यसङ्गतं वचनम् ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठोऽभिगच्छतीति, निरपेक्षश्रुतिबलात् ज्येष्ठ एवासाधारणधनग्रामाभ्याम्
अर्जयतीत्यर्थः । पितापुत्रवदवस्थानादिति । पितृपरमानन्तरमिति शेषः वचनस्य
पितृपरमप्रकरणीयत्वात् । ज्येष्ठधने न तु मध्यमार्जितधने । ननु सामान्यवचनम्
पितृपरमानन्तरं पितापुत्रवदवस्थानविषयत्वे किं प्रमाणमत आह एतच्चेति ।
पितरि प्रेत इति । अनेन जीवति पितरि ज्येष्ठस्यासाधारणार्जिते न कनिष्ठाना-
भाग इति प्रतिपादनात् पितृपरमानन्तर्यलाभः । ज्येष्ठ इति यवीयसामिति
आभ्याम् उत्तरवचने पितापुत्रवदवस्थितौ ज्येष्ठयवीयःपदप्रयोगबलाच्च पिता-
पुत्रवदवस्थानलाभः । विद्यानुपालिन इति । तेन विदुषामेवेति सिद्धम्, अनर्थ-
क्यात् सामान्यत एव ज्येष्ठार्जिते कनिष्ठमात्राधिकारे अनर्थक्यात् ॥ ५५—५७ ॥

षष्ठः अध्यायः ।

द्वितीय परिच्छेदः ।

तत्र विद्याधनं तावदभिधीयते । तत्र कात्यायनः ।

उपन्यस्ते तु यत्तद्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनन्तु तद्विद्यात् विभागी न नियोजयेत् ॥

शिक्षादार्त्विज्यतः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशंसनात् वादात् लब्धं प्राध्ययनाच्च यत् ॥

विद्याधनन्तु तत् प्राहुर्विभागे न नियुज्यते ।

शिल्पेष्वपि हि धर्मोऽयं मूल्याद् यज्ञाधिकं भवेत् ॥

परं निरस्य यज्ञब्धं विद्यया द्यूतपूर्वकम् ।

विद्याधनन्तु तद्विद्यान् विभाज्यं बृहस्पतिः ॥ १ ॥

यदि भवान् भद्रकमुपन्यस्यति तदा भवते मया एता-
वद्देयमिति पणितं तत्रोपन्यासं निस्तीर्य लभते तन्न विभा-
ज्यम् ॥ २ ॥

शिष्यादध्यापितात् ॥ ३ ॥

आर्त्विज्यतः यजमानात् दक्षिणादिना लब्धम् ॥ ४ ॥

दक्षिणा च न प्रतिग्रही वेतनरूपत्वात् तस्याः ॥ ५ ॥

तथा यत्किञ्चित् विद्यायां प्रश्ने निस्तीर्णे अपणितमपि
यदि कश्चित् परितोषात् ददाति ॥ ६ ॥

तथा यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे मम संशयमपनयति तस्मै
सुवर्णमिदं ददानीत्युपस्थितस्य संशयमपनीय यज्ञब्धं, वादि-
नोर्वा सन्देहे न्यायकरणार्थमागतयोः सम्यङ्निरूपणेन
यज्ञब्धं षष्ठांशादिकम् ॥ ७ ॥

तथा शास्त्रादिषु स्वप्रकृष्टज्ञानं विभाव्य यत् प्रतिग्रहा-
दिना लब्धम् ॥ ८ ॥

तथा द्वयोः शास्त्रविज्ञानविवादेऽन्यत्रापि यत्र कुत्रचि-
दन्योन्यज्ञानविवादे निर्जित्य यज्ञब्धम् ॥ ९ ॥

तथैकस्मिन् देये बहूनामुपप्लवे येन प्रकृष्टमधीत्य यज्ञ-
ब्धम् ॥ १० ॥

तथा शिल्पादिविद्यया चित्रकरसुवर्णकारादिभिर्लब्धम्
॥ ११ ॥

द्यूतेनापि परं निर्जित्य यत्नम् तत् सर्वमविभाज्य-
मितरैः ॥ १२ ॥

असाधारणार्जितस्यापि विद्याधनस्य समविद्याधिकविद्ययोर्विभाज्यत्वमुक्तं
तच्च विद्याधनं किमित्याकाङ्क्षायां तन्निरूपणार्थमाह तत्रेति । तत्र तेष्वविभाज्य-
मानेषु मध्ये । अत्रेति पाठे अस्मिन्नवसरे इत्यर्थः । उपन्यसे त्विति । एतत्
सर्वं स्वयमेव व्याख्यास्यति । मूल्यादौति । साधारणस्वर्णादिकमादाय कुण्डला-
दिकं निर्माय स्वर्णादिमूल्यात् शिल्पगुणेन यदधिकमूल्यं स्यात् तद्विद्याधन-
मित्यर्थः । विद्ययेति । द्यूतातिशयनैपुण्येन द्यूतपूर्वकं यत्नमित्यर्थः । वचनाधानं
क्रमेणाह यदीत्यादि । उपन्यासं निस्तौर्ध भद्रकमुपन्यस्य । स्वज्ञानसम्पन्ना-
दित्यनेनाभिधास्यमानप्रतिग्रहधनेन पौनरुक्त्यमपाकर्तुमाशङ्क्याह दक्षिणा चेति ।
न प्रतिग्रहः न प्रतिग्रहेण लब्धं धनम् । प्रश्ने निस्तौर्धे प्रश्नस्य सम्यगुत्तरे दत्ते
एषा प्रश्नादित्यस्य व्याख्या । सन्दिग्धप्रश्नेति व्याचष्टे तथा यो ह्यस्मिन्निति
अत्रैव विकल्पेन व्याख्यान्तरमाह वादिनोर्वेति । स्वज्ञानशंसनादिति व्याचष्टे
तथा आस्त्रादिष्विति । वादादित्यस्यार्थमाह तद्य इत्येति । निर्जित्य एक-
कीटिव्यवस्थापनेन विवादमपनीय लब्धं वादिपणितं राज्ञा वा प्रसाददत्त-
मित्यर्थः । प्राध्यवनादिति व्याचष्टे तथैकस्मिन्निति । शिल्पेष्वपीत्यस्यार्थमाह
तथा शिल्पादौति । लब्धं शिल्पगुणेन यदधिकं लब्धम् ॥ १—१२ ॥

तदयमर्थो यथा कयाचिद्विद्यया यत्नमजकस्यैव तत्
नेतरेषां प्रदर्शनार्थं तु कात्यायनेन विस्तरणीकं श्रीकरादि-
भ्रमनिरासार्थम् ॥ १३ ॥

अतः स्वज्ञानव्यापनादिना यत् प्रतिग्रहलब्धं तदपि
विद्याधनमेव विद्ययैव विदुषे प्रतिग्रहदानात् ॥ १४ ॥

तथा यमः ।

विद्याशीलो धर्मयुक्तः प्रशान्तः क्षान्तोदान्तः सत्यवादी कृतज्ञः ।
वृत्तिग्लानो गोहितो गोशरस्वो दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः ॥

अब्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिला तारयेच्छिलाम् ॥ १५ ॥

विदुष्यैव पात्रत्वात् अविदुषाश्चापात्रत्वात् ॥ १६ ॥

अतो यत् केनचिदुक्तं विद्याधनम् विद्याध्यापननिमित्तं
यत् तदुच्यते इति तदुक्तवचनादर्शनेनेति हेयमेव, विद्या-
शब्दस्य विदज्ञान इत्यस्माद्वातोर्निष्पत्तेर्ज्ञानवचनात् ॥ १७ ॥

सर्वानुगमकमाह तदयमिति । तर्हि एतदेव मुनेरभिधानमुचितं किं
विस्तरेणेत्यत आह प्रदर्शनार्थमिति । अनुपघातार्जितविद्याधनोदाहरणार्थ-
मित्यर्थः । श्रीकरादीति । अविभक्तार्जितत्वमात्रेणैव विभाज्यत्वमिति तेषां
धनः तन्मूलकस्य परेषां तथाविधधनस्य निरासार्थमित्यर्थः । अत इति ।
कात्यायनेन विद्याधनमध्यपठितत्वादित्यर्थः । विद्याधनमेवेति । तेनाव्र समा-
धिकविद्ययोरेव भागो नेतरेषामिति भावः । प्रतिग्रहघने विद्याधनपदस्य
पौगिकत्वमाह विद्ययैवेति । प्रमाणमाह तथा यम इति । धर्मयुक्तः नित्य
तैमित्तिकस्वधर्मात्यागी । प्रशान्तः स्वल्पलाभेनापि सन्तुष्टः । क्षान्तः केनापि
पीडितोऽपि समर्थः सन् तत्पीडापराद्मुखः । दान्तः इन्द्रियादिदमनशीलः ।
ततश्च प्रत्युपकारे सयत्नः । वृत्तिस्तानः शिलोच्छादिवृत्तिः वृत्तिहीनो वा ।
गिह्मिती गोयासाहर्ता । गोशरण्यो व्याघ्रादितो दुर्गाच्च परिव्रायकः । आर्हार
माहुः । तदुच्यते तन्मात्रमुच्यते उक्तवचनादर्शनेन कात्यायनवचनादर्शनेन ।
वेद ज्ञान इति । तेन शिल्पयूतादिलब्धस्यापि ग्रहणमित्युक्तम् ॥ १३—१७ ॥

यच्च प्रतिग्रहधनस्यापि विद्याधनत्वेन याजनाध्यापन-
प्रतिग्रहाणां सङ्कीर्णत्वमापादितं श्रीकरेण तदतिमन्दं विद्या-
धनत्वसामान्यस्य याजनाध्यापनप्रतिग्रहादिनानाव्यक्तिसम्बन्धे-
ऽपि व्यक्तीनामसङ्कीर्णत्वात् तदापि याजनाध्यापनस्याप्रति-
ग्रहत्वात् गोत्वसमवायेऽपि नीलकपिलकापोतिकादिव्यक्ती-
नामसङ्कीर्णत्वस्याविवादात् ॥ १८ ॥

अतएव शिष्यादार्त्विज्यतः प्राप्तयोर्विद्याधनत्वं स्मरन्
मुनिर्याजनाध्यापनयोः सङ्करात् कथं न विभेति । अतः पक्ष-
ग्रहणमात्रेण तदभिधानमिति हेयम् ॥ १९ ॥

सङ्कीर्णत्वमिति । सङ्कीर्णत्वमभेदः । तथाहि याजमस्य विद्याधनत्वं विद्यया-
 वास्त्वित्यकरणात् एवमध्यापनप्रतिग्रहयोरपीति त्रयाणामेव विद्याधनत्वेन परस्पर
 भेदाभाव इति श्रीकराग्रयः । व्यक्तीनामिति । तथाच याजनादीनां विद्या-
 धनत्वाविशेषेऽपि याजमत्वादिना परस्पर भेदसत्त्वात् न सङ्कीर्णत्वमिति भावः ।
 गीत्विति । यथा नीलकपिलादियोग्यक्तीनां गीत्वविशेषेऽपि परस्परमसङ्कीर्णत्व
 विशेषरूपेण भेदसत्त्वात् तद्वदित्यर्थः । अतएव सामान्यरूपावच्छिन्नानामपि
 विशेषरूपेण भेदसत्त्वादेव । कथमिति । केनापि प्रकारेण न विभतीत्यर्थः ।
 पक्षग्रहणेति । पूर्वपक्षग्रहणमात्रेणेत्यर्थः । तदभिधानं सङ्कीर्णत्वाभिधानम् ।
 हेयमिति । यतः पूर्वपक्षवचनं न तु सिद्धान्तवचनं तत् अतो हेयमित्यर्थः ।
 यदा पक्षग्रहणमात्रेण याजनादिना अर्जकस्य पक्षग्रहणमात्रेण आपत्तिमुखेन
 याजनादिधने विद्याधनत्वनिरासेन तत्र समाधिकविद्ययोर्भागनिगासात् तत्-
 पक्षग्रहणस्य स्फुटत्वात् तदभिधानं पक्षाश्रितं तदभिधानम् अतो हेय
 मित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

शौर्यादिधनमाह कात्यायनः ।

आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।

तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

तत्र लब्धन्तु यत् किञ्चिद्धनं शौर्येण तद्ववेत् ।

ध्वजाहृतं भवेद् यत्तु विभाज्यं नैव तत् स्मृतम् ॥

संग्रामादाहृतं यत्तु विजित्य द्विषतां बलम् ।

स्वाम्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तद्वजाहृतमुच्यते ॥ २० ॥

वैवाहिकन्तु तद्विद्यान्नार्थया यत् सहागतम् ॥ २१ ॥

भार्याप्राप्तिकाले लब्धमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तथा अपरमप्यविभाज्यमाह तुर्मनुविष्णू ।

वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमप्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २३ ॥

(मनु ८।२१८)

वस्त्रमङ्गयोजितं पंक्तिपरिच्छेदार्दञ्च । पत्रं वाहनम्
अश्वादि । अलङ्कारम् अङ्गुलीयकादिम् । कृतान्नं लड्डुकादि ।
उदकं कूपवापीगतं प्रचारोपयुक्तम् । स्त्रियो दासीव्यति-
रिक्ताः । योगक्षेमप्रचारं शय्यासनभोजनाचमनाद्युपयुक्त-
भाजनादीनि ॥ २४ ॥

तथा व्यासः ।

अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।

याज्यं क्षेत्रञ्च पत्रञ्च कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥ २५ ॥

याज्यं यागस्थानं देवता वा न तु याजनलब्धं धनं, तस्य
विद्याधनत्वेनैव गतार्थत्वात् ॥ २६ ॥

तथा कात्यायनः ।

गोप्रचारश्च रथ्या च वस्त्रं यच्चाङ्गयोजितम् ।

प्रायोज्यं न विभाज्यन्तु शिल्पार्थं तु वृहस्पतिः ॥ २७ ॥

प्रायोज्यं यद् यस्य प्रयोजनाहं यथा श्रुतादौ पुस्तकादि
तत् मूर्खेन विभजनीयं, शिल्पोपयुक्तञ्च शिल्पिनामेव नात-
दिदाम् ॥ २८ ॥

तथा शङ्खलिखितौ । न वास्तुविभागो नोदकपात्रा-
लङ्कारानुपयुक्तस्त्रीवासमामपां प्रचाररथ्यानां विभागश्चेति
प्रजापतिः ॥ २९ ॥

मशयमारुह्य उत्कटसम्भावनाविषयमरणमप्यङ्गीकृत्य तत्र लब्धं तस्मिन्
प्रसादे सति लब्धम् । तत् ध्वजाहृतमिति । यद्यप्यतस्यापि शौचधनत्वेनैव
अविभाज्यत्वस्य सिद्धेः पृथगभिधानं व्यर्थं तथापि ध्वजाहृतपरिभाषाव्युत्पाद-
नार्थमेव तद्वचनारम्भ इति बोध्यम् । भाष्यप्राप्तिकाल इति । उपलक्षणमेतत्
जामातृत्वपुरस्कारेण त्वन्यदापि लब्धं बोध्यम् । अङ्गयोजितमिति । तत्र

विक्रीयवस्त्राभरणम् ऋणमुदयाद्यमण्यपीति वृहस्पतिवचनमेतद्व्यतिरिक्तवस्त्रपरं
 बहुमूल्यवस्त्रपरमित्यन्ये । प्रचारीपयुक्तं व्यवहारोपयुक्तं तेन यावन्निर्यस्य निर्वाहः
 तेन तावत्स्येव ग्राह्याणि न तु तत्र समांशनियम इति भावः । एकां स्त्रीं
 कारयेत् कर्म यथांशेन गृहे गृहे इति वृहस्पतिना दासीविभागीक्षेराह दासी-
 व्यतिरिक्ता इति । श्रूयते । तथाच सर्वेषामेव व्यवहारिकवस्तुषु प्रत्येक-
 नियततुल्यमूल्येषु वस्त्रालङ्कारादिषु च सत्सु यद् यस्य तत्तस्यैव न तेषां विभाग
 इति तात्पर्यार्थः । न तन्मूर्खैरिति । एतच्च पुस्तकतुल्यमूल्यद्रव्यान्तरसत्त्वे
 पुस्तकं पण्डितैरेव मूर्खैस्तु द्रव्यान्तरमेव ग्राह्यमित्येतत्परम् अन्यथा क्रमागतस्य
 पुस्तकमावधनस्य सत्त्वे तत्र मूर्खाणामनधिकारे तेषां वृत्तिलोपापत्तेरिति बोध्यम् ।
 अनुपयुक्तस्त्रीवाससामिति । अनुपयुक्तं मूर्खाणां पुस्तकादि । स्त्रीवाससो
 प्रागुक्ते ॥ २०—२६ ॥

पितरि जीवति यस्मिन् वास्ती येन गृहोद्यानादिकं
 कृतं तत्तस्याविभाज्यं पितुरप्रतिषेधेनानुमतत्वात् ॥ ३० ॥

तथा पैतामहमपि द्रव्यं यच्चिरं नष्टम् अक्षमत्वात् अथवा
 प्रतीकारपराङ्मुखतया इतरैरप्रतिकृतं पित्रा स्वधनव्ययशरी-
 रायासाभ्यां प्रतिकृतं तत् पितुरेव न साधारणम् ॥ ३१ ॥

तथा मनुः ।

पैलकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ ३२ ॥

(मनु ८।२०८)

पैलकं द्रव्यं पुत्रैरनवाप्तमप्रतिकृतम् ।

अनवाप्यमिति अनवाप्येति पाठावनाकरौ ॥ ३३ ॥

आह वृहस्पतिः ।

पैतामहं कृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।

विद्याशैर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाभ्यं पितुः स्मृतम् ॥

प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भोगश्चैव ततो धनात् ।

तदभावे तु तनयाः समांशाः परिकीर्त्तिताः ॥ ३४ ॥

स्वशक्त्येत्यसाधारणधनशरीरव्यापारं दर्शयति ॥ ३५ ॥

वचनद्वयेऽपि पितृपदसुपलक्षणं स्वयमर्जितमिति हेतो-
भिधानात् ॥ ३६ ॥

एवञ्च स्वार्जिताक्रमागतद्रव्यवदेव क्रमागतेऽप्येवंरूपे
भूमिव्यतिरिक्ते व्यवस्था वोढव्या ॥ ३७ ॥

भूमौ तु विशेषमाह शङ्कः ।

पूर्वनष्टान्तु यो भूमिमेकं एवोद्धरेच्छमात् ।

यथाभागं भजन्त्यन्ये दत्त्वा भागं तुरीयकम् ॥ ३८ ॥

यद्यपि असाधारणधनशरीरव्यापारमेवकारेण दर्शयति
।थापि ऊर्द्धर्त्तुर्नासाधारण्यं किन्तु प्रतिकृतभूमेस्तुर्थांशो-
धिकस्तस्मै दातव्यः भूमिपदसामर्थ्यात् तदविवक्षाकारणा-
त् ॥ ३९ ॥

इति विभाज्याविभाज्यनिरूपणम् ॥ ४० ॥

न वास्तुविभाग इति व्याचष्टे पितरि जीवतीति । पुत्रैरनवाप्तमिति ।
‘ठावनाकराविति । अनवाप्येति पाठे अन्येषु निरक्षेपु इत्यध्याहारस्य अन-
प्यमिति पाठे तु अन्यैरशक्त्योद्धारमित्यर्थे लक्षणायाः प्रसङ्गादिति भावः ।
तदभावे तु तनया इति । अत्र समानांशाभिधानं विंशोद्धारं निरस्यति
नन्यथासिद्धेर्वचनादिति भावः । अधिक इति । तथाच ऊर्द्ध्वे उद्धृतभूमेस्तु-
र्थांशमधिकं दत्त्वा तेन सह सर्वे समं विभजेरन्निति वचनार्थः । न तु अन्य इति
वशात् तस्मै तुरीयांशमात्रदानं तथात्वे अनुद्धर्त्तरेकत्वे द्वित्वे या उर्द्धर्त्तरेव
ल्पप्राप्या विषमश्चित्वापत्तेरिति भावः । भूमिपदेति । भूमेस्तुर्थांशमित्युक्त्याप्ये
माणमेतत् ॥ ३०—४० ॥

सप्तमः अध्यायः ।

सम्प्रति विभागानन्तरजातस्य विभागः कथ्यते, तत्र
मनुनारदौ ।

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पितृमेव हरेद्धनम् ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ १ ॥

(मनु ८।२१६ । नारद १३।४३)

यदि पिता पुत्रान् विभज्य स्वयञ्च यथाशास्त्रं भागं
गृहीत्वा पुत्रैरसंसृष्ट एव मृतः तदा विभागानन्तरं जातः
पितृधनमेव गृह्णीयात् स एव तस्य भागः, अथ कैश्चित् पुत्रैः
सह संसृष्टः पिता मृतः तदा संसृष्टेभ्यो भागं गृह्णीयात् ॥ २ ॥

तथाच गोतमः । विभक्तजः पितृमेव ॥ ३ ॥

(गोतम २८।२७)

विभागानन्तरं यस्य गर्भाधानं स विभक्तजः विभक्तेन
जनितः गर्भाधानादृते जनकस्य जननव्यापाराभावात् अतो
यद्यज्ञातगर्भायामेव स्त्रियां विभक्ताः पुत्राः तदनन्तरं जातो
भ्रातृभ्य एव भागं गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

न केवलमेक एव किन्तु बहवोऽपि विभक्तजाताः पितृ-
मेव धनं गृह्णीयुः । यदाह बृहस्पतिः ।

पित्रा सह विभक्ता ये सापत्ना वा सहोदराः ।

जघन्यजाश्च ये तेषां पितृभागह्वरास्तु ते ।

अनीशः पूर्वजः पित्रे भ्रातृभागे विभक्तजः ॥ ५ ॥

सम्प्रतीति । पूर्वजातविभागानन्तरमित्यर्थः । यथाशास्त्रमित्यनेन शास्त्रा-

नभिज्ञतया यदि पिता स्वयं स्वल्पं गृहीत्वा विभक्तः तदा विभक्तजस्य भ्रातृभ्यो भाग्यद्वयं ध्वनितम् । अत इति । यतो विभागानन्तराहितगर्भजातस्यैव विभक्त-
जत्वम् अत इत्यर्थः । भ्रातृभ्य इति । एतच्च यदा पिता स्वयच्छ्रं गृहीत्वा अव-
शिष्टं पुत्रेभ्यो दत्त्वा विभक्त एव तिष्ठति तदा बोध्यम्, पितृमरणे तु पितृभ्रातृ-
भागानेकत्रीकृत्य यथाशास्त्रं सर्वैर्विभाज्यमिति । चूडामणिस्तु पितरि जीवत्यपि
पितामहधने तदगृहीतद्वंशादेरशास्त्रीयतया सर्वमिश्रणेन पुनर्विभाग इत्याह ।
अत्र ज्ञातगर्भायास्तु यदि गर्भस्यस्य भागः प्रागेव रक्षितः तदा पितॄन् भागं
विभक्तजाभावे सर्व एव विभजेयुः अथ पितृव्ये चैद्गर्भस्य निश्चित्यापि प्रभुतया
पुत्रेभ्यो भागी दत्तः तदा तेषामेव तत्र स्वाभ्यात् न तत्र गर्भस्यस्याधिकारः किन्तु
पितॄन् एवेति, विभक्तजसत्त्वे तु तेन सह तुल्याशितेति बोध्यम् । पितॄन् सहेति ।
जघन्यजा विभागानन्तरं पित्रोत्पादिताः ते पितृभागद्वरा न तु विभागात् पूर्व
जाताः । तत्र हेतुमाह अनीश इति । स्वामिनामेव विभागार्हत्वादिति भावः ।
पूर्वोक्तविवरणमेतदिति केचित् ॥ १—५ ॥

विभागात् पूर्वं जातः पितॄन् धनेऽनधिकारी विभक्तजश्च
भ्रातृधने । तथा,

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत् सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥

यथा धने तथर्णेऽपि दानाधानक्रयेषु च ॥ ६ ॥

सर्वशब्दात् बहुतरमपि धनं पित्तार्जितं विभक्तजस्यैव ॥ ७ ॥

परस्परमनीशास्ते मुक्ताशौचोदकक्रियाः ॥ ८ ॥

अशौचोदकक्रियामात्रप्रदर्शनेन सुदूरमेव धनाधिकारं
निरस्यति ॥ ९ ॥

इदञ्च पितृपातधनमात्रविषयम् । यदि तु पैतामहधन
मपि भूम्यादिकं विभक्तं तदा तद्धनविभागं भ्रातृभ्य एव
गृह्णीयात् मातुर्निवृत्ते रजसि तद्विभागविधानात् ॥ १० ॥

तदाह विष्णुः । पितृविभक्ता विभक्तानन्तरोत्पन्नस्य
विभागं दयुरिति ॥ ११ ॥ (विष्णु १७।३)

तथा याज्ञवल्करः ।

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ।

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ १२ ॥

(याज्ञवल्कर २।१२३)

पित्रमेव हरेद्धनमिति विरोधात् उक्तयुक्तेश्च क्रमागत-
धनविषयमिदम् ॥ १३ ॥

तथेति । वृहस्पतिरेवेत्यर्थः । स्वयमर्जितमित्यनेन पुत्रान्तरेण विभक्तसंस्मृ-
तिनापि पित्रा असाधारणधनव्ययशरीरायासाभ्यां यदुपार्जितं तदपि विभक्तजस्यैव
न संस्मृतिनामित्युक्तम् । यथा धन इति । विभागानन्तरलब्धधनग्रहणवत् विभक्त
पितृणपरिशोधनमपि विभक्तजैरेव कार्यम् एवमेतादृशेन पित्रा यद्दातुं प्रतिश्रुतं
यस्माद्धितं बन्धकविधया दत्तं वा क्रीत्वा मूल्यं न दत्तं वा तत्सर्वं तस्यैव समा-
धेयमित्यर्थः । निरस्यति वृहस्पतिरेव । भूम्यादिकमित्यनेन निवन्धद्विपदयोर्ग्रहण
मणिमुक्तादेः स्वार्जिततुल्यत्वात् । निवृत्ते रजसीति । तथाच तद्विभागस्य अशा-
स्त्रीयत्वात् निवर्त्तनीयत्वमिति भावः । दृश्यादिति । वाशब्दोऽवधारणार्थः तेन
भुक्तव्यवच्छेदः । उक्तयुक्तेरिति । मातुर्निवृत्ते रजसीत्युक्तयुक्तेरित्यर्थः । तथाच
ज्ञातेऽज्ञाते वा गर्भे मातृरजोनिवृत्तिं विना वा कृतपितामहधनविभागस्या-
शास्त्रीयतया निवर्त्तनीयत्वेन तद्धनविभागविषयत्वमेव अनन्तरोक्तवचनयोरिति
पूर्वेषां मन्वादिबचनानां प्रितुः स्वार्जितविषयत्वमेवेति न वैपरीत्याशङ्का कर्त्तव्येति
भावः ॥ ६—१३ ॥

अष्टमः अध्यायः ।

अथ विभागानन्तरागतविभागः । तत्र वृहस्पतिः ।

कृतेऽकृते विभागे वा रिक्थी यत्र प्रदृश्यते ।

सामान्यश्चेद्भवेद् यत्तु तत्र भागहरस्तु सः ॥

अष्टमं क्षेत्रं गृहं लेख्यं यस्य पैतामहं भवेत् ।

चिरकालप्रोषितोऽपि भागभागागतस्तु सः ॥ १ ॥

गोत्रसाधारणं त्वङ्गा योऽन्यदेशं समाश्रितः ।

तद्वंशस्यागतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः ॥

तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्तमो वापि यो भवेत् ।

जन्मनामपरिज्ञाने लभेतांशं क्रमागतम् ॥ २ ॥

यं परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः ।

तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही ॥ ३ ॥

तदनेन चिरप्रोषितवंश्येन समन्ताद्वासिभिर्मौलैरात्म-
ज्ञापनपूर्वकं भागग्रहणं कार्यम् ॥ ४ ॥

इति विभागानन्तरागतविभागः ॥ ५ ॥

अथेति । यद्यपि विभागानन्तरागतस्याधिकारितया विभागः सिद्ध एव
तथापि तद्वंशपरम्पराजातस्य सप्तमपुरुषपर्यन्तस्यैव विभागज्ञापनार्थं पृथग्वचिना-
रम्भाः, स्वदेशावस्थानी चतुर्थपुरुषपर्यन्तस्यैव विभागार्हत्वादिति बोध्यम् । कृते
देशान्तरस्थितं विहाय विभागे कृते । सामान्यं साधारणं विभागार्हमिति
ज्ञावत् । लेख्यं शासनादुदं यद्वृणम्, पैतामहं पूर्वपुरुषसम्बन्धि । तेन पूर्व-
पुरुषवित्तस्यैव तत्कृतस्यापि ऋणस्यांशिता । गृहादिकं साधारणद्रव्यमात्रोप-
लक्षणम् । सप्तमी वेति । वा शब्दः सप्तमान्तर्गतानुक्तसमुच्चायकः, तेन सप्तम-
पर्यन्तानामेव देशान्तरादागतानां भागिता, न त्वष्टमादेरिति । अत एवासप्त-
मादृक्त्वविच्छिन्तिर्भवतीति वचनमध्येतद्विषयमिति । केचित्तु वाकारोऽनास्थायां,
तेन वीजिस्वामिमरणादिदशायां यदि तत् प्रपौत्रपर्यन्तोऽस्य पूर्वजस्तिष्ठेत् तदा
तस्य स्वामित्वेन तत्परम्पराजातस्य सप्तमादृक्स्याप्यधिकारः यद्योत्तरं धनस्य
संक्रान्तत्वात्, यदि तु वीजिस्वामिमरणादितः प्रागेव तत्प्रपौत्रपर्यन्तोऽस्य
पूर्वजो ध्वस्तः तदा पञ्चमस्य पिण्डवद्भिर्भाषिणामधिकारात् तत् पुत्रादेरपि नाधि-
कार इत्याहुः, तदसत्, तथा सति देशस्थविदेशस्थयोर्व्यवस्थायां विशेषाभावेन
वचनवैयर्थ्यापातात् अतएव मूलीभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापि प्रामाणिकीति सुधीभि-
र्भाव्यम् । मौलाः वंशपरम्पराक्रमेण तद्देशावस्थायिनः । सामन्ताः प्रतिवासिन
इत्यर्थः ॥ १—५ ॥

नवमः अध्यायः ।

सम्प्रत्येकपितृकाणां सवर्णानुलोमपरिणीतस्त्रीजातानां
पुत्राणां विभागः कथ्यते ॥ १ ॥

अस्ति च सवर्णानुलोमस्त्रीपरिणयनम् । तथाच मनुः ।

सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः ॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च स्वा चैव राज्ञः स्युस्ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ २ ॥

(मनु ३।१२—१३)

शूद्रैवेत्येवकारः सर्वत्र सम्बध्यते, सा ते ता इत्यनन्तर-
पूर्वोक्तपरामर्शात्, प्रतिलोमपरिणयनं सर्वथैव न कार्य-
मित्यर्थः ॥ ३ ॥

कामतस्तु प्रवृत्तानामिति, दोषाल्पत्वख्यापनार्थं न तु
दोषाभाव एव ॥ ४ ॥

तदाह तुः शङ्खलिखितौ । भार्याः कार्य्याः सजातीयाः
श्रेयस्यः सर्वेषां स्युरिति पूर्वः कल्पः, ततोऽनुकल्पः, चतस्रो
ब्राह्मणस्यानुपूर्वेण, तिस्रो राजन्यस्य, द्वे वैश्यस्य, एका
शूद्रस्य ॥ ५ ॥

जात्यवच्छेदेन चतुरादिसङ्ख्या सम्बध्यते ॥ ६ ॥

एकपितृकाणामिति । एकपितृकाणां विभिन्नजातिमातृकाणां पुत्राणां
मित्यर्थः । अनुलोमेति । तैत्रेयप्रतिलोमपरिणयनं सर्वथैव नेति सूचितम् । ननु
प्रतिज्ञेयं बालप्रलाप एव, एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रीव्रियो वर इति याज्ञ-
वल्कीयान् सवर्णाविवाहमात्रस्य प्रतिपादनात् असवर्णाविवाहस्याप्रसक्तेरत आह
अस्ति चेति । प्रशस्ता गार्हस्थ्योचितयज्ञादिधर्मोपयोगिनी, सवर्णाया एव सङ्कल्पेन

धर्मकर्माधिकारस्य, भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यस्य नैतिकम् । स्वा स्वैव कुर्यात्
 उर्वेषां नान्यजातिः कथञ्चनेति मनुना प्रतिपादनात् । कामतः विषयगोच-
 रातिरागतः, न तु गृहिधर्मलिप्तया, तेनैतासां विवाहो भवत्येव किन्तु केवलं
 तागाधीन एव स इति प्रतिपन्नम् । अतएव चतस्रो ब्राह्मणस्य परिणीताः
 तिस्रो हे चैका चेतरेषामिति सङ्ख्याऽप्याह स्य । अतएवात्राऽपि वैदिककर्मतया
 पूर्वं वृद्धिग्राह्यादिकर्तव्यमेव, गोभिलेन संस्कारप्रचयमभिधाय सर्वाण्येवा-
 न्वाहार्यवन्तीत्युक्तेः । दोषसत्त्वे हेतुमाह तदाहत्वरिति । अत्रानुकल्पत्वकथनेन
 सवर्णापरिणयनसम्भवे तथाचरणस्यावैधत्वेन तदभिगमे प्रत्यवायः प्रतिपादित
 इति, बोध्यम् । जात्यवच्छेदेनेति । जात्या इत्यर्थः । तेन ब्राह्मणस्य पञ्चषट्-
 ब्राह्मणीविवाहो न विरुद्ध इति भावः ॥ १—६ ॥

एताः परिणीता एव भार्या भवन्ति । तथाह पैठी-
 नसिः । चतस्रो ब्राह्मणस्य परिणीतास्तिस्रो हे चैका चेत-
 रेषाम् ॥ ७ ॥

इतरेषां राजन्यादीनां यथाक्रमं तिस्रो हे चैका चेति ॥ ८ ॥
 आनुलोम्येऽपि द्विजातेः शूद्रायां बहुदोषमाहत्तुर्मनु-
 विष्णू ।

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्धृन्तो द्विजातयः ।
 कुलान्येव नयन्त्याशु सप्तस्तानानि शूद्रताम् ॥
 शूद्राविदो पतत्यत्रेकतथ्यतनयस्य च ।
 शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥
 शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
 जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव ह्योयते ॥ ९ ॥

(मनु ३।१५—१६—१७)

तदनेन क्रमोदाविषयत्वं वचनानां, हारीतवचनमपि
 मन्वाद्येकवाक्यतया परिणीताविषयम् । यथा,

ब्रह्महा न भवत्यन्यो ब्रह्महा वृषलीपतिः ।

यस्तस्यामाहितो गर्भः स तेन ब्राह्मणो हतः ॥

अतएव शूद्रावर्जं द्विजातिभार्यामाह शङ्खः ।

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या ब्राह्मणस्य प्रकीर्तिता ॥

क्षत्रिया चैव वैश्या च क्षत्रियस्य प्रकीर्तिता ।

वैश्यैव भार्या वैश्यस्य शूद्रा शूद्रस्य कीर्तिता ॥ १० ॥

अतः स्वयमनूदायां शूद्रायामपत्यजनने नैते दोषाः किन्तु
स्वल्पदोषः प्रायश्चित्तश्चास्पमिति वक्ष्यति ॥ ११ ॥

उत्पत्त्यनयस्य गौतमस्य । पञ्चवयमिदं ब्राह्मणादिवयाणां व्यवस्थित
बोध्यम् । निन्देयं व्युत्क्रमोदाविषयिणीति प्राचीनमतनिराकरणायाह तदने-
नेति । कामतन्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः । शूद्रैव भार्या शूद्रस्य
सा च स्वा च विशः सृते इति क्रमिकोटां शूद्रामुपक्रम्य निन्दावचनेनेत्यर्थः ।
व्युत्क्रमोदाविषयत्वे च क्षत्रियादीनामपि व्युत्क्रमोदात्वे दोषश्रवणात् हीन
जातिपदवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । अनूदाया ऋत्वभिगमस्य शास्त्रीयतया
निन्दायाः स्वयमनूदाविषयत्वमेव युक्तमित्यत आह हारीतेति । तथाचार-
वचनस्य प्रतिशब्दबलादूदाविषयत्वेन तदेकवाक्यतया मन्वादिवचनमप्यूदाविषयक,
विधिनिषेधौ तु श्येनवदुपपन्नाविति भावः । अतएवेति । यत एव शूद्रापरि-
णयने तस्यामपत्योत्पादनादौ च दोषः अतएवेत्यर्थः । स्वयमनूदायामिति ।
अन्येनोदायामित्यर्थः, तेन तदपरिणीतशूद्रासुताभिप्रायमिति वक्ष्यमाणेन च
विरोधः ॥ ७—११ ॥

अत्र चातुर्वर्ण्यपुत्राणां विभागमाह मनुः ।

त्र्यंशं दायाद्वरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।

वैश्याजोऽध्यर्धमेकांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥

सर्वं वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य तत् ।

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥

चतुरोऽंशान् हरेद्विप्र स्त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ १२ ॥

(मनु ८।१५१, १५२, १५३)

किञ्चिद्गुणवत्त्वेन विभागप्रकारद्वयम् ॥ १३ ॥

तत्र विष्णुः ।

ब्राह्मणस्य चतसृषु चेत् पुत्रा भवेयुरित्यादि ।

(विष्णु १८।१)

अनेन क्रमेणांशकल्पना अन्यत्रापि भवतीत्यन्तम् ॥ १४ ॥

(विष्णु १८।४०)

किञ्चिद्गुणवत्त्वेनेति । शूद्रापुत्रस्यापि किञ्चिद्गुणवत्त्वनिर्गुणत्वाभ्यामित्यर्थः ।
द्विजातिपुत्राणामपि, किञ्चिद्गुणवत्त्वेनेति केचित् । कीनाशो ग्रीवसो यानमख-
ङ्गारश्च वेश्म च । विप्रस्योङ्गारकं दीयमीकांश्च प्रधानत इत्यङ्गारस्य प्रागभि-
हितत्वात् पूर्ववचनं खोङ्गारविषयम् उत्तरवचनस्यानुङ्गारविषयमिति रत्नाकरः
तदसत्, अत्रियविशोऽङ्गाराशुक्तेः तयोस्तदभावादाधिस्यविधानानुपपत्तेः ।
कीनाशो इत्यङ्गारकः । ब्राह्मणस्येत्यादि । आदिना पित्राशुक्च' दशधा
विभज्युः ब्राह्मणोपुत्रचतुरोऽंशानादद्यात् अत्रियापुत्रस्त्रीन्, हावंशो वैश्यापुत्र',
शूद्रापुत्रस्त्रीकम्, अथ चेत् शूद्रापुत्रवर्जं ब्राह्मणस्य पुत्रा भवेयुः तदा नवधा
विभज्युः चतुस्त्रिभिर्भागीकृतानांशानादद्युः, वैश्यवर्जम् अष्टधा विभज्य चतुर-
स्त्रीनेकञ्च समादद्युः, अत्रियवर्जं सप्तधा कृत्वा चतुरो हावेकञ्च, ब्राह्मणवर्जं
षड्धा कृत्वा त्रीन् हावेकञ्च, अत्रियस्य अत्रियवैश्यशूद्रेष्वेवंविभागः अथ ब्राह्मणस्य
ब्राह्मणअत्रियो पुत्रौ स्यातां तदा सप्तधा कृत्वा ब्राह्मणचतुरोऽंशान् गृह्णी-
यात् त्रीन् राजन्यः, ब्राह्मणस्य ब्राह्मणवैश्यौ चेत्तदा षड्धा विभज्य
चतुरोऽंशान् ब्राह्मण आदद्यात् द्वौ वैश्यासुतः, अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणशूद्रौ
पुत्रौ स्यातां तदा पञ्चधा विभज्यातां चतुरोऽंशान् ब्राह्मण आदद्यात् एकं
शूद्रः, अथ ब्राह्मणस्य अत्रियवैश्यौ सुतौ स्यातां तदा तद्वत् पञ्चधा विभज्यातां
त्रीनंशान् अत्रियस्त्रादद्यात् हावंशो वैश्यः, अथ ब्राह्मणस्य अत्रियस्य वा अत्रिय
शूद्रसुतौ स्यातां तदा तद्वत् चतुर्धा विभज्यातां त्रीनंशान् अत्रिय आदद्यात्
एकं शूद्रः, अथ ब्राह्मणस्य अत्रियवैश्ययोर्वा वैश्यशूद्रौ सुतौ स्यातां तदा तद्वत्
त्रिधा विभज्यातां हावंशो वैश्य आदद्यात् एकं शूद्रः, यदि ब्राह्मणोपुत्रो
द्वौ स्यातां शूद्रापुत्र एकः तदा ब्राह्मणोपुत्रो अष्टभागानदद्याताम् एक शूद्रासुतः,
अथ शूद्रासुतौ द्वौ स्याताम् एको ब्राह्मणोपुत्रः तदा षड्धा विभज्य
चतुरोऽंशान् ब्राह्मणस्त्रादद्यात् हावंशो शूद्रासुताविति, अनेन क्रमेणांशकल्पनाय-

वापि भवतीति विश्वसूत्रं, विस्तरमयादमेन न लिखितम् । अन्यत्रेति ।
ब्राह्मणीपुत्र, एकः क्षत्रियापुत्रौ द्वौ क्षत्रियापुत्र एकः ब्राह्मणी पुत्रौ द्वावित्यादि
ष्वित्यर्थः । जन्मना ज्येष्ठो ब्राह्मणीपुत्रापेक्षया । भवेदिति । ब्राह्मणपुत्रेण
सह समांशो भवेदित्यर्थः ॥ १२—१४ ॥

ब्राह्मणजातो राजन्यापुत्र एव यदि जन्मना सर्वज्येष्ठो
गुणवांश्च, तदा ब्राह्मणेन सह तुल्यभागः कार्यः, ब्राह्मणेन
क्षत्रियेण वा जातो वैश्यश्चेत्तद्रूपः, तदा क्षत्रियेण सह
तुल्यांशौ । यथाह बृहस्पतिः ।

विप्रेण क्षत्रियाजातो जन्मज्येष्ठो गुणान्वितः ।

भवेत् समांशः क्षत्रेण वैश्याजातस्तथैव च ॥

तथा बौधायनः । सवर्णापुत्रानन्तरापुत्रयोरनन्तरापुत्र-
श्चेद् गुणवान् ज्येष्ठभागं गृह्णीयात् गुणवान् हि श्रेष्ठाणां भर्ता
भवतीति ॥ १५ ॥

अनेनैव शूद्रस्याप्येवंविधस्य वैश्येन सह समांशिता
दर्शिता ॥ १६ ॥

या तु प्रतिग्रहेण पित्तार्जिता भूमिः, सा ब्राह्मणीपुत्रस्यैव,
न क्षत्रियादेः गृहं क्रमागतं क्षेत्रञ्च द्विजातिपुत्राणामेव, न
शूद्रस्य । तदाह बृहन्ननुः ।

ब्रह्मदायागतां भूमिं हरेयुर्ब्राह्मणीसुताः ।

गृहं द्विजातयः सर्वे तथा क्षेत्रं क्रमागतम् ॥ १७ ॥

क्रमादागतयोः पितामहप्रपितामहादिगृहीतयोः सकल-
द्विजातिसम्बन्धः, क्रमागतमित्यविशेषेणाभिधानात् । प्रति-
ग्रहभूमौ च क्षत्रियादिसुतानामेवाधिकारनिषेधेन तन्मत्तादी-
नामप्यननुष्ठानम् ॥ १८ ॥

तदाह बृहस्पतिः ।

न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै ।

यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥

एवञ्च प्रतिग्रहभूमिरेव ब्रह्मदायागतेत्युक्तम् । ब्रह्म वेदः
तदध्ययनतदर्थज्ञानवत्तया प्रतिग्रहविधानात् ॥ १८ ॥

न पुनर्मनूक्तार्चनलब्धा । यथा,

आवृत्तानां गुरुकुलादिप्राणां पूजको भवेत् ।

नृपाणामक्षयो ह्येष विधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥

(मनु ७।८२)

अर्चनरूपत्वादस्य ॥ २० ॥

अथवा इयमेकेन निषिद्धा अन्या, परेण ॥ २१ ॥

विप्रेण वैश्याजातः तथाविधः क्षत्रियेण जातः तथाविधः क्षत्रियेण समाश्रित्यर्थः । दर्शिता इति । सवर्णापुत्रानन्तरापुत्रयोरिति सामान्याभिधानादिति भावः । अविशेषेणेति । पैतामहमिति विशेषमनभिधाय क्रमागतमिति प्रपितामहादिसम्बन्धिसाधारणसामान्याभिधानादिति भावः । नृपादीनामिति । क्षत्रियादिपौत्राणामित्यर्थः । अननुज्ञानम् अधिकारेऽनुमत्यभावः सिद्धमिति शेषः सम्बन्धिनोऽनधिकारे स्वसम्बन्धिसम्बन्धिनोऽनधिकारस्य दण्डापूपन्यायसिद्धत्वादिति भावः । एवञ्चेति । बृहस्पतिवचनैकमूलकत्वादिति भावः । उक्तं बृहन्ननुना । विधानात्, विद्याशीलो धर्मयुक्तः प्रशान्त इत्यादिना दानपात्रकथनादिति भावः । अर्चनलब्धमाह आवृत्तानामिति । गुरुकुलात् विद्यामधीत्य स्वगृहागतानामित्यर्थः । एष विधिः अर्चनविधिः अक्षयोऽभिधीयते इत्यन्वयः । अर्चनरूपत्वादस्येति । अर्चनं पूजा, सा च गौरवित-प्रीतिहेतुक्रिया तथाच तद्दानक्रिया परितोषार्थैव नादृष्टार्था अतस्तत्स्वीकारो न प्रतिग्रहः अदृष्टार्थत्यक्तद्रव्यस्वीकारस्यैव प्रतिग्रहत्वादिति भावः । प्रतिग्रहभूमात्रपरत्वे ब्राह्मपदानर्थक्यमाशङ्काह अथवेति । इयम् अर्चनरूपा एकेन मनुना । अन्या प्रतिग्रहभूः परेण बृहस्पतिना, तथाच उभयरूपा भूर्ब्राह्मणी-पुत्रस्यैवेत्यर्थः ॥ १५—२१ ॥

न तु ब्राह्मणस्य भूमिर्ब्रह्मदायः द्विजातीनां क्रयागतक्षेत्र-
सम्बन्धस्य वाचनिकत्वात् केवलशूद्रस्यैव निषेधाच्च ।

यथा बृहस्पतिः ।

शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।

सजातावाप्नुयात् सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ २२ ॥

भूमिमात्रोपादानात् क्रयप्रसादादिनापि द्विजातिलब्ध-
भूमौ शूद्रस्यानधिकारः सिद्धयति ॥ २३ ॥

यस्तु शूद्र एवैकः पुत्रो ब्राह्मणस्य स तृतीयभागाधिकारी,
भागद्वयं सपिण्डानां, तदभावे सकूल्यानां, तदभावे आश्व-
कर्तुः । यथा देवलः ।

निषाद एकः पुत्रस्तु विप्रस्य स तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः, सकुल्यो वा, स्वधादाताथवा, हरेत् ॥ २४ ॥

ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषाद उच्यते ।

सपिण्डसकुल्ययोस्तु भेदं वक्ष्यति ॥ २५ ॥

ब्रह्मैव दायोधनमस्येति धोगात् ब्राह्मणसम्बन्धिभूम्यर्थत्वमाशङ्क्याह न त्विति ।
ननु तथापि गृह्यक्रमागतक्षेत्रातिरिक्तभूमात्रे क्षत्रादेरनधिकारः स्यादत आह
केवलेति । तद्दर्शयति यथेति । सजाताविति । शूद्रां शूद्राख्यात इत्यर्थः ।
सर्वमिति । न तु तत्र भूमिकृती विशेष इति भावः । तथाचैतद्वचने शूद्रा-
पुत्रमात्रस्य निषेधेन प्रतिगृहीतातिरिक्तभूमौ क्षत्रियादेरधिकारसिद्धेर्न योगबलेन
ब्रह्मदायागतपदस्य ब्राह्मणसम्बन्धिभूम्यर्थत्वमिति भावः । इत्यस्यैतद्वचनैकवाक्यतया
मनुवचनमपि शूद्राधिकारनिषेधार्थं परिसङ्ग्राविधिरेव न तु द्विजातीनामधि-
कारविधिः तस्य विध्यन्तरप्राप्ततया विधानासम्भवादिति बोध्यम् । वक्ष्यति,
अपुत्रधनाधिकारप्रकरणे इति शेषः ॥ २२—२५ ॥

क्षत्रियवैश्ययोस्तु यदि शूद्र एवैकः पुत्रः तदा तद्धनस्यार्ध-
हरः, अपरमर्द्धं वक्ष्यमाणापुत्रधनाधिकारक्रमेण गृह्णीयुः ।

तथा विष्णुः । द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकपुत्रोऽर्धहरः अपुत्रर्क्षस्य
या गतिः सा अर्धस्य द्वितीयस्य ॥२६॥ (विष्णु १८।३२—३३)

इदञ्च तृतीयभागाधिकारित्वमर्धहरत्वञ्च विद्याविनय-
सम्पन्नस्येति वेदितव्यम् । यदाह मनुः ।

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाहयात् शूद्रापुत्राय धर्मतः ॥

(मनु ८।१५४)

अनेन द्विजातिपुत्राभावेऽपि दशमांशाधिकदाननिषेधात्
पूर्वस्य, उत्तमैकशूद्रापुत्रगोचरत्वमेव ज्ञायते । यच्च मनुना ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेदिति ॥ •

(मनु ८।१५५)

अनेन रिक्थभागित्वमेव निषिद्धं तत् पितृप्रसादलब्धधन-
दशमांशत्वे सतीति विज्ञेयम् ॥ २७ ॥

यच्चाह बृहस्पतिः ।

अनपत्यस्य शुश्रूषुर्गुणवान् शूद्रयोनिजः ।

लभेताजीवनं शेषं सपिण्डाः समवाप्नुयुः ॥

वर्त्तनोचितकृष्याद्यर्थं किञ्चिद्दातव्यमित्यर्थः निर्गुणस्य
अन्तेवासिविधिना वृत्तिमूलं भक्तादिकं पादशुश्रूषया देयम् ।

यच्चाह मनुः ।

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ।

स पारयन्नेव श्वस्तस्मात् पारशवः स्मृतः ॥

(मनु ८।१७८)

तदपरिणीतशूद्रासुताभिप्रायं, परिणीतायाः सकृद्वृतावुप-
गमनस्य वैधत्वात्, तत्रैव च गर्भस्थितेः न च द्वितीयादि-
सम्पर्केष्वपि । यथा याज्ञवल्करः ।

अपुत्रे भ्रातरि मृते तान्तु गच्छेद्वृत्तौ सकृत् ।

तथा मनुः ।

यथा विध्युपगम्येनां शुक्लवस्त्रां शुचित्रताम् ।

मिथो भजेदाप्रसवात् सकृत् सकृद्वृतावृत्तौ ॥

(मनु ८।१७०)

प्रथमोपगमनमात्रस्य गर्भहेतुत्वे सकृद्वचनं दृष्टार्थं स्यात्,
अन्यथाऽदृष्टार्थत्वमस्य कल्पनीयम्, अतएव लोकेऽपि प्रथम-
सम्पर्कदिवसमादाय मङ्गलाचारार्थं नियतमासविहितपुंस-
वनसीमन्तोन्नयनाद्यर्थं मासगणना दृश्यते । अतः कामादुत्-
पादयेत् सुतमित्यनूदाशूद्राभिप्रायमेव ॥ २८ ॥

तथा विष्णुरिति । अत्र द्विजातिपदं क्षत्रियवैश्योभयपरं, न तु ब्राह्मणपरमपि
विप्रस्य तृतीयांशाभिधायकदेवत्ववचनविरोधात् बहुवचनन्तु व्यक्तिभेदादिति
भावः । सत्पुत्रः विद्यमानद्विजातिपुत्रः । अपुत्रः शूद्रातिरिक्तपुत्रशून्यः । पितृ-
प्रसादिति । यदि पितृप्रसादलब्धस्य दशमांशतुल्यत्वं तदा शूद्रापुत्राय अन्यत् न
देयमित्यर्थः । विज्ञेयमिति । यदेवास्य पिता दद्यादित्युक्तेरिति भावः । आजी-
वनमिति व्याचष्टे वर्त्तनोचितेति । तत् अनन्तरोक्तवचनद्वयम् । अपरिणीता
केनाप्यपरिणीता किन्तु ग्राम्यधर्मार्थमवरुद्धा । अपरिणीताविषयत्वे हेतुमाह
परिणीताया इति । तथाच परिणीताजातस्य विधिबोधितपुत्रत्वेन प्राञ्जल्यात्
भागिता युक्ता अपरिणीताजातस्य तु प्रतिषिद्धपुत्रत्वेनापकर्षात् न भागिता किन्तु
यासाञ्छादनमात्राहता इति न वैपरीत्याशङ्केति भावः । केचित्तु वैधत्वादिति ।
तथाच विधिविरोधेन निन्दायास्तदितरविषयत्वस्यैव युक्तत्वादित्याश्रय इत्याहुः ।
तदसत् स पारयन्नेव श्व इति निन्दाया वैधावैधसाधारणत्वेन सङ्गीचे हेत्व-
भावात् । ननु सकृदभिगमस्य वैधत्वेऽपि न पुत्रीत्युत्तेवैधत्वमत आह तत्रैवेति ।
प्राथमिकाभिगम एवेत्यर्थः गर्भस्थितेः गर्भोत्पत्तेः तथाच निमित्तस्य सकृदभिगमस्य

वैधत्वेन नैमित्तिकस्य पुत्रजननरूपफलस्यापि वैधत्वं तदर्थमेव तत्प्रतिपादनात्
यथा फलचमसमस्यै भक्ष्यं प्रयच्छतीत्यत्र ऋत्विजे फलचमसदानस्य निमित्तस्य
वैधतया ऋत्विजः फलचमसभक्षणमपि वैधमिति भावः । ननु पर्ववर्जं व्रजे-
दृताविति विधौ ऋत्विभिगमनसामान्यस्य वैधतया सकृदिति कथं तत्राह नेति ।
उक्तार्थे प्रमाणमाह यथेति । दृष्टार्थमिति । पुत्रजननरूपदृष्टप्रयोजनार्थमित्यर्थः ।
अन्यथा अन्यस्याभिगमनस्यापि पुत्रीत्यतिहेतुत्वे । अस्य सकृदभिगमनविधानस्य ।
तथाच पुत्रार्थं प्राथमिकाभिगम एव शास्त्रार्थः द्वितीयाद्यभिगमनन्तु दृष्टप्रयो-
जनमात्रार्थमिति साधूक्तं सकृदिति भावः । अतएव सदैव वा पर्ववर्जं तासां
वरमनुस्मरन्निति सदाभिगमनं वरस्मरणनिमित्ततया निर्दिष्टम् अन्यथा पुत्र-
मिच्छन्नित्येव निर्दिश्येत । प्रधान्यादिति । मङ्गलेति । अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं
तदाचारार्थं तत्प्राप्तार्थमित्यर्थः । तदपरिणीताशूद्रापुत्राभिप्रायमित्युक्तमुपमहरति
अत इति ॥ २६ = २८ ॥

शूद्रस्य पुनरपरिणीतादास्यादिशूद्रापुत्रः पितुरनुमत्या
पुत्रान्तरतुल्यांशहरः । तदाह मनुः ।

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।
सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ २९ ॥

(मनु ८।१७८)

अनुमतिमन्तरेण त्वर्द्धांशहरः । तदाह याज्ञवल्क्यः ।
जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् ।
मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिनम् ॥ ३० ॥

(याज्ञवल्क्य २।३४)

परिणीतास्त्रीजातभ्रातृशून्यस्तु सर्वमेव धनं गृह्णीयात्
यदि दौहित्रो नास्ति । तदाह याज्ञवल्क्यः ।

अभ्रातृको हरेत् सर्वं दुहितृणां सुतादृते ।

(याज्ञवल्क्य २।१३५)

सति तु दौहित्रे समं विभज्य गृह्णीयात् विशेषाश्रवणात् ॥

तथाह्यपरिणीताजातत्वेऽप्यस्य पुत्रत्वात्, अपरस्य तु परि-
णीतासन्तानत्वेऽपि दौहित्रत्वात् तुल्यांशस्यैव युक्तत्वात् ॥३१॥

दासदास्यामिति । दासस्यापरिणीतरक्षितायामित्यर्थः । सममिति । सम-
स्यादश्रुतत्वाद्विशेषस्येति न्यायादिति भावः ॥ ३६—३९ ॥

दशमः अध्यायः ।

सम्प्रति पुत्रिकाकरणानन्तरमौरसपुत्रे जाते तयोर्विभागः
प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

तत्र पुत्रिकौरसयोस्तुल्यांशित्वं न पुनः पुत्रिकाया ज्येष्ठ-
त्वेन विंशोद्धाराहता, तदाह मनुः ।

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥

(मनु ८।१३४)

स्वतो ज्येष्ठपुत्रकार्यकारणात् स्वपुत्रद्वारेण पुत्रिकायाः
पिण्डदाहत्वात् । तदाह मनुः ।

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥ २ ॥

(मनु ८।१२७)

न च पुत्रिकायामेव प्रथमं पुत्रे जाते तदनन्तरमौरस-
पुत्रोत्पत्तौ पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठांशता भवेदिति वाच्यं तस्य
घौत्रत्वात् । तदाह मनुः ।

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनम् ॥

(मनु ८।१३६)

पुत्रिका हि पुत्रस्तस्याः पुत्रः पौत्र एव भवति
इदं पौत्री भवति न च ज्येष्ठत्वेन पौत्रस्यांशातिरेकः
पुतोऽस्ति ॥ ३ ॥

ज्येष्ठता श्रेष्ठता सा च पुत्रामनरकवाणनिबन्धना तदभावात् श्रेष्ठत्वाभाव-
त्यत आह स्वत इति । साक्षादित्यर्थः । ज्येष्ठेति । ज्येष्ठपुत्रकार्यं पुत्रामनरक-
त्वं तदकरणात् । तर्हि पुत्रिकाकरणं किमर्थमत आह स्वपुत्रहारेणेति ।
स्वधाकरं विविधक्रियाकरम् अन्यथा स्वधाकरणशब्दस्य आहकरणमात्रार्थत्वे
लोहितान्तरसाधारण्यात् पुत्रिकाकरणवैयर्थ्यापत्तेः । एतेन पुत्रिकापुत्रसत्त्वेऽपि
पुत्रिकाया एव प्रेतकृत्याधिकार इति मतमपि निरस्तमिति वेदितव्यं तद्युक्त-
रन्यरयोपकारार्थमेव पुत्रिकापुत्रकरणमिति भावः । ज्येष्ठांशतेति । तस्य
आद्यादेव ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणादिति भावः । पौत्रत्वादिति । आतिदेविकपौत्र-
वादित्यर्थः ॥ १—३ ॥

यत्तु वशिष्ठवचनम् ।

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥

(वशिष्ठ १७।११६)

पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं वदति तेन पुत्रिकायास्तत्पुत्रस्य
च पुत्रत्वं तन्न मनुविरोधात् पिण्डदानमात्रयोगात् पुत्र-
त्वमस्य गौणं तद्वारेणैव पुत्रिकायाः पिण्डदातृत्वात् एकस्य
सतोऽन्यस्य तदयोगात् ॥ ४ ॥

पुत्रिकोरसयोस्तु सवर्णत्वे सति पूर्वोक्तविभागो बोद्धव्यः
असवर्णत्वे तु तयोरसवर्णैरसपुत्रवदेव विभागः पुत्रिकोरसयोः
समानत्वात् ॥ ५ ॥

यदि च कृतापि पुत्रिका पुत्रमनुत्पाद्यैव विधवा भूता
बन्ध्यात्वेन हि बाधयता तदा तस्याः पितृधनेऽनधिकारः,
स्वधाकरपुत्रार्थं पुत्रिकायाः कृतत्वात् तदभावे दुहितृन्तर-
तुल्यत्वात् ॥ ६ ॥

मनुविरोधादिति । न च विनिगमनाविरहः किं मनुविरोधात् वशिष्ठोक्तं
पुत्रत्वं गौणम्, किंवा वशिष्ठविरोधात् मनुक्तं पौत्रत्वमेव गौणमिति वाच्यं
मनुस्मृतेः सर्वस्मृतिप्रबलत्वस्यैव विनिगमकत्वात् । पुत्रत्वं पुत्रव्यपदेशः । गौण-
मिति । पिण्डदातृत्वस्य मुख्यपुत्रगुणस्य योगात् गौणता बोध्या । पिण्डदान
योगमेवोपपादयति तद्वारेणैवेति । एकस्य पुत्रिकापुत्रस्य, अन्यस्य पुत्रिकास्वरूपस्य
तदयोगात् पुत्रयोगात् । न च परस्परया पिण्डदानापेक्षया साक्षात् पिण्ड-
दानस्य बलवत्त्वेन पुत्रिकापुत्रस्यैव पुत्रत्वं न्याय्यं न तु पुत्रिकाया इति वाच्यं
पुत्रिकाया अङ्गजत्वात् तदधीनजन्यतया च तत्पुत्रस्य पिण्डदानयोगात् तस्या
एवोक्तेण पुत्रत्वोचित्यात् । एतस्यायादेव अपुत्रिकाया अपि दुहितृत्वात्
एव दौहित्राधिकारं ब्रूयति अन्यथा साक्षादुपकारकतया दौहित्रस्यैव प्रागधि-
कारापत्तेः अतएव समस्तत्रेत्यनेन पुत्रिकौरसयोरेव समभागिता मनूक्ता न तु
तस्याः पुत्रस्य औरससमभागिता केनाप्युक्तेति, इत्यत्र पुत्रिकापुत्र एव चेति
द्वादशविधपुत्रगणनायां कर्मधारयो न तु तत्पुरुष इति विभावनीयम् ।
पूर्वोक्तविभाग इति । समभाग इत्यर्थः । असवर्णत्वे तु औरसस्यासवर्णत्वे
तु औरसशब्दोऽत्र परिणीतायां स्वयमुत्पादितपरः न तु सवर्णायां संकृताया
स्वयमुत्पादयेत्तु यम् । औरसं तं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितमित्युक्तीरसपरः
तस्य तु असवर्णत्वात्प्रवात् । असवर्णौरसपुत्रवदिति । सवर्णौरसेन स
असवर्णौरसस्य अत्रियादेर्द्वादशस्त्रिंशोकांशरूपो भागः तादृश इत्यर्थः । दुहितृ-
न्तर तुल्यत्वादिति । एतावता यथा बन्धायामपुत्रिकायां तदनन्तराधिकारिणी
गृहीयुस्तथा पुत्रिकायामपीति प्रतिपादितम् ॥ ४—६ ॥

औरसेन तु क्षेत्रजादीनां विभागे ये पितृसवर्णा औरस-
पुत्राश्चोत्तमसमवर्णाः पुत्रिकापुत्र क्षेत्रज कानीनगूढजापवित्र
सहोदज पौनर्भव दत्तक स्वयमुपागत कृतक क्रीताः पुत्राः ते
औरसपुत्रभागस्य तृतीयांशभागिनः । तदाह द्वादशपुत्रा-
नभिधाय देवतः ।

एते द्वादशपुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः ।
 आत्मजाः, परजाश्चैव, सन्धा, यादृच्छिकास्तथा ॥
 तेषां षट् बन्धुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव षट् ।
 विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्या विशिष्यते ॥
 सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा दायहाराः स्मृताः ।
 औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥
 तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।
 हीनास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसम्भृताः ॥ ७ ॥

औरसादयः षट् न केवलं पितृदायहाराः किन्तु बन्धू-
 नामपि सपिण्डादीनां दायहाराः, अन्ये परभूताः पितुरेव परं
 दायहाराः न सपिण्डादीनाम् ॥ ८ ॥

औरसपुत्रशून्यस्य पितुः सर्वहाराः औरसे सति ये पितृ-
 सवर्णास्ते तृतीयांशहाराः ॥ ९ ॥

पुत्रिकाया अपि औरसतुल्यत्वादयमेव भागक्रमः ॥ १० ॥
 ये तु पितुर्हीनवर्णा औरसपुत्राच्चोत्तमवर्णास्ते औरसस्य
 पञ्चमं षष्ठं वांशं गुणवदगुणतया गृह्णीयुः । यथा मनुः ।

षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृकादनात् ।

औरसो विभजन् दायं पितॄं पञ्चममेव वा ॥ ११ ॥

(मनु ८।१५४)

देवसवचनेन सर्वेषां क्षेत्रजतुल्यत्वाभिधानात् मनुवचनं
 क्षेत्रजपदमुपलक्षणम् ॥ १२ ॥

द्वादशपुत्राविति । पुत्रिकया सहैत्यर्थः । आत्मजाः औरसपौत्रभवं
 पुत्रिकाः । परजाः क्षेत्रजाः । सन्धाः दत्तक्रीतसङ्कीर्णकानीनह्रदिमा ।
 यादृच्छिकाः अथर्वोपस्थिताः अपविद्धस्वयमुपागतगूदीत्यन्नाः । ये पितृसवर्णा
 वि । ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यां जातः क्षेत्रजः औरसश्चत्रियावैश्यापुत्रापेक्षया

उत्तमवर्णः पितुः सवर्णः पितृसवर्ण इत्येवमादय इत्यर्थः । अयमेवेति । औरसेन सह तेषां यो विभागक्रमः तृतीयांशक्रमः स एव पुत्रिकायापि सहेत्यर्थः । एतदर्थमेव स्वयंकृतहादशविधपुत्रगणनायां पुत्रिकायाः प्रथममुद्दिष्ट इति बोध्यम् । गुणवदगुणतयेति । सगुणत्वनिर्गुणत्वाभ्यामित्यर्थ इति सम्प्रदायः वस्तुतः पितुर्हीनवर्णस्य औरससवर्णत्वे षष्ठांशिता तस्मादुत्तमवर्णत्वे पञ्चमांशिता युक्ता पितुर्हीनवर्णस्य औरससवर्णस्य विभागानुक्तेरनध्यवसायापत्तेरिति बोध्यम् । गुणवदगुणापेक्षयेति पाठे अगुणी निर्गुणः तेन गुणवन्निर्गुणरूपविषयभेदादित्यर्थः । तुल्यत्वादिति । तुल्यांशित्वप्रतिपादनादित्यर्थः ॥ ७—१२ ॥

ये तु पितुरौरसाच्च भ्रातुर्हीनवर्णास्ते ग्रासाच्छादन-
मात्राधिकारिणः । तदाह मनुः ।

एक एवौरसः पुत्रः पितृस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥

(मनु ८।१६३)

तथा कात्यायनः ।

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः ।

सवर्णा अमवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभागिनः ॥ १३ ॥

मनुवचने शेषपदं कात्यायनवचने चासवर्णपदं हीनवर्ण-
परं देवलेनैकवाक्यत्वात् ॥ १४ ॥

अनियोगोत्पन्नक्षेत्रजस्य औरसेन सह विभागमाह मनुः ।

यद्येकऋक्थिनी स्वातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।

यद् यस्य पैष्टकं ऋक्थं स तद् गृह्णीत नेतरः ॥ १५ ॥

(मनु ८।१६२)

यस्य बीजाद् यो जातः स तस्य धनं गृह्णीयात् इतरोऽन्य-
बीजजो न गृह्णीयादित्यर्थः । अतएव नारदः ।

हौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।

तयोर्यद् यस्य पितॄं स्यात् स तद् गृह्णीत नेतरः ॥ १६ ॥

(मनु ८।१८१)

यत् पितृदत्तं यद्धनं स्त्रियास्तत्पुत्रस्तद्द्वीजजस्तद्धनं गृह्णी-
यात् नान्य इत्यस्तु किं विस्तरेण ॥ १७ ॥

आवृणोत्यम् अनुकम्पा तदर्थं तन्निमित्तकमित्यर्थः तेन जीवनदानेऽपि इच्छा-
मात्रं प्रवीणकं न तु तेषामधिकार इति भावः । जीवनं भरणम् । द्वीजवर्ण-
परमिति । न तु उत्तमवर्णपरमपि । देवसेनेति । तेन उत्तमवर्णस्य भागिताया
द्वीजवर्णस्य यासांश्चादनमात्रस्य चोक्तत्वादिति भावः । अनियमोत्पन्नेति ।
औरसमुत्पाद्य क्षेत्रिणि मृते तस्मिन्नेव क्षेत्रेऽन्येन शुल्कं दत्त्वा य उत्पादितः
तदौरसेन सहेत्यर्थः । शुल्कादाने तु स क्षेत्रिण एव पुत्री न वीजिनः तेन तस्य
न वीजिधनाधिकारिता किन्तु क्षेत्रिण एव धने औरसद्वितीयं प्रहारितेति ।
अशुक्लीपवृताद्यान् पिण्डदा वीदुरेव ते इत्युक्तेरिति बोध्यम् ॥ १६—१७ ॥

एकादशः अध्यायः ।

प्रथम परिच्छेदः ।

अथापुत्रस्य मृतस्य धने परस्परविरुद्धवचनदर्शनेन
व्याख्यातारो विवदन्ते ॥ १ ॥

तथा बृहस्पतिः ।

आन्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः ।

शरीराहं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा ॥

यस्य नीपरता भार्या देहाहं तस्य जीवति ।

जीवत्यहं शरीरेऽर्थं कथमन्यः समाप्नुयात् ॥

सकुक्षीर्विद्यमानेस्तु पितृमातृसनाभिभिः ।

असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तन्नागहारिणी ॥
 पूर्वं प्रणीताग्निहोत्रं मृते भर्तुरि तद्धनम् ।
 विन्देत् पतिव्रता साध्वी धर्मं एष सनातनः ॥
 जङ्गमं स्यावरं ह्येम कुप्यं धान्यं रसाऽम्बरम् ।
 आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकादिकम् ॥
 पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान् ।
 पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः ॥
 तत्सपिण्डा बान्धवा वा ये तस्याः परिपन्थिनः ।
 हिंस्युर्धनानि तान् राजा चौरदण्डेन शासयेत् ॥ २ ॥

अथेति । पुत्राधिकारनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । धने धनाधिकारविषये ।
 विवक्षन्त इति । पत्न्या भ्रात्रादेः पूर्वमधिकारः भ्रातुः पत्नीतः पूर्वमधिकार
 इति विरुद्धं भाषन्त इत्यर्थः । विरुद्धवचनान्याह तथेत्यादि । आम्नायते अभ्यस्यत
 इत्याम्नायो वेदः । पुण्येति एकैककृते ये पुण्यापुण्यकर्मणी विहितनिषिद्धकर्मणी
 तयोः फले स्वर्गनरकरूपे भोक्तृत्वेन समेत्यर्थः इदञ्च श्रीराईमित्युक्ताभेदे हेतुः
 स्वकर्मफलभोगस्य स्वानतिरिक्तस्यैवौत्सर्गिकत्वात् । देहार्हमिति । देहार्हेन
 प्रत्यक्षतया स जीवतीत्यर्थः । सकुल्यैः सनाभिभिरिति तृतीयादयं सप्तम्यर्थे
 तेन सकुल्यादिषु सत्स्वित्यर्थः । सनाभयः सहोदराः । प्रमीतस्य मृतस्य ।
 पतिव्रता पतिशुश्रूषाव्रता, न तु मृते म्रियेत या पत्नी साध्वी ज्ञेया पतिव्रतेत्युक्त-
 पतिव्रता, मरणेनैव तन्निष्पत्तेरत्रासम्भवात् । साध्वी अव्यभिचारिणी तेन
 तद्विपरीतानामधिकारनिवृत्तिः । सनातनीऽनादिपरम्परागतः । कुप्यं सुवर्ण-
 रुप्याभ्यामन्यत्तैजसं लौहादि । अम्बरं वस्त्रम् । आदाय स्वीकृत्य । दापयेदिति
 स्वार्थे णिच् । मासषाण्मासिकेत्यनेन पार्षणनिषेधः । आदिना आद्यादिप्रति-
 आद्यान्तरपरिगृहः । पितृव्येति द्वितीयान्तद्वयं भर्तुरित्यत्रान्वेति । कव्यं मृती-
 द्वेष्टेन त्यक्तम् । पूर्त्तम् अन्नपानादि ॥ १—२ ॥

तदेतैः सप्तवचनैरपुत्रस्य मृतस्य यद् यावद्दत्तं स्यावरजङ्गम
 ह्येमादिकं भर्तुस्तत्सर्वं सोदरभ्रातृपितृव्यदौहित्रादिषु सत्-
 स्त्रपि पत्न्या एवेति, ये तु तद्धनग्रहणे प्रतिपन्थाः स्वयमेव वा

मृहन्ति ते चौरवद्दण्डीया इति ब्रुवाणो बृहस्पतिः पत्नीसद्भावे
पितृभ्रातृप्रभृतीनां धनाधिकारं सुदूरं निरस्यति ॥ ३ ॥

तथा याज्ञवल्क्यः ।

पत्नी दुहितरस्यैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सन्नस्यचारिणः ॥
एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
स्वर्ग्यतस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

(याज्ञवल्क्य २।१३६—१३७)

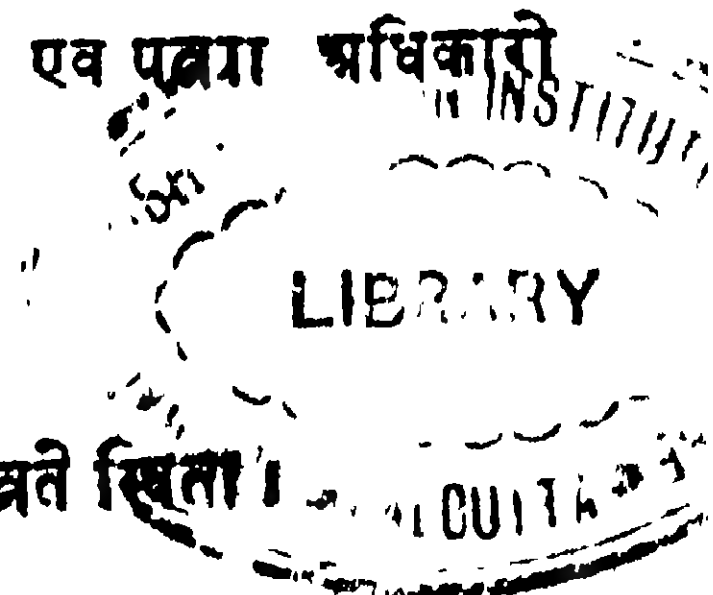
अनेन पूर्वपूर्वस्याभावे परपरस्याधिकारं वदन् सर्वेभ्यः
पूर्वं पत्न्या एव धनाधिकारमभिधत्ते ॥ ४ ॥

तथा विष्णुः । अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि, तदभावे
दुहितृगामि, तदभावे पितृगामि, तदभावे मातृगामि,
तदभावे भ्रातृगामि, तदभावे भ्रातृपुत्रगामि, तदभावे
सकुल्यगामि, तदभावे बन्धुगामि, तदभावे शिष्यगामि,
तदभावे सहाध्यायिगामि, तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राज-
गामि ॥ ५ ॥ (विष्णु १७।४—१३)

अनेनापि क्रमपरेण प्रथमं पत्न्या एव धनाधिकारो
निरूपितः । न च वर्तनोपयुक्तधनमात्राधिकारार्थं पत्नी-
वचनमिति वाच्यं सकृच्छ्रुतस्य धनपदस्य पत्न्यपेक्षमकृत्-
स्त्रपरत्वं कृत्स्नपस्त्वञ्च भ्रातृपेक्षमिति तात्पर्यभेदस्या-
न्याय्यत्वात् । अतः कृत्स्नधनगोचर एव पत्न्या अधिकारो
वाच्यः ॥ ६ ॥

तथा बृहन्ननुः ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पद्वेऽव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥ ७ ॥

तत्पिण्डमित्यतस्तदित्यनुषज्यते तच्छब्देन भर्तुः परा-
मर्षात् भर्तुः कृत्स्नमंशं पद्वी लभेत न तु स्वांशकृत्स्नमित्यर्थः
कृत्स्नस्वांशोद्देशेन लभेतेति विधानानुपपत्तेः स्वामिभावज्ञाप-
नार्थत्वादस्य न च स्वांशे स्वामिभावज्ञापनमर्हति स्वांश-
ज्ञापनेनैव ज्ञातत्वात् ॥ ८ ॥

न च ग्रहणविधानार्थं तदिति वाच्यं स्वधनग्रहणस्य
रागादेव प्राप्तत्वात् ॥ ९ ॥

न च नियमार्थं वचनमिति वाच्यम् अदृष्टार्थत्वापत्तेः
नियमे च नियोज्यादिकल्पनमपि स्यात् ॥ १० ॥

सप्तवचनैरिति । सप्तानामेव वचनानां पद्वी अधिकारतात्पर्यकत्वादिति भावः ।
सब्रह्मचारिणः एकदैकगुरोरध्ययनेन वेदाभ्यासेन च समानव्रताचारिणः ।
पूर्वस्येति वीक्षितम् । स्वर्गांतस्य मृतस्य । उपलक्षणमेतत् पतितादेरपि बोध्यम् ।
सकृच्छ्रुतस्येति । एकस्य धनपदस्य पद्वीत्यर्थे वर्तनीचितधनबोधकत्वं भाषाद्यन्वये
च कृत्स्नधनबोधकत्वं न सम्भवतीत्यर्थः । भर्तुः शयनं पालयन्ती तदीयशयने
पुरुषान्तरं वारयन्ती अव्यभिचारिणीति यावत् । व्रते पारलौकिकभर्तृपकारे
स्थिता उदयुक्ता । व्रते एकादश्यादिव्रते स्थिता तत्कारिणीत्यर्थ इति केचित्,
तदसत्, भर्तृमरणक्षणे तदसम्भवात् । तत्पिण्डं भर्तृपिण्डम् । अनुषज्यत
इति । यद्यपि समासस्थविशेषणपदस्य अनुषङ्गे व्युत्पत्तिविरुद्धः अन्यथा
चैत्रपटमपनय घटमानयेत्यादौ चैत्रस्यानुषङ्गे घटानयनापत्तेः तथापि तदिति
षष्ठान्तमव्ययमित्यभिप्रायः । आकाङ्क्षासत्ते समासस्थस्यावृत्तौ बाधकाभावः
भर्तुरित्यस्यानुषङ्गस्तु व्यवहितत्वादसम्भवतीति चूडामणिः । वस्तुतः तदित्यर्थ-
परम् इत्यत इत्यनन्तरम् उपस्थितमिति शेषः । तथाच तद्भर्तृस्वरूप-
मनुषज्यते अंशशब्दस्य ससम्बन्धितया व्युत्पत्तिबलेनोपस्थितत्वात् सम्बन्धि-
तया अन्वीयत इत्यर्थः । ननु तदाक्यघटकपदोपस्थितायाः पद्वी एवान्वयी
युक्ता न तु भिन्नवाक्योपस्थितस्य भर्तुः तथाच पद्वी स्वांशं कृत्स्नं वर्तनीचितं
लभेत इत्येवार्थः किं न स्यादत आह न त्विति । अनुपपत्तौ हेतुमाह स्वामि-
भावेति । स्वत्वज्ञापनार्थत्वादित्यर्थः । अस्य वचनस्य न च न हि । स्वांशे स्वत्वेन

ज्ञाते । ज्ञातत्वादिति । तथाच प्राप्तत्वाविधित्वासम्भवे वैयर्थ्यं निराकाङ्क्षत्वं चेति भावः । न च यद्वर्ण्येति । तथाच यद्वर्ण्यविधिरयं न स्वत्वविधिरिति भावः । यद्वर्ण्यं यथेष्टविनियोगलक्षणम् । रागाद्वेति । तथापि विधित्वासम्भवस्तदवस्थ एवेति भावः । नियमार्थमिति । स्वांशं गृह्णीयाद्वेति नियमार्थमित्यर्थः । अदृष्टेति । विधिनियमितस्य नित्यतया तस्मात् पिण्डनित्यापूर्वं कल्पनीयं तच्च दृष्टार्थत्वे सम्भवति गौरवादन्याय्यमिति भावः । गौरवान्तरमप्याह निवर्त्तते चेति । नियोज्येति । समेदं कार्यमिति बुद्ध्या नियोज्यः । गुरुमते स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकामनियोज्यकयागविषयकं कार्यमिति बोधस्य सिद्धत्वेन प्रकृतेऽपि नित्यत्वेन प्रत्यवायपरीहारफलकामरूपनियोज्यकल्पनम् आदिपदादकरणे प्रत्यवायकत्वमपि स्यादित्यर्थः । नियोज्यकल्पनाया उभयथाप्यावश्यकत्वेऽपि कामनारूपाधिकाराधिक्यमत्रेति बोध्यम् ॥ ३—१० ॥

यच्चोक्तं न ज्ञानम्नादिः पुत्रोऽंशं कृत्स्नं लभेत इत्युक्ते पित्रंशं कृत्स्नमंशमिति किं तर्हि कृत्स्नं स्वांशमिति तथाचैपि कृत्स्नं स्वांशापेक्षमिति तन्न अनम्नादिः पुत्रोऽंशं कृत्स्नं लभेतेति वचनाभावात् दृष्टान्तानुपपत्तेः भवतु वा तथापि पूर्वोक्तहेतुना स्वांशं लभेतेति विध्यनुपपत्तेः पित्रंशापेक्षमेव वर्णनं युक्तम् ॥ ११ ॥

अतएव सर्वत्रान्यधन एव अन्यस्वत्वसम्बन्धज्ञापनं मुनयः कुर्वन्ति यथा पितृधने पुत्राणाम् अपुत्रधने पत्न्यादीनामित्यादि न पुनः स्वांशग्रहणे प्रेरयन्ति ॥ १२ ॥

अनम्नादिः अनम्नादिभिन्नः । कृत्स्नमंशमिति । अवगम्यत इति शेषः । कृत्स्नं स्वांशापेक्षमिति वचनार्थवर्णनमिति शेषः । ननु अनम्नादिरिति मया वचनमिति कृत्वा दृष्टान्ततया नीतम् किन्तु तादृशार्थमुत्पत्तिकल्पनास्यानतया तच्च वैदिकस्यैव लौकिकस्यापि वाक्यस्याविशिष्टं तथाच तत्र वचनाभावीऽकिञ्चित्कर इत्यत आह भवतु वेति । अभ्युपगमादाह भवतु वेतीति केचित् । पूर्वोक्तहेतुना स्वांशं लभेतेतिविधानानुपपत्तिरूपेण । पित्रंशापेक्षमिति अनम्नादिरित्युक्तवाक्योऽपीति शेषः । न च पुत्रान्तरस्याप्यंशादेकवचनमनुपपन्नमिति वाच्यं

तस्मिन्नेवविशेषतया अविवक्षितत्वात् एकपुत्रस्यैवाभिप्रायेण वा तत् । अतः
एव स्वधने स्वत्वविधानासम्भवादिव ॥ ११ ॥ १२ ॥

यच्च सम्बन्धिशब्दत्वेन स्वसम्बन्धुपस्थापकत्वं यथा
मातेति न परमातावगम्यते इत्युक्तं तदप्ययुक्तम् अनुपात्त-
सम्बन्धिविषयत्वात् तस्य, न हि डित्यस्य मातरमानयेत्युक्ते
प्रयोज्यस्य माता प्रतीयते प्रयोजकस्य वा, तद्वदत्रापि तत्-
पिण्डमिति तत्पदोपात्तत्वात् सम्बन्धिनः कथं पद्मपेक्षिता
विधानानुपपत्तिश्च पूर्वमुक्तैव ॥ १३ ॥

तस्मात् कृत्स्नतदंशग्रहणमेव पद्मया वृद्धमनुर्बोधयति
॥ १४ ॥

तथा पद्मधिकारविपरीतबोधकानि वचनानि यथा
शङ्खलिखितपैठीनसियमाः । अपुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामि
दृश्यं तदभावे पितरौ हरेतां पत्नी वा ज्येष्ठा सगोत्रशिष्य
स ब्रह्मचारिणः ॥ १५ ॥

अत्र भ्रातुरभावे पित्रोस्तयोरभावे पद्मधिकार इति
विरोधः ॥ १६ ॥

तथा देवलः ।

ततो दायमपुत्रस्य विभजेयुः सहोदराः ।

तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि वा ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् ।

एषामभावे गृह्णीयुः कुल्यानां सहवासिनः ॥ १७ ॥

अत्र सर्वादौ भ्रातुरधिकारः सर्वशेषे च भार्याया इति
विरोधः ॥ १८ ॥

सम्बन्धिशब्दत्वेनेति । सम्बन्धिशब्दस्येत्यादिः । स्वसम्बन्धुपस्थापकत्वं स्वार्थस्य
यः सम्बन्धी प्रतियोगीनिरूपकरूपसादृशित्वस्यार्थबोधकत्वं तं विज्ञाय स्वार्थान्वय-

रोधकत्वासम्भवात् तद्वटितमूर्तिर्वात् पुत्रत्वादिरूपसम्बन्धिताया घटकता
पुनरुपस्थितस्यैव सम्बन्धिन इति भावः । उक्तव्युत्पत्तिकल्पनस्थले दृष्टान्तविषया
दर्शयति 'यथेति । यथा मातेत्युक्ते उपस्थितस्य वक्तुरेव सम्बन्धितयाऽन्वयित्वं तथा
प्रकृतेऽपि अंशशब्दस्य स्वसम्बन्धिकतया उपस्थितायाः पत्रा एव तदर्थांशयित्व-
मिति तत् कथं भर्तुः कृतकमंशमिति भवन्वयं व्याख्यामीति पूर्वपक्षः ।
यद्यपि पत्रौपदस्य स्वसम्बन्धिकतया तदर्थांशयित्वेन भर्ताप्युपस्थित एव तथापि
विशेषणतया विशेष्यतया च नानासम्बन्ध्युपस्थितिस्थले विशेष्यतयोपस्थितस्यैवा-
न्वयित्वं न तु विशेषणतयोपस्थितस्येति व्युत्पत्तिः कथमन्वया यज्ञदत्तमित्रं पितृ-
गृहं प्रविशतीत्यादौ न यज्ञदत्तस्य पितृन्वयः अपि तु मित्रस्येति नियम उपपद्यत
इति भावः । दूषयति तदपीति । अनुपात्तेति । सम्बन्धिपदार्थांशययोग्य-
तया सम्बन्धिनः शब्दोपात्तत्वे तस्यैव तदन्वयित्वं न सम्बन्धनरस्योपस्थितस्यापि
तेन पत्रा नांशान्वयः तस्याः प्रथमान्तोपस्थितत्वेन घटान्तसाक्षात्तेन सम्बन्धिना
अन्वयायोग्यत्वादिति भावः । प्रकृते भर्तृरूपसम्बन्धिनः शब्दोपात्तत्वं प्रतिपाद-
यति तत्पिच्छमिति । पत्रापेक्षिता पत्रौपदसम्बन्धिघटितस्वार्थबोधकता अंश-
शब्दस्येति शेषः । पत्रान्वये बाधकमप्याह विधानानुपपत्तिरिति । उपसंहरति
तस्मादिति । तदंशग्रहणं भर्तृशयग्रहणम् । तुल्याः सवर्णाः । प्रियमाण-
निर्दोषः सन् जीवदवस्थः । सवर्णा भ्रातरो वैमात्रेयाः सौदराणां प्रागुक्त-
त्वात् । कुल्यानां सङ्गवासिनः सकुल्याः गृह्णीयुरित्यर्थः ॥ १३—१८ ॥

अत्र केचिदविभक्तासंसृष्टगोचरो भ्रात्राधिकारः प्रथमं
विभक्तासंसृष्टगोचरश्च पत्राधिकार इति समादधति ॥ १९ ॥

तद्वृद्धस्यतिविरुद्धम् । यदाह ।

विभक्ता भ्रातरो ये च सम्प्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।

पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठं न विद्यते ॥

यदा कश्चित् प्रमीयेत प्रव्रजिहा कथञ्चन ।

न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते ॥

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लब्धुमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभाय्या पितृकस्य च ॥

संसृष्टानाम्नु यः कश्चिद्विद्याशौच्यादिना धनम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो ह्यंशः शेषाः समाश्रिनः ॥ २० ॥
 अत्रोपक्रमोपसंहारयोः संसृष्टत्वकीर्तनात् तत्सन्दंशपतितं,
 न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते ।

इति वचनं संसृष्टविषयं वाच्यम्, अत्र च अनपत्यस्य धर्मो-
 ऽयमभार्यापितृकस्य चेति पुत्रदुहितृपत्नीपितृणामभावे
 संसृष्टस्य सोदरस्य भ्रातुरधिकारं बोधयतीति कथं तस्य
 पत्नीबाधकत्वम् ॥ २१ ॥

किञ्च न लुप्यते इति अविभक्तत्वे संसृष्टत्वे च भ्रातृन्तरीय-
 द्रव्यमिष्ट्रीभूतस्य द्रव्यस्य पृथगप्रतीतौ लोपाशङ्कायां न लुप्यत
 इति वचनमुपपद्यते, विभक्तस्यासंसृष्टस्य तु धने विभक्तत्व-
 प्रतीतौ का लोपाशङ्का तस्मात् संसृष्टविषयत्वमेवामीषां
 वचनानाम् ॥ २२ ॥

प्रव्रजित् चाश्रमान्तरं प्रविशेदित्यर्थः । भगिनी अनूदा । अंशं विवाहोचितं
 विधवापि वर्त्तनीचितमिति केचित् । इदमप्यसंसृष्टविषयं कुतः न स्यादत
 आह उपक्रमोपसंहारयोरिति । ननूक्तविरोधपरीक्षारान्यथानुपपत्त्या सन्दंश-
 प्रतितन्यायो नादरणीय इति विभक्तविषयत्वमेव वाच्यमित्यत आह किञ्चेति ।
 लोपाशङ्कायामिति । लोपोऽविभाज्यत्वम् । अमीषां ह्यस्यतिवचनानाम् ॥ १९-२२ ॥

किञ्च पत्रादेः पूर्वं भ्रातृधिकारज्ञापकशङ्कादिवचनानां
 संसृष्टभ्रातृविषयत्वं वचनाद्वा न्यायाद्वा । तत्र न तावद्वच-
 नात् विशेषवचनाभावात्, संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यादिवचना-
 नान्तु भ्रातृधिकारावसरे विशेषज्ञापनपरत्वेन भ्रातृधिकार-
 मात्रपरत्वानुपपत्तेः ॥ २३ ॥

अनन्तरोपन्यस्तद्व्यतिवचनानाञ्च संसृष्टविषयत्वे पुत्र-
 दुहितृपत्नीपितृपर्यन्ताभावे सोदरभ्रातृधिकारज्ञापकत्वात्

निरुद्धत्वात् असंसृष्टविषयत्वमेव तावद्युक्तं न तु संसृष्ट-
विषयत्वम् ॥ २४ ॥

निरुक्तविषयविभागे हेतुमपि विकल्पा दूषयति किञ्चेति । विशेषज्ञापन-
परत्वेन समानसम्बन्धिनां मध्ये संसर्गिणः संसर्गनिवन्धनाधिकारबीधकत्वेन
अन्यथा पुत्रसत्त्वेऽपि संसृष्टभावाधिकारप्रसङ्गादिति भावः । प्रत्युत निरुद्ध-
मेव वचनमप्यसीत्याहुः अनन्तरेति । पुत्रदुहित्रित्यादि । अनपत्यस्य धर्मो-
ऽयमभार्यापिठकस्य चेत्यभिधानादिति भावः । असंसृष्टविषयत्वमेवेति ।
शङ्कादिवचनानामिति पूर्वोक्तमनुष्यते । युक्तमिति । संसृष्टत्वे पद्माभावे
भावाधिकारात् अर्थादसंसृष्टत्वे पद्मीसत्त्वे भावाधिकारस्य स्वरसंसिद्धत्वादिति
भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

अथ न्यायादिदमभिधीयते तथाहि संसृष्टत्वे यदेकस्य
भ्रातुर्धनं तदपरस्यापि तत्रैकस्य मरणेन स्वत्वनाशेऽपि जीवत-
स्तत्र स्वामित्वानपायात् तस्यैव तद्वति न तु पद्म्याः भर्तृ-
मरणेन पद्मीस्वत्वस्यापि नाशात् यथा सत्सु पुत्रादिषु न
तद्वनं पद्म्या इति ॥ २५ ॥

तन्मन्दं, न हि संसृष्टत्वेऽपि यदेकस्य तदेवापरस्यापि,
किन्तु अविज्ञातैकदेशं तत् द्वयोः न तु समग्रमेव समग्र-
स्वत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात्, इत्युक्तमादावेव ॥ २६ ॥

न्यायमेवाह तथाहीति । तदपरस्यापीति । सर्वेषां संसृष्टानां सर्वत्र
एव सामान्यस्वत्वं न प्रादेशिकमिति भावः । ननु दम्पत्योर्मध्यर्गं धनमित्यनेन
तत्र पद्म्या अपि स्वत्वस्य विद्यमानतया अनन्तरं पद्म्या एव युगपदुभयोर्वा
तद्वनं कथं न स्वादत्त आह न त्विति । भर्तृमरणेन तत्स्वत्वापगमेन । भर्तृमर-
णात् तत्पद्मीस्वत्वनाशे प्रमाणमाह यचेति । इत्यत्र पद्माधिकारस्थलेऽपि भर्तृमर-
णात् तस्याः प्राचीनं स्वत्वं नश्यत्वेव सामचीसत्त्वात् किन्तु पुनः स्वत्वान्तरमुत्पद्यते
अतएव तद्वनस्य दायत्वमपीति भावः । किञ्चित्, अविज्ञातं चैत्रीयत्वादिना
विशेषरूपेण धर्मिस्थानिधितम् एकदेशमिति, मध्यपदलोपिसमासाश्रयणेन,
एकदेशो द्वे च आश्रयो यस्य तादृशश्च तदित्यर्थः । न त्विति । न तु समग्र-

मेव दधीरित्यन्वयः न तु समुदितमेवोभयस्वामिकमित्यर्थः प्रमाणाभावादिति
वैशेषिकव्यवहारानर्हत्वेन प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

परिणयोत्पन्नं भर्तृधने पत्न्याः स्वामित्वं भर्तृमरणात्
नश्यतीत्यत्र च प्रमाणाभावात् सति तु पुत्रे तदधिकारशास्त्रा
देव पत्नीस्वत्वनाशोऽवगम्यते, अत्रापि संसृष्टभ्रातृधिकार
शास्त्रात् तद्विनाशोऽवगम्यते इति चेन्न, संसृष्टभ्रातृगोचरत्व
स्याद्याप्यसिद्धेः, सिद्धेहि भ्रातृसंसृष्टभर्तृमरणेन पत्नीस्वामि
त्वनाशे भ्रातृधिकारशास्त्रस्य संसृष्टविषयत्वं सति तु तद्
विषयत्वे शास्त्रस्य पत्नीस्वामित्वनाश इतीतरेतराश्रय
त्वम् ॥ २७ ॥

परिणयोत्पन्नं तदधीनदापत्यसंस्कारोत्पन्नम् अन्यथा परिणयनानन्तरभावि
भर्तृधने स्वामित्वानुपपत्तेः परिणयनस्य विनष्टत्वादिति । प्रमाणाभावादिति
तथाच पत्न्याः स्वत्वस्य विरोधिनः सत्त्वात् न भ्रातृस्वत्वसम्भव इति भावः
तदधिकारशास्त्रादेवेति । तथाच भर्तृमरणात् स्वजननाशे पुत्रसत्ताकालः सङ्ग
कारी कल्प्यत इति भावः । असिद्धेरिति । तथाच संसृष्टभ्रातृधिकार
बोधकशास्त्रम् एतद्वचनं न भवतीत्यर्थः । ननु भर्तृमरणात् पत्न्याः स्वत्वनाशा
भ्रातुः स्वत्वोत्पत्तौ बाधकाभाव इत्यत आह सिद्धेहीति । संसृष्टविषयत्व
संसृष्टधनभ्रातृविषयत्वं सेत्स्यतीति शेषः । सति तु सिद्धे तु । पत्नीस्वत्वनाश
इति । तत्शास्त्रबलीनैव पुत्रसत्ताकालस्यैव संसृष्टभ्रातृसत्ताकालस्यापि सङ्ग
कारित्वकल्पनादिति भावः ॥ २७ ॥

किञ्च शङ्कलिखितादिवचनानामविभक्तसंसृष्टगोचरत्वं
अविभक्तस्य संसृष्टस्य च धनं तद्विधभ्रातृगामि तस्य तु तथा
विधस्याभावे पितरौ हरेतामित्यन्वयो वाच्यः, तदा च विकल्प-
नीयं, किं विभक्तासंसृष्टौ पितरौ गृह्णीयाताम् उताविभक्त-
संसृष्टौ, तत्र न प्रथमः कल्पः पत्नीदुहितरश्चेत्यादिना
विभक्तासंसृष्टयोः पित्रोः पत्नीबाध्यत्वात् कथं पत्नीतः पूर्वं

तयोरधिकारः नापि, द्वितीयः अविभक्तसंसृष्टभ्रातृसद्भावेऽपि
अविभक्तसंसृष्टपितृप्राप्तत्वस्य सर्वेषामविवादात् ॥ २८ ॥

किञ्च यथा पित्रा भ्रात्रा च विभक्तासंसृष्टधने शरीर-
दाहतया आत्मा वै जायते पुत्र इत्येकत्वश्रुतेर्धनशरीरयोश्च
प्रभुत्वात् तत्पितृदेयपितामहप्रपितामहपिण्डद्वये च सपिण्ड-
नेन मृतस्य भोक्तृत्वात् जीवति च पितरि पुत्राणां पार्वण-
पिण्डदानाभावात् भ्रातृभ्यः पूर्वं पितुरधिकारः तथेतरचापि-
युक्तः, अविभागसंसर्गयोर्वा अविशेषात् पितृभ्रातृस्तुस्य-
वदधिकारो युक्तः न तु भ्रातुरभावे पितुरिति युक्तम् ॥ २९ ॥

ननु दम्पत्योर्मध्यगं धनमित्यनेन यत्र पत्युः स्वस्य तत्रैव पत्न्याः स्वत्वं
प्रत्याय्यते न तु वैपरीत्यं स्त्रीधने व्यभिचारात् तथाच पत्युः स्वत्वमाश्रित्य
पत्न्याः स्वत्वनाशः सिद्ध एवेति शास्त्रस्य संसृष्टभ्रातृविषयत्वं निष्पत्तिरिति
कान्योन्याश्रयः पत्नीस्वत्वनाशस्य प्रमाणांतरसिद्धत्वादत आह किञ्चेति । तद्विधः
अविभक्तसंसृष्टान्यतरः । तस्य धातुः तथाविधस्य सक्तान्यतरस्य । पत्नीदुहितर-
येत्यादियाश्रवस्कावचनस्य विभक्तासंसृष्टविषयत्वमेव कुत इति चेदन्न चूडामणिः
सर्वभाध्यायाः पत्न्याः प्रथममधिकारबोधकतया तत्परत्वस्यैव निश्चयादित्याश्रया-
दिति व्याचष्टे । वस्तुतः श्रद्धादिवचनानां संसृष्टाविभक्तधातुः पत्नीतः पूर्वमधि-
कारबोधकत्वे पितरपि तथाविधयोरेव पत्नीतः पूर्वमधिकारबोधकत्वं तुल्यन्यायात्
अतः पारिशेष्यादेव याश्रवस्कावचनस्य विभक्तासंसृष्टविषयत्वमिति भाव्यम् ।
पत्नीतः पूर्वमिति । श्रद्धादिवचनादिति शेषः । अथास्यादिधानां वद्वनामन्न
विवाद एव याश्रवस्कावचनात् विभक्तासंसृष्टस्य पितुर्भातृबाधकत्वे सिद्धे श्रद्धा-
युक्तभ्रातृबाध्यताया अविभक्तसंसृष्टगोचरत्वस्यैव सम्भवादत आह किञ्चेति ।
ननु भ्रातृदेषपिण्डद्वये सपिण्डनेन तस्य भोक्तृत्वात् भ्रातुरेव प्रागधिकारो युक्त
इत्यत आह जीवति चेति । इतरत्रापि संसृष्टाविभक्तधनेऽपि । यदि
चोक्तहेतूनपेक्ष्यापि संसर्गाविभक्तत्वयोक्तत्वं इत्युच्यते तदा पितृभ्रातृद्वयोरेव
तदविशेषात् युगपदधिकारः स्यादित्याह अविभागेत्यादि ॥ २८ ॥ २९ ॥

किञ्चाविभक्तसंसृष्टी पितरौ गृह्णीयातामिति द्विवचनस-

प्यनुपपन्नं, मात्रा सह विभागाविभागयोरभावात् अतएव धनसंसर्गाभावोऽपि । यदाह बृहस्पतिः ।

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते ॥

अनेनैतद्दर्शयति येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्यादीनां पितृपितामहार्जितद्रव्येणाविभक्तत्वमुत्पत्तितः सम्भवति त एव विभक्ताः सन्तः परस्परप्रीत्या यदि पूर्वकृतविभागध्वंसेन यत्तव धनं तन्मम धनं यन्मम धनं तत्तवापीति एकत्र गृहे एकगृहि रूपतया संस्थिताः संसृज्यन्ते न पुनरनेवरूपाणां द्रव्यसंसर्गमात्रेण सम्भूयकारिणां वणिजामपि संसर्गित्वं, नापि विभक्तानां द्रव्यसंसर्गमात्रेण पूर्वोक्तप्रीतिपूर्वकाभिसन्धानं विना, अतः संसर्गित्वाविभक्तत्वयोर्मात्रा सहासम्भवात् कथं मातृगतो भ्रातृसद्भावाधिकारविरोधः समाधेयः ॥ ३० ॥

अथ भ्रातृदिवचनयाश्वत्थ्यादिवचनेषु क्रमेणाधिकारावगमात् यौनक्या-
सम्भवः तथाच तद्गोमपिण्डवयदाहपितृपेक्षया तद्गोमपिण्डवयदाहतया तद्देय-
मातामहादिपिण्डवयदाहतया च भ्रातृवत्कर्षात् तत्क्रमेणैवाधिकारी युक्तः
विभक्तासंसृष्टपितुः प्रागधिकारसु वाचनिक एवेत्यत आह किञ्चेति । अवि-
भागः साधारण्यम् । अतएव विभागविरहादेव उत्पत्तित इति । तेन
मातृव्यावृत्तिः तस्या धनसम्बन्धस्य परिणसाधीनत्वात् । विभागध्वंसेन विभागा-
भिर्यज्ञस्यत्वध्वंसेन । यत्तवेति । यावदेकवावस्थानमिति शेषः अन्यथा विभक्ताः
विष्वविनायेत् संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः । पुनर्विभागकरश्च तेषां व्यैष्ट्यं न विद्यत
इत्यादिवचनीपदेक्षितपुनर्विभागस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एतेन संसर्गे सति स्वत्वं
सर्वेषां सर्वधनेषु सामुदायिकमेव न तु विभागात् पूर्वमिव प्रादेशिकमिति
सिद्धम् । अत्र चोक्ताभिसन्धानवशेन साधारण्यधनप्ररीक्षासाध्या संसृष्टि-
नैकेनार्थितत्वेऽपि सर्वेषामेव संसृष्टिनां सामुदायिकत्वमिति बोध्यम् ।
अधिकारविरोधः अधिकारपीडापर्यवस्यति ॥ ३० ॥

सम्प्रति धीमद्भिः समाधीयते । तत्र विष्णूादिवचनेभ्यः

व्राह्मभावमात्रेण पतुर्धिकारः स्पष्टमवगम्यते, युक्तश्चैतत्
यन्मृतधनं पुत्रपौत्रप्रपौत्राणामेव प्रथमं भवति, तथाहि
मनुविष्णु ।

पुत्रास्त्री नरकाद् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।

तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

(मनु ८।१३८, विष्णु १५।४३)

तथा हारीतः ।

पुत्रामा निरयः प्रोक्तश्छिन्नतन्तुश्च नैरयः ।

तत्र वै त्रायते यस्मात् तस्मात् पुत्र इति स्मृतः ॥

तथा शङ्खलिखितौ ।

पितॄणामनृणो जीवन् दृष्ट्वा पुत्रमुखं पिता ।

स्वर्गी स तेन जातेन तस्मिन् संन्यस्य तदृणम् ॥

अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्च शतदक्षिणाः ।

ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

तथा मनुशङ्खलिखितविष्णुवशिष्ठहारीताः ।

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम् ॥

(मनु ८।१३७, वशिष्ठ १३।५, विष्णु १५।४५)

तथा याज्ञवल्क्यः ।

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ॥ ३१ ॥

(याज्ञवल्क्य १।७८)

स्वमिहान्तमाह सम्प्रतीति । न च स्वार्जितधने प्रथमं भ्रात्रधिकारः पितृ-
सम्बन्धिधने पितुरधिकार इति रवाकराद्यभिहितमेव समाधानं युक्तमिति वाच्यं
प्रमाणाभावात् विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यस्यापि सम्भवासः । धीमद्विरस्य-

दभिमतार्थवादिभिः/ इत्यायुधादिभिरित्यर्थः । विष्णुादीत्यादिना याज्ञवल्का
परिग्रहः । वचनेभ्यः अपुत्रधनं पत्राभिगामीति पत्नीदुहितरस्यैवेत्यादिवचनेभ्यः
वचनस्यपुत्रपदस्य वक्ष्यमाणयुक्त्या प्रपौत्रपर्यन्तपरत्वादाह आदौति । पौत्र
प्रपौत्रपरिग्रहार्थम् । स्पष्टमिति । अपुत्रधनं पत्राभिगामीत्यभिधानात् एषा
सभावे पूर्वेष्वा धनभागुत्तरीत्तर इत्यभिधानाच्चेति भावः । अस्य न्यायमूलत्व
माह युक्तमिति । नैरयो नरकम् । नैरय इति निरयगामीत्यर्थ इति केचित्
तदसत् तत्रेत्यमन्वयापत्तेः किन्तु नरक एवार्थः तद्धितस्याविवक्षणात् । तत्
तस्मात् । प्रसूतस्येति । भावे क्तः तेन जन्मन इत्यर्थः । ब्रह्मस्य आदित्यस्य
पिष्टपं लोकम् ॥ ३१ ॥

तदेवं पुत्रादिभिर्जन्मतः प्रभृति पितुः परलोकोचित
महोपकारनिष्पादनात् मृतस्य तस्य च पार्वणविधिना पिण्ड
दानात् पुत्राद्यर्थं तद्धनं मृतमेवोपकरोतीति न्यायप्राप्तं पुत्रा-
दीनां स्वामित्वं श्रुतम् ।

तथोपकारकत्वेनैव धनसम्बन्धं मनुरप्याह ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणस्यैव स तस्मात्सम्बन्धुमर्हति ॥ ३२ ॥

(मनु ८।१०६)

तस्मादिति हेतूपन्यासात् दायभागप्रकरणे च पुत्रादीनां
नानाविधपित्राद्युपकारकत्वकीर्तनस्य अनन्यप्रयोजनकत्वात्
उपकारकत्वादेव धनसम्बन्धो मनोरनुमत इति गम्यते ॥ ३३ ॥

अतएव पुत्रपदं प्रपौत्रपर्यन्तपरं तत्पर्यन्तानामेव पार्वण-
विधिना पिण्डदानोपकारकत्वस्याविशेषात् ॥ ३४ ॥

अन्यथा पुत्रपदस्य स्वार्थत्यागानुपपत्तेः पौत्राधिकार-
ज्ञापकं वचनं कथञ्चित् यदि लभ्येतापि, प्रपौत्रस्य तु न पृथक्
वचनमस्ति ॥ ३५ ॥

तस्मादुपकारकत्वादेव प्रपौत्रस्याप्यधिकार इति पुत्रपद-
मुपलक्षणम् ॥ ३६ ॥

अतएव बीधायनः । प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं
सौदर्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रः एतान् अवि-
भक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते विभक्तदायादान् सकुल्या-
नाचक्षते सत्स्वप्नजेषु तन्नामी ह्यर्थो भवति सपिण्डाभावे
सकुल्यः तदभावे चाचार्योऽन्तेवासी ऋत्विग्वाहरेत् तदभावे
राजा ॥ ३७ ॥

अस्यार्थः पित्रादिपिण्डत्रये सपिण्डनेन भोक्तृत्वात् पुत्रा-
दिभिश्च त्रिभिः तत्पिण्डस्यैव दानात् यश्च जीवन् यत्पिण्ड-
दाता स मृतः सन् सपिण्डनात् तत्पिण्डभोक्ता एवञ्च सति
मध्यस्थितः पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता स मृतः तत्-
पिण्डभोक्ता च परेषां जीवतां पिण्डसम्प्रदानभूत आसीत्
मृतैश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता अतो येषामयं पिण्ड-
दाता ये वास्य पिण्डदातारः ते अविभक्तपिण्डरूपं दायमद-
न्तीत्यविभक्तदायादाः सपिण्डाः पञ्चमस्य तु पूर्वस्य मध्यमः
पञ्चमो न पिण्डदाता न च तत्पिण्डभोक्ता, एवमधस्तनोऽपि
पञ्चमो न मध्यमस्य पिण्डदाता नापि तत्पिण्डभोक्ता, एतेन
वृद्धप्रपितामहप्रभृतयस्त्रयः पूर्वपुरुषाः प्रतिप्रणप्तुश्च प्रभृत्यध-
स्तनास्त्रयः पुरुषाः एकपिण्डभोक्तृत्वाभावात् विभक्तदायादाः
सकुल्या इत्याचक्षते ॥ ३८ ॥

युतं न्यायमूलश्रुतिबोधितम् । अतएव उपकारकत्वेन धनसम्बन्धस्य
मनोरनुमतत्वादेव । अन्यथा न्यायमूलकत्वाभावे । ननु वाचनिक एवायमधि-
कारक्रमः पौत्रप्रपौत्रयोरपि वचनान्तरादेवाधिकारी भविष्यतीत्यत आह
पौत्राधिकार इति । कथञ्चिदिति । पौत्री मातामहत्वेन दद्यात् पिण्डं

हरेहनमित्यनेन पुत्रिकापुत्रस्य पौत्रतया धनाधिकारप्रतिपादनात् पौत्रस्य धनाधिकारस्यार्थतः प्राप्तेरित्यर्थः । एवं अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनप्रयुक्तित्वेनापि तथैव पौत्राधिकारलाभ इत्यर्थः । यत एव प्रपौत्रस्य धनाधिकारः अतएवेत्यर्थः । दौहित्रादीत्यादिना जीवत्पुत्रान्तरादिपरिग्रहः । प्रतिप्रणप्तुः प्रपौत्रपुत्रात् ॥ ३२—३८ ॥

इदञ्च सपिण्डत्वं सकुल्यत्वञ्च दायग्रहणार्थमुक्तम् ॥ ३९ ॥

अतएव मनुनापि । न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थ-
ह्वराः पितुरित्यभिधाय कुत इत्यपेक्षायां त्रयाणामुदकं कार्यं
त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते
॥ ४० ॥ (मनु ८।१८५—१८६)

अशीचाद्यर्थन्तु पिण्डलेपभुजामपि तद्वत्तपिण्डलेपभोक्तृ-
त्वेन सपिण्डत्वं मार्कण्डेयपुराणे निर्दिष्टं यथा ।

पिण्डलेपभुजश्चान्ये पितामहपितामहात् ।

प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानश्च सप्तमः ॥

इत्येवं मुनिभिः प्रोक्ताः सम्बन्धः साप्तपौरुषः ।

(मार्कण्डेयपुराण २८।४)

अशीचकर इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अतएव मनुनाप्युक्तमशीचप्रकरणे ।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ (मनु ५।६०)

अन्यथा त्रयाणामित्यनेन विरोधः स्यात् ॥ ४२ ॥

प्रपौत्रपर्यन्ताभावे तु वैधव्यात् प्रभृति व्रतादिना भर्तुः
परलोकहिताचरणेन पुत्रादिभ्यो जघन्येति तेषामभावे धन-
हारिणी पत्नी । तदाह व्यासः ।

मृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता ।

स्नाता प्रतिदिनं दद्यात् स्वभर्तुं सतिलाञ्जलीन् ॥
 कुर्याच्चानुदिनं भक्त्या देवतानाञ्च पूजनम् ।
 विष्णोराराधनञ्चैव कुर्यान्नित्यमुपोषिता ॥
 दानानि विप्रमुख्येभ्यो दद्यात् पुण्यविह्वये ।
 उपवासाञ्च विविधान् कुर्यात् शास्त्रोदितान् शुभे ! ॥
 लोकान्तरस्थं भर्तारमात्मानञ्च वरानने ! ।
 तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा ॥ ४३ ॥

तदेवमादिभिर्वचनैः पत्न्या अपि नरकनिस्तारकत्वश्रुतेः
 धनहीनतया वा अकार्यं कुर्वती पुण्यापुण्यफलसमत्वेन
 भर्तारमपि पातयतीति तदर्थं तद्धनं पूर्वस्वाम्यर्थमेव भवतीति
 युक्तं पत्न्याः स्वाम्यम् ॥ ४४ ॥

सातपौरुषसापिण्डविधिबोधितविरोधमाशङ्क्याह इदमिति । इदं पुरुष-
 व्रथमात्रविश्रातम् । वैधव्यात् प्रभृतीति । अनेन जन्मप्रभृत्युपकारकेभ्यः पुत्रा-
 दिभ्यो जन्मव्रतमुपपादितम् एवं पार्वणपिण्डदानाभावादपि जन्मव्रतं बोध्यम् ।
 न च पुत्रादिभ्यः पूर्वं परिणयनात् प्रभृत्याश्रमधर्माचरणेन उपकारकत्वात् तस्या
 अष्ट्युत्कर्षसम्भव इति वाच्यम् अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेदित्यादिना
 आश्रमधर्माचरणे तस्या अनियतत्वात् जन्मप्रभृतिसङ्गीपकारकपुत्रादितो जन्मव्र-
 तया दुर्बलत्वाच्च । स्वभर्तुं इति । उपलक्षणमेतत् । श्वशुरार्थश्वशुराभ्यामपि
 बोध्यम् । तर्पणं प्रत्यङ् कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः । तत्पितुस्तत्पितुश्चापि
 नामगोत्रादिपूर्वकम् इति काशीछण्डवचनात् अथ प्रत्यङ्गमिति विधानात् एषां
 तर्पणं नित्यम् अन्येषां काम्यमिति बोध्यम् । विष्णोरिति । आराधनं पतिबुद्ध्या
 विष्णीञ्च पूजनं कार्यं पतिबुद्ध्या न चान्यथा इति काशीछण्डवचनात् ।
 उपवासाञ्चेति । शास्त्रोदितान् नित्यान् काम्यान् वा अहीरात्राभोजनरूपान्
 भोजनचतुष्टयनिवृत्तिरूपान् वा उपवासाञ्चेत्यर्थः । काम्योपवासाश्च महाभार-
 तीकृताः । यथा त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चव्रतमथापि वा । मासोपवासान्
 कुर्याद्वा चान्द्रायणमथापि वा इति । त्रिरात्रोपवासो न वैश्यादयोः, त्रिरात्रं
 पञ्चरात्रं वा तेषां पुष्टिर्न विद्यते । वैश्याः शूद्राश्च ये मीढादुपवासं प्रकुर्वन्ते
 इति भारतवचनात् । पुष्टिर्न तत्फलमिति । कश्चित्तु उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु

वासो गुह्यैः सह । उपवासः स विज्ञेयो न शरीरविज्ञोपवासमिति पारिभाषिकीष
वासपरमेव अत्रीपवासपदमित्याह तन्न, तस्य समुदितस्यैकविधत्वेन विविधा-
नित्यगुपपत्तेः । न च उपवाससामान्यपरत्वे चाशक्यानुष्ठानदोषः सर्वस्मिन्नेवाङ्गि-
काभ्योपवाससम्भवादिति, वाच्यम् एतस्य सम्भवपरत्वात् दानवत् । खीक्षा-
नरस्यं दुःखदापन्नष्टस्थानस्यं, तारयति सुखदीतृकष्टस्थानं प्रापयति । नरक-
निसारकत्वश्रुतेरिति । युक्तं पद्माः स्वाभ्यमिति ब्रह्ममाण्डेतीः । पुण्यापुण्य-
इति । शरीराङ्गं कृता जाया पुण्यापुण्यफले समेति वचनादित्यादि । पातव-
तीति इति अतोऽपीत्यर्थः ॥ ४६—४८ ॥

अतः शङ्कादिवचनेषु व्यवहितयोजना कार्या, अपुत्रस्य
स्वर्यातस्य धनं ज्येष्ठा पत्नी हरेत् तदभावे पितरौ हरेतां
तदभावे भ्रातृगामीति । तदभाव इति मध्यपठितं पूर्वेण
भ्रातृगामीत्यनेन परेण च पितरौ हरेतामित्यनेन सम्बध्यते
अधिरोधात् न्यायस्योक्तत्वाच्च न त्वश्रुताविभक्तसंसृष्टगोचरत्व-
कल्पना ॥ ४५ ॥

अतोऽविशेषेणैव विभक्तत्वाद्यनपेक्षयैव अपुत्रस्य भर्तुः
कृत्स्नधने पद्मप्रधिकारो जितेन्द्रियोक्त आदरणीयः ॥ ४६ ॥

अत इति । पद्मप्रधिकारस्य न्यायसिद्धत्वं यतोऽत इत्यर्थः । शङ्कादि-
वचनेष्विति । अपुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामि धनं तदभावे पितरौ हरेतां
पत्नी वा ज्येष्ठा इत्यादि प्रागुक्तेष्वित्यर्थः । व्यवहितयोजनानीवाह अपुत्रस्येति ।
अधिरोधादिति । विष्णुयाज्ञवल्क्यशङ्कवचनानां परस्परविरोधपरीक्षारायेत्यर्थः ।
अथच व्यवहितयोजनानां मध्यपठितस्य उभयत्रान्वये वा उभयत्रैव वा हेतुः ।
ननु विष्णुादिवचनेऽपि व्यवहितयोजना विरोधपरीक्षारसम्भवे व्यवहितयोजनानां
विनिगमकाभाव इत्यत आह न्यायस्येति । वैधव्यात्प्रभृतीत्याद्युक्तन्यायस्येत्यर्थः ।
तथाच न्याय एव विनिगमक इति भावः । निराकृतमपि केषाञ्चिन्मतं हेत्वन्तरे-
णापि पुनर्निराकरोति न लिति । तथाचानुक्तकल्पनागौरवपराहतमपि तदिति
भावः । अविशेषेणैव वचने विभक्तत्वादिविशेषानुपादानेनैव । विभक्तत्वाद्यन-
पेक्षा इत्यत्रेयं हेतुः ॥ ४५—४६ ॥

पत्नीत्वञ्च प्रथमम् उत्तमवर्णायाः ।

ज्येष्ठा पत्नीत्यभिधानात् वर्णक्रमेण ज्येष्ठत्वात्,

तदाह मनुः ।

यदि स्वाञ्च पराञ्चैव विन्देरन् योषितो द्विजाः ।

तासां वर्णक्रमेणैव ज्येष्ठा पूजा च वेश्म च ॥

(मनु ८।८५)

अतः परिणयनकनिष्ठापि सवर्णा ज्येष्ठैव तस्या एव
ज्ञादिषु व्यापाराधिकारात् पत्नीत्वम् । तथाच मनुः ।

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यञ्च नैतिकम् ।

स्वा स्वैव कुर्यात् सर्वेषां नान्यजातिः कथञ्चन ॥

यस्तु तत् कारयेन्मोहात् स्वजात्या स्थितयान्यया ।

यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥

(मनु ८।८६—८७)

सवर्णायाः पुनरभावे अनन्तरवर्णा पत्नी ।

यथा विष्णुः ।

सवर्णाया अभावे त्वनन्तरयैवापदि न त्वेव द्विजः शूद्रया ।
(विष्णु २६।३) धर्मकार्यं कुर्यादित्यनुवर्तते । (विष्णु
२६।१) तेन ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी पत्नी तदभावे क्षत्रिया-
यापदि न तु परिणीते अपि वैश्याशूद्रे, क्षत्रियस्य क्षत्रिया
पत्नी तदभावे वैश्यापि अनन्तरवर्णत्वात् न शूद्रा, वैश्यस्य
वैश्यैवैका । न त्वेव द्विजः शूद्रयेति द्विजमात्रस्यैव शूद्रा-
निषेधात् ॥ ४७ ॥

अनेनैव पत्नीभावक्रमेण धनाधिकारिता बोध्यव्या । अतः

परिणीतस्त्रीणामप्यपत्नीत्वात् तदभिप्रायकमेव नारदवच-
नम् । यथा,

भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चित् वै प्रव्रजेद् यदि ।
विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
भरणञ्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवितक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुंशेदाच्छिन्दुरितरासु च ॥

(नारद १३।२५—२६)

तथा तस्यैव ।

अन्यत्र ब्राह्मणात् किन्तु राजा धर्मपरायणः ।
तत् स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥

(नारद १३।२५)

तदीयस्त्रीणामपत्नीनां वर्त्तनधनदानं पत्नीनां पुनः
कृतस्त्रधनेऽधिकारितेत्यविरोधः ॥ ४८ ॥

अतएव बृहस्पतिः ।

येऽपुत्राः क्षत्रविट्शूद्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः ।
तेषां धनं हरेद्राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥

पत्न्यभावे राज्ञो धनसम्बन्धं दर्शयति । नारदस्तु । तत्-
स्त्रीणां जीवनं दद्यादिति वर्त्तनधनं दत्त्वा राज्ञा सर्वधनं
ग्रहीतव्यमिति यो विरोधः स पत्नीस्त्रियोर्भेदेन समाधेयः,
अतएव पत्न्यधिकारवचनेषु पत्नीपदानुस्मृतिः वर्त्तनवचनेषु च
स्त्रीनार्यादिशब्दप्रयोगः ॥ ४९ ॥

अप्रजा इति । पुत्रादिमातृपथ्यताभाववानित्यर्थः । शेषा इतरे भ्रातरः ।
तेषामेव प्रकृतत्वात् अत्र तत् स्त्रीणां भरणमात्रविधानात् तत्सत्त्वेऽपि भ्रातृणा-
मधिकारः प्रतीयते । तस्यैव नारदस्यैव वचनान्तरमिति शेषः । अपत्नीनामिति ।

अवहितवर्णाणां शूद्राणामित्यर्थः । अतएव स्त्रीणां पत्नीत्वापत्नीत्वान्यां द्वैविध्या-
देव । पत्नीस्त्रियोभेदेन पत्न्यपत्नीभेदेन । उक्तार्थे स्मृतिस्वरसमाह अतएवेति
॥ ४७—४८ ॥

यदपि देवलवचनम् ।

ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः ।

तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि वा ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् ।

एषामभावे गृह्णीयुः कुल्यानां सहवासिनः ॥

तुल्याः सवर्णा दुहितरः । सवर्णा भ्रातरः सापत्ना अभि-
मताः । सोदरभ्रातृणां स्वपदोपात्तत्वात् विशेषणानुपपत्तेः ।
तत्रापि सहोदरादिभार्यान्तस्य लिखनक्रमो नाधिकार-
क्रमार्थः विष्णादिविरोधात्, किन्तु विष्णाद्युक्तक्रमेण गृह्णीयु-
रित्येतदर्थः लिखनक्रमेऽनास्थाव्यञ्जनार्थमेव दुहितरो वापि
पितापि वेति अपिवाशब्दमुभयत्र प्रयुक्तवान् तच्चान्यत्राप्यनुष-
ज्यते तेन सहोदरा वा दुहितरो वा पिता वेत्यनास्था कीर्तन-
क्रमस्य देवलवचनेन दर्शिता ॥ ५० ॥

ध्रियमाणो धनाधिकारयोग्यः तेन पतितादिव्यावृत्तिः । विशेषणानुपपत्ते-
रिति । अव्यावर्तकत्वेन वैयर्थ्यादिति भावः । विष्णादिविरोधादिति । अत्र
वनिगमना न्याय एवेति प्रागेवोक्तमिति भावः ॥ ५० ॥

यच्च बालकेनोक्तम् असवर्णाविषयं वा युवत्यभिप्रायं वा
प्रविभक्तसंसृष्टविषयं वा शङ्कादिवचनमिति । तेन अव्यव-
स्थितशास्त्रार्थकथनेनात्मनो बालरूपत्वमेव प्रकटीकृतं सन्देहा-
कतरानुष्ठानानुपपत्तेः ॥ ५१ ॥

यदप्यनूढावरुद्धाभिप्रायं वर्त्तनवचनं वर्णितं तदपि धर्म-

पत्नीनामनुग्रहार्थमिति हेयमेव वर्त्तनविधानविषयस्य स्त्रीणां
पूर्वमेव दर्शितत्वात् ॥ ५२ ॥

असवर्णाविषयं वेति । एतन्मते पत्नी वा ज्येष्ठा इत्यादिशब्दवचने अकार-
प्रश्लेषात् अज्येष्ठा इत्यर्थोऽवसेयः तेन न विरोधः । युवत्यभिप्रायं वेति ।
विधवा यौवनस्था च बारी भवति कर्कशा । आयुषः अपणार्थाय दातव्यं
स्त्रीधनं सदेति युवत्याः प्राणधारणमात्रोपयोगिधनदानमात्रविषयकहारीतवच-
नैकमूलत्वादिति भावः । अविभक्तेति । केचिदित्यादिवाद्युक्तन्यायोऽत्र हेतुः । तेन
बालकेन । अव्यवस्थितशास्त्रार्थकथनेन, निर्णयानर्हशास्त्रार्थकथनेन । बालरूपत्वं
बालकवत् प्रवृत्त्ययोग्यवाग्वादित्वम् । सन्देहादिति । तिसृषूक्तकोटिपु-
विहिताविहितत्वसन्देहादित्यर्थः । एकतरेति । अनुष्ठानं प्रवृत्तिः । अत्र
पूर्वोत्तरपक्षद्वये हारीतवचनविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । यच्च तेनैवापरमुक्तं स्त्रीणां
कृत्स्नधनाधिकारवचनानां वर्त्तनमात्रविधायकवचनानाञ्च विरोधपरीहाराच्च
वर्त्तनवचनम् अनूठावरुद्धाविषयं कृत्स्नधनाधिकारवचनान्तु परिणीताविषयमिति
व्यवस्थापितं तदपि दूषयति यदपीति । अवरुद्धा अन्तःपुरचारिणी भोग्या
कर्मकरी । धर्मपत्नीनामिति । अवरुद्धानामित्यर्थः । अनुग्रहो वर्त्तनविधानेन
सोपहासा चेयम् अवरुद्धासु धर्मपत्नीलोक्तिः वस्तुतस्त्वासामभार्यात्वात् वर्त्तनमपि
कुत इत्युपहासः । यद्वा धर्मपत्नीनामिति यथाश्रुतार्थकमेव । अनुग्रहार्थमिति
तासामधिकारबीधनादित्यभिप्रायः ॥ ५१—५२ ॥

किञ्च सवर्णत्वासवर्णत्वाभ्यां पत्नीकृतविशेषेऽपि पित्रो
भ्रातृणां चाधिकारे कथं विरोधः समाधेयः । संसर्गासंसर्गा-
भ्याञ्चेत् स एव विशेषः सर्वव्यापी भवतु किं पत्नीगोचरसव-
र्णादिविशेषपरिकल्पनेन अयमपि विशेषो दूषितोऽस्माभिः
पूर्वप्रपञ्चेन ॥ ५३ ॥

सोदरासोदरकृतश्च विशेषो बृहस्पतिना पराहतः ।

तदाह ।

सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः ।

असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥

सनाभयः सहोदराः । तेषु सत्स्वपि पत्न्या धनसम्बन्धं
बोधयति तद्भागशब्दात् कृत्स्न एव भर्तृभागोऽवगम्यते न
पुनस्तदेकदेशः ॥ ५४ ॥

तस्मादस्मद्दर्शितेव व्यवस्था शास्त्रार्थः ॥ ५५ ॥

किं पत्नीगोचरेति । संसर्गसंसर्गयोः प्रयोजकत्वावश्यकत्वे किमधिकेन
सवर्णसवर्णत्वादीनां प्रयोजकत्वकल्पनेनेति भावः । ननु मास्तु विशेषकल्पनं
किन्तु संसर्गसंसर्गाभ्यामेव विशेषः सर्वव्यापी भवत्वित्यत्राह अयमपीति ।
संसर्गसंसर्गकृत इत्यर्थः पूर्वप्रपञ्चेन केचिदित्यादिवादिमतदूषणावसरे तद्वृ-
त्त्यतिवचनविरुद्धमित्यादिप्रपञ्चेन । अत्र पत्नीतः पूर्वं सोदरस्याधिकारः पश्चाद-
सोदरस्येति केचित् समादधिरे तदपि दूषयति सोदरेति । अत्र रत्नाकरादयः
ब्रह्मचर्यव्रते स्थितेति वचनात् सन्यग्विधवाव्रतानुष्ठात्रीणां स्त्रीणां प्रथमं सर्व-
धनाधिकारः किञ्चिद्ब्रह्मचारिणीनामव्यभिचारिणीनां तदनन्तरमधिकारः,
व्रतशून्यानां तथाविधानां वर्त्तनमात्राधिकारः, तासामेव पूर्वं भ्रात्राधिकारः,
व्यभिचारिणीनां वर्त्तनेऽपि नाधिकार इति व्यवस्थामाहुः, अत्रापि किञ्चित्वा-
द्युक्तदूषणं द्रष्टव्यम् ॥ ५३—५५ ॥

पत्नी च भर्तृधनं भुञ्जीतैव परं न तु तस्य दानाधान-
विक्रयान् कर्तुमर्हति । तदाह कात्यायनः ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता ।

भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायदा ऊर्ध्वमाप्नुयुः ॥ ५६ ॥

गुरौ श्वशुरादौ भर्तृगृहे स्थिता यावज्जीवं भर्तृधनं
भुञ्जीत न तु स्त्रीधनवत् स्वच्छन्दं दानाधानविक्रयानपि
कुर्वीत, तस्यान्तु मृतायां पत्न्यभावे ये दुहित्वादयो दायधि-
कारिणस्ते गृह्णीयुः न पुनर्ज्ञातयः तेषां दुहित्वादिभ्यो
जघन्यत्वात् तद्बाधकत्वानुपपत्तेः पत्नी हि तेषां बाधिका
तदधिकारस्य प्रागभावे प्रध्वंसे च बाधकाभावस्याविशेषात्
बाधानुपपत्तेः ॥ ५७ ॥

नापि स्त्रीधनाधिकारिणो गृह्णीयुः तेषां स्त्रीधनविषय-
त्वात् कात्यायनेनैव च स्त्रीधनाधिकारिणां वचनान्तरैरुक्त-
त्वात् पुनरुक्तत्वापत्तेश्च ॥ ५८ ॥

दानाधानेति । आधानं बन्धकम् । चान्ता परिमिताङ्कारेण स्त्रीणां ।
दायादा दुहित्वादयः । दुहिवादीनामधिकारे ह्येतत्तरमाह पत्नी हीति ।
हि यस्मात् पत्नीष तेषां बाधिकेत्यर्थः । तेषां दुहिवादीनाम् । प्रागभाव
इति । इदं अनुत्पत्त्यमानस्यापि प्रागभावोऽस्तीति सतावस्तम्बनेनाभिहित
तन्मतेऽनुत्पत्त्यमानस्यापि दुःखस्य प्रागभावार्थिनः प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तेः प्राय
श्चित्तप्राक् दुःखं मे मा भूदिति कामनाया आनुभविकत्वादिति । प्रागभावस्य
प्रतियोगिव्याप्यत्वमये तु प्रागभावपदम् अत्यन्ताभावपरं तेन पतिसत्त्वं एव
मरणेन पत्न्याः प्राक्कालीनाधिकारात्यन्तभावे इत्यर्थः । बाधकाभावस्येति ।
स्वत्वप्रत्यासत्त्यैव तस्या बाधकत्वमित्यभिप्रायः । वस्तुतो साधवात् तस्या
स्वत्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वं न तु तस्या इति बोध्यम् । नापीति । दुहित्वादौहिवा-
भावे पतिदायादसत्त्वे इति शेषः । स्त्रीधनाधिकारिणो भ्रात्रादयः । तेषां
मिति । तेषां धनाधिकारप्रतिपादकवचनस्य स्त्रीधनमीचरत्वादित्यर्थः । न
प्राप्तं शिल्पेस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव वदन्त्यतः । भर्तुः स्वात्मं भवेत्तत्र शेषन्तु
स्त्रीधनं स्मृतम् इति कात्यायनवचनात् तदपि स्त्रीधनं भवत्येवेत्याशङ्क्याह
कात्यायनेनैवेति । पुनरुक्तेति । तथाच दायाधिकारवचनस्य पुनरुक्तत्वापत्त्या
दायो न स्त्रीधनमिति भावः तथात्वे एकस्यैव मुनेः स्त्रीधने विरुद्धाधिकारि-
द्वयकथनेन विरोधोऽपि द्रष्टव्यः । न च गोष्ठ्यन्यायात् दायतदितरस्त्रीधनानां
व्यवस्थाभेदो वचनाभ्यां भविष्यतीति नोक्तदोष इति वाच्यम् । दायस्य स्त्रीधन-
त्वमङ्गीकृत्य स्त्रीधनवचनानां दायेतरस्त्रीधनपरत्वेन सङ्कीर्णपेक्षया शेषन्तु स्त्रीधन-
मित्यत्र वचने शेषपदस्यैव मुनिपरिगणितस्त्रीधनपरतया सङ्कीचस्य न्याय्यत्वात्
दायस्य केनापि मुनिना स्त्रीधनमध्येऽमशनात् अतएव विनियोगे स ईश्वर इति
नापङ्कारं स्त्रियः कुर्युरित्यादिना दाये तस्याः स्वातन्त्र्याभाव उपपद्यत इति ।
चूडामणिसु दायादपदस्य स्त्रीधनाधिकारिभ्रात्रादिपरत्वे दोषान्तरमाह पुनरुक्त-
त्वापत्तेरिति व्याचष्टे ॥ ५६ = ५८ ॥

अतः पत्नीदुहितरश्चेत्यादिना ये पूर्वपूर्वस्याभावे पर-
भूताधिकारिणो निर्दिष्टास्ते यथा पत्न्याधिकारप्रागभावे

गृह्णीयुस्तथा जाताधिकारायाः पत्न्या अधिकारप्रध्वंसेऽपि
भोगावशिष्टं धनं गृह्णीयुः तदानीं दुहित्रादीनामेवान्यापेक्षया
मृतोपकारकत्वात् युक्तो धनाधिकारः ॥ ५८ ॥

तथा दानधर्मे ।

स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः ।

नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिदायात् कथञ्चन ॥ ६० ॥

उपभोगोऽपि न सूक्ष्मवस्त्रपरिधानादिना किन्तु स्वशरीर-
धारणेन पत्युरूपकारकत्वात् देहधारणोचितोपभोगाभ्यनु-
ज्ञानम् एवञ्च भर्तुरौर्द्धदेहिकक्रियादर्थं दानादिकमप्यनु-
मतम् अतएव नापहारं स्त्रियः कुर्युरित्यपहारवचनम्
अपहारश्च धनस्वाम्यनुपयोगे भवति ॥ ६१ ॥

अतएव वर्त्तनाशक्तौ आधानमप्यनुमतं तत्राप्यंशक्तौ
विक्रयणमपि न्यायस्याविशेषात् ॥ ६२ ॥

भर्तुरौर्द्धदेहिकक्रियार्थम् अर्थानुरूपं भर्तृपितृव्यादिभ्यो
दद्यात् । तदाह बृहस्पतिः ।

पितृव्यगुरुदौहित्वान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानायातिथीन् स्त्रियः ॥

पितृव्यपदं भर्तुः सपिण्डपरम् । दौहित्यपदं भर्तुर्दुहितृ-
मन्तानपरम् । स्वस्त्रीयपदं भर्तुः स्वसृमन्तानपरम् । मातुल-
पदञ्च भर्तुर्मातृकुलपरम् । तदेवमादिभ्यो दद्यात् न पुनरे-
तेषु सत्स्वेव स्वपितृकुलेभ्यः पितृव्यादिवचनानर्थक्यात् ॥ ६३ ॥

तदनुमत्या तु स्वपितृमातृकुलेभ्योऽपि दद्यात् । तदाह
नारदः ।

मृते भर्तृर्न्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।

विनियोगेऽर्थरक्षासु भरणे च स ईश्वरः ॥
 परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।
 तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥

(नारद १३।२८—२९)

विनियोगे दानादौ । पतिपुत्राभावे भर्तृकुलपरतन्त्रता
 तस्याः ॥ ६४ ॥

एवञ्च दुहितुरप्यधिकारे जाते तस्यां मृतायां तदभावोक्ताः
 पितृधनाधिकारिणो गृह्णीयुः न तु दुहितृधनाधिकारिणः
 ॥ ६५ ॥

पत्न्या च भर्तृधनात् कन्यायै विवाहार्थं तुरीयांशो देयः,
 पुत्राणामेव तद्दानप्रतिपादनात् दण्डापूपायितं पत्न्यादीनां
 दानम् ॥ ६६ ॥

इति पत्न्यधिकारः ॥ ६७ ॥

उपसंहरति । अत इति । प्रागभावे इति । पूर्वोक्तार्थकयुक्तिमाह तदानौ
 मिति । पत्नीमरणे इत्यर्थः । ननु दानाधानेति यदुक्तं तत्र प्रमाणमाह तथेति ।
 चान्तेति पूर्ववचनस्वरसात् व्याचष्टे उपभोगोऽपीति । एवञ्च भर्तृरूपकार-
 स्यापेक्षणीयत्वञ्च । और्द्धदेहिकक्रियार्थं पारलौकिकोपकारार्थम् । विनियोगे
 दानादाविति । एवञ्च तद्धनदाने पतिपक्षपरतन्त्रता यदि तदा स्पष्टमेव
 तदनुमत्या कदाचित् पितृपक्षेभ्योऽपि दानमिति । एवञ्चेति । दुहितृतीऽभ्य-
 र्हितायाः पत्न्या एव भोगावशिष्टधने यद्यनन्तराधिकारिणामधिकारः तदा
 सुतरां दुहितृनन्तरं तदभावोक्तानन्तराधिकारिणामधिकार इति भावः ।
 पितृधनाधिकारिणः स्वपुत्रपित्रादयः । दुहितृधनाधिकारिणस्तदुहित्रादयः ।
 दण्डापूपायितमिति । यथा दण्डाकर्षे तत्सम्बद्धस्यापूपस्याप्याकर्षः तथा अपुत्र-
 संक्रान्तधनस्य पत्नीगततया आकर्षे तत्सम्बद्धस्य कन्याधनावशिष्टत्वविशेषस्याप्याकर्ष-
 इति भावः । इति पत्न्यधिकारः ॥ ५८—६७ ॥

एकादशः अध्यायः ।

द्वितीय परिच्छेदः ।

पत्न्यभावे दुहितुरधिकारः । तत्र मनुनारदौ ।

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि जीवन्त्यां कथमन्यो हरेद्धनम् ॥

(नारद १३।४६)

दुहितरं विशिनष्टि नारदः ।

पुत्राभावे च दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ।

पुत्रश्च दुहिताचोभे पितुः सन्तानकारिके ॥

दुहितुरधिकारे सन्तानदर्शनं हेतुतया निगदितं सन्तान-
नश्च पिण्डदोऽभिमतः अपिण्डस्य अनुपकारकत्वेन अन्य-
सन्तानादसन्तानाच्चाविशेषात् ॥ १ ॥

दौहित्रश्च तत्पिण्डदाता, न च तत्पुत्रः नापि दौहित्री
तत्पर्यन्तेन पिण्डविच्छेदात् ॥ २ ॥

अतः पुत्रवती सम्भावितपुत्रा चाधिकारिणी । बन्ध्या
विधवा दुहितृप्रसूत्यादिना विपर्यस्तपुत्रा पुनरनधिकारिण्ये-
वेति दौक्षितमतमादरणीयम् ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं कन्यैवैका पितृधनहारिणी । यथा पराशरः ।
अपुत्रस्य मृतस्य कुमारी रिक्तं गृह्णीयात् तदभावे चोढा ।
ऊढापदं पूर्वोक्तविशेषपरम् ॥ ४ ॥

तथा देवलः ।

कन्याभ्यश्च पितुर्द्रव्यात् देयं वैवाहिकं वसु ।

अपुत्रिकस्य कन्या स्वा धर्मजा पुत्रवद्वरेत् ॥
 पुत्रिकापदं पुत्रोपलक्षणम् । स्वा सवर्णा । धर्मजा
 औरसौ ॥ ५ ॥

दुहितुरधिकारी निरूप्यत इति शेषः । विशिनष्टि सन्तानवत्तयाधिकारि-
 त्वेन । अन्यसन्तानादिति । अन्यस्य सन्तानो यथा न पिण्डदः तथाऽयमपीत्य-
 विशेषः । असन्तानात् घटादेः । तत्पुत्रो दौहित्यपुत्रः । विपर्यस्तपुत्रा
 पुत्रविपरीतापत्या । उन्मादादिदोषग्रस्तपुत्रा इति केचित्, तदसत्, दुहितृ-
 प्रसूत्यादिनेति हेत्वनुपपत्तेः । कन्यैवेति, न तु दत्तया सहेत्यर्थः । पूर्वोक्तविशेषो-
 ऽविपर्यस्तपुत्रत्वम् ॥ १—५ ॥

युक्तञ्चेतत् धनमन्तरेणापरिणीतायाः कन्याया ऋतुदर्शने
 पित्रादीनां नरकपातश्रुतेः । तदाह विष्णुः ।

यावत्तु कन्यामृतवः स्पृशन्ति तुल्यैः सकामामपि याच्यमानाम् ।
 तावन्ति भूतानि हतानि ताभ्यां मातापितृभ्यामिति धर्मवादः

(वशिष्ठ १७।५६)

तथा पैठौनसिः । यावन्नोद्भिद्येते स्तनौ तावदेव देया
 अथ ऋतुमती भवति तदा दाता प्रतिग्रहीता च नरक-
 माप्नोति पितृपितामहप्रपितामहाश्च विष्ठायां जायन्ते तस्मा-
 न्नग्निका दातव्या ॥ ६ ॥

तस्मात् विवाहोपयुक्तत्वेन पित्रादीनां नरकनिस्तारक-
 त्वात् परिणीतायाश्च पुत्रद्वारेणाप्युपकारकत्वात् तदर्थं धनं
 स्वाम्यर्थमेव भवतीति पत्न्यभावे न्याय्यं कन्यास्वत्वम् ॥ ७ ॥

कन्यायास्त्वभावे सम्भावितपुत्रायाः पुत्रवत्याश्चाधिकारः ।
 तदाह बृहस्पतिः ।

सदृशी सदृशेनोढा भर्तृशुश्रूषणे रता ।

कृताकृता वाऽपुत्रस्य पितुर्धनहरी तु सा ॥ ८ ॥

सदृशी पितृसवर्णा । सदृशेनोदेति, उत्तमाधमवर्णपरिणीतानिरासार्थं उत्तमाधमपरिणीतादुद्दिष्टजातस्य अधमोत्तमवर्णमातामहादिश्राद्धनिषेधात् सवर्णेनोदायास्तु पुत्रद्वारेण पितृपकारकत्वात् ॥ ८ ॥

नपिकाऽनागतर्तुका । नपिकाऽनागतात्तं वा इत्यमरकोषात् । परिणीताया अनन्तरं विवाहितायाः । पुत्रद्वारेणेति । ऊदाया एतदुपकाराविशेषेऽपि धनाभावेनापरिणीताया ऋतुमत्तया सम्भावितस्य भविष्यती नरकस्य प्रतिकर्तृत्वमेव कुमार्याः प्रथमं धनग्रहणे निमित्तमिति बोध्यम् । सदृशीति । तेनासवर्णायाः सदृशेनोदाया अपि न धनाधिकारित्वमित्युक्तम् । कृता पुत्रिका अकृता तदन्या । अपुत्रस्येति । अपुत्रीकस्येति बोध्यं पुत्रभाव एव कन्याधिकारावगमात् । निषेधादिति । निषेधस्त्वस्मादेव विशेषणात् कल्पनीय इति ॥ ६—८ ॥

पुत्रिकापुत्रस्य तु पुत्रवदेवोपकारकत्वातिशयेन . पुत्रिकायाः पुत्रतुल्यत्वात् पुत्रिकौरसयोः समधनाधिकारः अपुत्रिकायास्तूदायाः पुत्रादिन्यूनोपकारकस्वपुत्रद्वारेणोपकारकत्वमिति कन्यापर्यन्तानामभाव एव धनाधिकारिता युक्ता ॥ १० ॥

न च वाच्यम् एवं तर्हि पुत्रवत्या एव प्रथमाधिकारोऽस्तु तदभावे तु सम्भावितपुत्राया इति यतस्तस्याः पश्चादुत्पन्नस्य दौहित्रस्यानधिकारापत्तेः न च तदयुक्तं दौहित्रतया द्वयोरप्युपकाराविशेषात् ॥ ११ ॥

भर्तृशुश्रूषापरत्वेनावैधव्यं प्रदर्शयन् सम्भावितपुत्रतां प्रदर्शयति ॥ १२ ॥

सेति च पूर्ववचनोपात्ता दुहिता परामृश्यते तदेवं सदृशी सदृशेनोदा इत्यादि विशेषणात् न दुद्दिष्टमात्रतया पितृधनाधिकारितेति दर्शयति ॥ १३ ॥

अन्यथा,

अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्रवदुहिता नृणाम् ।

तस्याः पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः ॥

इत्यनेन दुहितृधिकारे कथिते सदृशी सदृशेनोदित्यादिना
तस्यैवाभिधानं पुनरुक्तं स्यात् सामान्यप्राप्तेस्तु विशेषकथनम-
पुनरुक्तमेव ॥ १४ ॥

कृताकृतावेत्येकवचनेनोपात्तत्वात् पुत्रिकाया अपि पत्नीकुमार्योरनन्तराधि-
कारः स्यादित्याशङ्कामपनेतुमाह पुत्रिकापुत्रस्य त्विति । अनेन द्वारगत उत्कर्ष
उक्तः । स्वतीऽप्युत्कर्षमाह पुत्रिकाया इति । तुल्यत्वञ्च पुत्रिकायां कृतायां
त्वित्त्वेन मनुना समविभागोक्तेरिति पुत्रादित्यादिना पौत्रप्रपौत्रपरिग्रहः ।
एवं तर्हीति । यद्युपकार एव प्रयोजकः तदेत्यर्थः । यत इति । अतएव
विधवासधवयोः पुत्रवत्योर्विधवाया एव प्राक् पुत्रद्वारेण पिण्डदातृत्वात् प्रथम-
मधिकारं इति निरस्तम् । भर्तृशुश्रूषायाः पितृपकारत्वाभावात् धनग्रहणाप्रयो-
जकत्वमाशङ्क्याह भर्तृशुश्रूषापरत्वेनेति । पूर्ववचनेति । अङ्गादङ्गात् सम्भती-
त्यादिवचनोपात्तित्यर्थः तस्यैव ब्रह्मस्यतेरेव । सामान्यप्राप्तेरिति । यद्यपि विशेष-
कत्वेऽपि सामान्यवचनवैयर्थ्यं तथापि सामान्यवचनाभावे । कुमारीणामनूदा-
त्वेनाधिकाराप्रसक्त्या न वैयर्थ्यम् ऊढायास्तु दुहितृत्वपुरस्कारेण सामान्य-
वचनादधिकारप्राप्ता विशेषस्यापुनरुक्ततैवेति भावः । तस्याः पितृधनं त्वन्यः
कथमित्यनेनान्यबाधार्थत्वेनावैयर्थ्यमिति केचित् ॥ १०—१४ ॥

यत एव स्वपुत्रद्वारेण पिण्डदातृतया दुहितुः पितृधनाधि-
कारः अतएव पुत्रिकाया अपि पितृपरमजातधनसम्बन्धायाः
पश्चाद्वन्ध्यात्वेन तद्भर्तुर्वा प्रसवासामर्थेन विपर्यस्तपुत्राया
मरणे तद्धनं न भर्तुः । शङ्कलिखितौ । यथा

प्रेतायाः पुत्रिकायास्तु न भर्ता द्रव्यमर्हति ॥

अपुत्रायाः । तथा पैठीनसिः ।

प्रेतायां पुत्रिकायान्तु न भर्ता द्रव्यमर्हति ।

अपुत्रायां कुमार्या वा स्वस्रा ग्राह्यं तदन्यथा ॥

ततः कुमार्या स्वस्रा अन्यथा वा पुत्रवत्या सम्भवित-
पुत्रया स्वस्रा तद्धनं ग्राह्यम् अतः स्त्र्यधिकारे व्यावृत्तिर-
न्याधिकारस्य ॥ १५ ॥

यत्तु मनुवचनम्

अपुत्रायां मृतायान्तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।

धनं तत् पुत्रिका भर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥

(मनु ८।१३५)

तदविपर्यस्तपुत्राया उत्पन्नमृतपुत्रायाः पुत्रिकाया मरणे
वेदितव्यम् ॥ १६ ॥

विपर्यस्तपुत्रायाः पुत्रात्यन्ताभाववत्याः । तद्धनं ग्राह्यमिति । तदपि
पत्रभावे, कुमार्यादीनां पत्नीबाध्यत्वादिति बोध्यम् । अत इति, उत्कीभय-
मूत्राभ्यां विपर्यस्तपुत्रायाः पुत्रिकाया मरणे कुमार्यादीनामधिकारे प्राप्तं
भर्तुरधिकारस्य व्यावृत्तिरिति समग्रोपसंहारः । प्राश्नु यतः पुत्रिकाया एव
विपर्यस्तपुत्राया मरणे न तत्संक्रान्तदाये भर्तुरधिकारोऽतः स्त्र्यधिकारे,
अन्यासां दुहित्रादीनामप्यधिकारेऽनन्तरं विपर्यस्तपुत्राणां तासां मरणे
भर्तुरधिकारस्य व्यावृत्तिरिति व्याचक्रुः तदविपर्यस्तपुत्राया इति । एतस्यैव
विवरणम् उत्पन्नमृतपुत्राया इति । अत्र पक्षान्तराभावात् चकारः काचित्काः
पाठः प्रामादिकः । अथात्र शङ्खलिखितादिवचनमेव उत्पन्नमृतपुत्राविषयं मनु-
वचनम् अनुत्पन्नपुत्राविषयमिति वैपरीत्यमेव न कुतः अनुत्पन्नपुत्राया इवा-
विपर्यस्तपुत्रायाः पुत्रीत्यर्थेव पितुः पुत्रामनरकनिवर्त्तकत्वेन कृतीपकारकतया
स्वामित्वे निर्व्यूढे पितुरितरापेक्षया तस्या एवाधिकोपकारकत्वात् तद्वर्त्तुरधिकारी
युक्तः अतएव दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशीलसीत्यनेन दौहित्रसुखदर्शन-
स्यापि नरकनिस्तारकतेति पुत्रानुत्पत्तौ तु पितृपकाराभावात् तस्या एव न
स्वामित्वं कुतस्तत्पत्युरिति तत्पितृधनाधिकारिणां कन्यादीनामेव तदानीं तत्रा-
धिकारस्य न्याय्यत्वात् यद्यपि बन्धात्वेनावधृतायां जीवन्त्यामप्येवमुचितं तथापि
प्रेताया इति यद्व्याप्तात् न जीवन्त्यां तस्याम् अन्यदुहित्रादीनामधिकार इति ।

परं तु नेदं वचनं पुत्रिकापिण्डदायपरं किन्तु तदीयसौदायिकादिधनान्तर-
विषयं पुत्रिकायाः पुत्रत्वेन तस्याः तद्धमे पितृधिकारप्रसक्तौ तदपवादक-
मित्याहुः ॥ १५ ॥ १६ ॥

पिण्डदानमेव च द्वयोरेकं निमित्तमनुवदति बृहस्पतिः ।

यथा पितृधने स्वाम्यं तस्याः सत्स्वपि बन्धुषु ।

तथैव तत्सुतोऽपौष्टे मातामातामहे धने ॥

यथा येन दौहित्रदेयपिण्डेन दुहिता पितृधनाधिकारिणी
तथैव तेनैव पिण्डदानेन दुहितृसुतोऽपि मातामहधने स्वामी
सत्स्वपि पित्रादिषु ॥ १७ ॥

न च पुत्रिकापुत्राभिप्रायेणेदं वचनं कृताकृता वाऽपुत्रस्य
पितुर्धनहरी तु सा एतद्वचनोपात्तकृताऽकृतदुहित्वोरेव तस्या
इति तत्सुत इति तत्पदेन परामर्शात् प्रत्यासत्त्यतिरेकाद्वा
अकृतापरामर्श एव युक्तो न तु तत्परित्यागः ॥ १८ ॥

अतएव मनुः ।

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्तमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स एव दद्यात् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्मतः ।

तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥ १९ ॥

(मनु ८ । १३२—१३३ ।)

मातामहदेहात् दुहितुः सम्भवं दौहित्रस्य धनाधिकारे
हेतुत्वेन निर्दिशति न तु पुत्रिकाकरणं इतरथा तदेव निर्दि-
शेत् । तथा व्यक्तमाह स एव ।

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेत् धनम् ॥

(मनु ८ । १३६)

अकृताजातस्यापि दौहित्यस्याधिकारमभिदधाति ॥ २० ॥

दौहित्याधिकारार्थमाह पिण्डदानमेव चेति । अकारो युक्त्यन्तरसूचनाय ।
अधिकारोपकारस्य प्राधान्यार्थः । एतेन विपर्यस्तपुत्रायाः पिण्डदानायोग्याया
हेतुः सुतरां नाधिकार इत्यपि सूचितम् । यथेत्यस्य विवरणं येनेत्यादि ।
येवेत्यस्य विवरणं तेनैवेत्यादि न च पुत्रिकापुत्रेति । तथाच दौहित्यसामान्या-
धिकारे नेदं वचनं किन्तु पुत्रिकाधिकार एवेति भावः । एतेनीक्तवचनस्य
पुत्रिकाविषयतया तस्या एवाधिकारे पिण्डदानोपकारस्य हेतुतया निर्देशात्
पुत्रिकाणां दुहितृत्वपुरस्कारेणैवाधिकारात् तादृश्या विपर्यस्तपुत्राया अपि
नाधिकारस्य निर्व्यूढत्वात् तदनन्तरं तद्वर्तुरेवाधिकारी न्याय्य इति पूर्वोक्त-
वर्षाच्चोऽपि सूचितः । परामर्शादिति । तद्वचनानन्तरमेव एतद्वचनस्य बृह-
स्पतिना अभिहितत्वादिति भावः । प्रत्यासत्त्येति । कृतापेक्षया अकृतायाः
यात् निर्दिष्टत्वेन अग्रिमेण तस्या इत्यनेन तस्या एवाव्यवधानातिरेकादित्यर्थः ।
प्रतएवेति । निर्दिशतीत्येणान्वयः । न त्विति । एतेन एतद्वचनं न पुत्रिका-
विषयं किन्तु दुहितृसामान्यविषयं देहसम्भवस्य हेतुत्वेन निर्देशादित्यपि
सिद्धम् ॥ १७—२० ॥

किञ्च स्मृतिषु दौहित्यपदमपुत्रिकाजातपरं नियतम् ।

यथा वौधायनः ।

अभ्युपगम्य दुहितरि जातं पुत्रिकापुत्रम् ।

अन्यं दौहित्यम् । विद्यादित्यनुवर्तते ॥ २१ ॥

अतएव भोजदेवेनापि कृताकृतदुहित्रधिकारे बृहस्पति-
रित्यभिधाय यथा पितृधने स्वाम्यमिति वचनं लिखितम् ॥ २१ ॥

तथा गोविन्दराजेनापि मनुटीकायाम् ।

अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषान्तु स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥

एतद्विष्णुवचनबलेन ऊढातः प्रागेव दौहित्यस्याधिकारो
दर्शितः ॥ २३ ॥

स चास्त्रभ्यं न रोचते सदृशी सदृशेनोद्वेत्यादिविरं
धात् ॥ २४ ॥

किन्तु उदायाः प्रागुक्तरूपाया अभाव एव सत्स्वा
पित्रादिषु दौहित्रस्याधिकारः तथैवेति दुहितृवद्भावविधाना
तत्सुतोऽपीत्यप्यर्थतया च निर्देशात् दौहित्रस्य जघन्यता
गतेः । अतो दुहितृनन्तरं दौहित्रस्याधिकार इति सिद्धम् ॥ २५ ॥

ननु पौत्री मातामहस्तेनेत्यभिधानात् अकृतापदम् अभिसन्धिकृतापः
अपुत्रिकापुत्रस्य मातामहपौत्रत्वानुपपत्तेः अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषामि
गोतमदर्शनात् अभिसन्धिमात्रेणापि पुत्रिकासम्भवात् तथाचाकृता अवाकृत्येत्यथ
नैतद्वचनमपुत्रिकापुत्रविषयमत आह किञ्चेति । अन्यं दौहित्रमिति । एतेन
कृतेति वचनं पौत्रीत्यनुवादादस्तु पुत्रिकापुत्रपरं दौहित्री ह्यखिलं रिक्त्यमि
वचनन्तु दौहित्रपदश्रवणात् अपुत्रिकापुत्रपरमेवेत्यकृतापुत्रस्याप्यधिकारः वि
एवेति दर्शितम् । अभ्युपगम्य पुत्रिकात्वेन स्वीकृत्य । अतएवेति । य
पितृधने स्वास्यमिति वचनस्य कृताकृतजातदौहित्रविषयत्वादेवेत्यर्थः । वृ
स्पतिवाक्ये पौत्रादिपदाभावात् अकृता अपुत्रिकेत्येवार्थ इत्याशयेनाह सदृ
सदृशेनेति । विरोधादिति । तेन पुत्राभाव एव दुहितुरधिकारस्य प्रतिपादन
सुतरामेव दौहित्रस्य तदनन्तरत्वादित्यर्थः । प्रागुक्तरूपाया अविपर्यस्तपुत्रा
दुहितृवद्भावविधानात् तत्तुल्यत्वाभिधानात् जघन्यतावगतेरित्यग्रेणान्वयः अत्र हे
उपमानस्य उपमेयापेक्षया उत्कर्षबोधस्य सार्वलौकिकत्वमिति । हित्वन्तरम
तत्सुतोऽपीति । अकारो भिन्नक्रमे अप्यर्थतया अप्यर्थान्वितार्थबोधकतत्सुतं
ऽपीतिशब्दार्थतया निर्देशाच्चेत्यर्थः ॥ २१—२५ ॥

सत्स्वपि बन्धुष्वित्यनेन पित्रोरधिकारः पत्न्यभा
न्याय्योऽपि दुहितृदौहित्राभ्यां बाधित इति बाधकाभा
पित्रोरधिकारः सूचितः । अतएवानन्तरं बृहस्पतिः ।

तदभावे भ्रातरस्तु भ्रातृपुत्राः सनाभयः ।

सकुल्या बान्धवाः शिष्याः श्रोत्रिया धनहारकाः ॥

तच्छब्देन दौहित्रस्य पित्रोश्च सूचितयोः परामर्शः । तेना-
मीषामभावे भ्रात्रादीनामधिकारः ॥ २६ ॥

यत्तु बालकवचनम् ।

पत्नी दुहितरस्यैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

इत्यादिनियतक्रमादधस्तन एव दौहित्रस्याधिकार इति
तद्वचनवचनेन विरोधात् बालवचनमेव बहुवचनान्तदुहित-
पदेनैव कन्योऽदौहित्राणां निर्दिष्टत्वात् क्रमविरोधाभावात्
यथा स्वर्गात्तस्य ह्यपुत्रस्येति पुत्रपदं प्रपौत्रपर्यन्तपरं पिण्ड-
दत्त्वाविशेषात् तथा दौहित्रस्यापि पिण्डदत्त्वात् तत्पर्यन्त-
परं दुहितृपदं यथा वा

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ।

इत्यत्र पुत्रपदं पत्नीपर्यन्तपरम् अन्यथा दुहितर इति
बहुवचनमनर्थकं स्यात् पत्नी तत्सुत इत्यादिवदेकवचनमेव
कुर्यात् भ्रातर इत्यस्यापि बहुवचनस्यार्थवत्तां वक्ष्यामः ॥ २७ ॥

किञ्च पित्रादीनां राजपर्यन्तानां क्रमनियमात् राज्ञो-
ऽभावे दौहित्रस्याधिकारो वाच्यः न च कदाचिद्राज्ञोऽभावो-
ऽस्तीत्यनधिकार एवाभिहितो भवेत् ॥ २८ ॥

तस्मात् विश्वरूपजितेन्द्रियभोजदेवगोविन्दराजैर्दुहित-
भावे दौहित्रस्याधिकारो निरूपित आदरणीयः ॥ २९ ॥

अतएवानन्तरमिति । यथा पितृधने स्वायमित्यनन्तरमित्यर्थः । तच्छब्दे-
नेति । अन्यथा पित्रोरसूचने दौहित्राभाव एव भावधिकारे पितरौ भ्रातर-
सथेत्यादि याज्ञवल्क्यादिविरोधः स्यादिति भावः । स एव दद्याद्दौहित्राविति
मनुवचनं पुत्रिकापुत्रपरमेव पितृधनयश्चपक्षे मातामहधनयश्चपक्षे च सम्य-
पक्षपिण्डदानविधायकं पितृधनयश्चपक्षे तु केवलमातामहपक्षस्यैव पिण्डदान-

मिति, अपुत्रिकापुत्ररूपदौहित्राधिकारस्तु पत्नी दुहितरश्चेत्यादिना निर्दिष्टाधिकारिणाम् अनन्तरमेवेति बालकमतं तदपाकर्तुमाह यस्त्विति । ब्रह्मस्यति वचनेनेति । तथैव तत्सुतोऽपीष्टे मातृमातामहे धने इत्यनेनेत्यर्थः । बालवचनमिति । शिशोरिवानभिसंहिततात्पर्यस्य वचनमित्यर्थः । नन्वेवं याज्ञवल्क्याद्युक्तक्रमविरोधः तैर्दुहित्वनन्तरं दौहित्वस्यानिर्देशादत आह बहुवचनेति । दुहितुरुदानूढाभेदेन द्वैविध्यात् बहुत्वान्वयानुपपत्त्या तथैव तत्सुतोऽपीति ब्रह्मस्यतिना दौहित्वस्य दुहित्वधर्मातिर्देशेन च अजहत्स्वार्थलक्षण्या दुहित्वपदस्य दुहित्वदौहित्रीभयपरत्वादिति भावः । लक्ष्यतावच्छेदकन्तु अनूढादौहित्वान्यतमत्वादिकमिति बोध्यम् । असगोत्रत्वे सति साक्षात्परम्परा साधारणपार्वणकर्तृत्वमिति केचित् । प्रपौत्रपर्यन्तपरमिति । अत्र लक्ष्यतावच्छेदकं सगोत्रत्वे सति पार्वणकर्तृत्वम् । वक्ष्याम इति । संसृष्टवचनव्याख्यावसरे इत्यर्थः । दुहित्वपदस्य दौहित्वपर्यन्तपरत्वाभावे दोषमप्याह किञ्चेति ॥ २६—२८ ॥

यदा च कन्या जाताधिकारा पश्चात् परिणीता सती स्मियते तदा तद्धनं कन्याया अनुत्पन्नाधिकाराया अभावे येषामूढादीनां प्रतिपादितम् उत्पन्नाधिकाराया अप्यभावे तेषामेव तद्धनं न तु तद्गर्वादीनां भवति तस्य स्त्रीधनविषयत्वात् भुञ्जीतामरणात् क्षान्तेति वचनेन जाताधिकारायाः पत्न्या अभावे अनुत्पन्नाधिकारपत्न्यभावोक्तानां पूर्वधनस्वामिदायग्राहिणां दुहित्रादीनां धनाधिकारस्य दर्शितत्वात् पत्नीतो जघन्यदुहित्वदौहित्वयोरधिकारे दण्डापूपन्यायसिद्धोऽयमर्थः ॥ ३० ॥

यदा पत्नीत्युपलक्षणं स्त्रीमात्राधिकारे अयमर्थो बोद्धव्य इति तात्पर्यम् ॥ ३१ ॥

इति दुहित्वदौहित्वयोरधिकारः ॥ ३२ ॥

दौहित्राधिकारं निरूप्य कन्याधिकारे विशेषमाह यदेति । केचित् पुत्रिकाया विषयेऽपुत्राया अभावे तत्पितृधनं न भर्तुः किन्तु पितृधनाधिकारिणामित्युक्तम् अपुत्रिकायास्तथात्वे किं स्यादत आह यदेति इत्याहुः ।

म्रियते इति । पुत्रमनुष्याद्येत्यादि । तस्येति । भर्ताधिकारार्थकवचन-
स्यत्यर्थः, आदिना पितृमातृभातृणां ग्रहणम् । उक्तार्थे युक्तिमाह भुञ्जीतीति ।
अधिकारे अधिकारसाधने । अयमर्थ इति । जाताधिकाराभावे अनन्तराधि-
कारिणामूढादीनामधिकार इत्येवंरूपोऽर्थ इत्यर्थः । ननु यावद्वचनं हि वाच-
निकमिति न्यायात् पत्राधिकार एव तथात्वम् अन्यथा तत्र पत्नीपदीपादान-
वैयर्थ्यापत्तिः अतः पत्नीपदस्य स्त्रीमात्रपरत्वमाह यदेति । पत्नीति । भुञ्जीता-
मरणात् आन्ता इत्यत्र पत्नीपदं स्त्रीमात्रोपलक्षकमित्यर्थः । ननु किमत्र स्त्रीमात्रोप-
लक्षकत्वे वीजमिति चेत् अत्रायं भावः स्त्रीसंक्रान्तधनस्य स्त्रीधनत्वाभावात्
अधिकारिविशेषस्यात्र वचनादप्राप्त्या वैयर्थ्यापत्तेः आकाङ्क्षा कल्पने सादृश्यात्
स्त्रीसंक्रान्तधनमात्रस्य पूर्वस्वामिदायादरूपोऽधिकारी कल्पनीय इत्येतदर्थं पत्नी-
पदस्य स्त्रीलक्षकत्वमिति । अथैवं पत्नीतीऽभ्यर्चितायाः पुत्रिकायाः तथा
दर्शनात् पुत्रिकौरसयोः साम्यात् पुत्रादिरहितस्य श्रीरसस्यानन्तरं तद्धनं
तत्पत्रा न स्यात् स्याच्च दायादानां दुहित्रादीनामिति चेन्नैवं पुत्रस्य जन्मनैव
कृतोपकारतया तत्र तस्य स्वामित्वे निर्व्यूढे तदनन्तरं तदुत्तराधिकारिणा
तत्पत्रादीनां तत्राधिकारस्य न्याय्यत्वात्, विपर्यस्तपुत्रायास्तु पुत्रिकाया
उपकारलेशाभावात् तदधिकारस्यैवानिर्व्यूढतया तदनन्तरं दायादाधिकारस्यैव
न्याय्यत्वादिति ॥ ३०—३२ ॥

एकादशः अध्यायः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

दौहित्रस्याभावे पितुरधिकारी न मातुः नापि युग-
पन्मातापित्रोः तदभावे मातृगामीति विष्णुवचनविरोधात्
॥ १ ॥

यत्तु मनुवचनम् ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्वनम् ॥

(मनु ८।२१७)

यच्च वृहस्पतिवचनम् ।

भार्यासुतविहीनस्य तनयस्य मृतस्य च ।

माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञया ॥

तत्पितृपर्यन्ताभावे बोद्धव्यम् ॥ २ ॥

दौहित्राधिकारं निरूप्य तदनन्तरं पितुरधिकारमाह दौहित्रस्याभाव इति ।
न मातुरिति पितुः पूर्वमिति शेषः । याज्ञवल्क्यवचने पितराविति इन्द्रनिर्देशात्
यौगपद्याधिकारमाशङ्क्याह नापि युगपदिति । तदभाव इति । एतेन तद-
भावे मातृगामि तदभावे पितृगामीति रत्नाकरादिभिरलिखितः पाठो वक्ष्यमाण-
विरोधात् भ्रमविजृम्भित एवेति ध्वनितम् । तत्पितृपर्यन्ताभाव इति, वक्ष्यमाण-
विष्णुवचनेन मनुवचने अपत्यपदस्य पत्न्यादेः वृहस्पतिवचने च भार्यापुत्रपदयो-
र्पौत्रादेरुपलक्षकत्वस्यावश्यकत्वात् पितुरुपलक्षकत्वस्यापि युक्तत्वादिति भावः
॥ १—२ ॥

न्यायागतञ्चैतत् दौहित्रात् परतो मातृतश्च पूर्वं पितुरधि-
कार इति मृतपिण्डमृतभोग्यान्पिण्डद्वयदातुर्दौहित्रात्
मृतभोग्यान्पिण्डद्वयमात्रदातृतया पितुर्जघन्यत्वात्, मात्रा-
दिभ्यस्तु मृतभोग्यान्पिण्डद्वयदातृतया वीजस्य चैवं योन्याश्च
वीजमुत्कृष्टमुच्यते (मनु ८।३५) इति मनुवचनावगतोत्-
कर्षेण च बलवत्त्वात् ॥ ३ ॥

पितरावित्यत्र च पितृक्रम एवावगम्यते । तथाहि पितृ-
पदात् प्रातिपदिकात् प्रथमं पितुरवगतेः पश्चात्तु द्विवचन-
बलेनैकशेषकल्पनया मातुरवगमात् ॥ ४ ॥

अतः क्रमज्ञानं क्रमाभिधानव्याप्तं तत् निवर्त्तमानं क्रम-
ज्ञानं निवर्त्तयतीत्यनुमानं तदप्रमाणं व्यापकनिवृत्तेरसिद्ध-
त्वात् विष्णुवचनविरोधाच्च ॥ ५ ॥

इति पितुरधिकारः ॥ ६ ॥

न्यायमाह न्यायागतमित्यादि । दौहित्रात्परतोऽधिकारे हेतुमाह सृत
 पिच्छेति । मातृतः पूर्वमधिकारे हेतुमाह मात्रादिभ्य इति । युगपदधि
 काराभावे हेत्वन्तरमाह पितरावित्यत्रेति । पितृक्रम एवेति । पितुः प्राक्
 प्रतिपादितत्वादिति भावः । प्राक् प्रतिपत्तिं दर्शयति तथाहीति । तथाच
 पितराविति पितृक्रमाभिधानपरमेव तत्प्रापकत्वं उक्तन्यायीपह्नहितविषयवचन
 नेव अतोऽत्र द्विवचनावगतसाहित्यम् अभिधानक्रियापेक्षयैव गर्गा भोज्यन्ता-
 मिति वदिति भावः । केचित्तु पितरावित्यत्र युगपदेव पित्रोरन्वयबोधः तथाच
 क्रमिकान्वयबोधस्य क्रमिकपदार्थस्मरणव्यापकतया प्रकृते व्यापकस्य क्रमिका-
 न्वयबोधस्याभावे व्याप्यस्य क्रमिकपदार्थस्मरणस्याप्यभावात् युगपदेव द्वयोरुप-
 स्थित्या युगपदेवाधिकारः पित्रोरिति वदन्ति तन्मतं दूषयति अत इति ।
 उक्तक्रमेण क्रमिकोपस्थितेरावश्यकत्वात् इत्यर्थः । क्रमज्ञानं क्रमिकपदार्थ-
 स्मरणं क्रमाभिधानं क्रमिकान्वयबोधः तद्व्याप्तमित्यर्थः, तत्क्रमाभिधानम्
 त्वनुमानमिति इति व्याप्तेर्हेतोर्दनुमानं व्याप्याभावसाधने व्यापकाभावरूप
 त् लिङ्गं तदप्रमाणम् अर्थासाधकम्, अर्थासाधने स्वरूपासिद्धिहेतुमाह व्यापक
 निवृत्तेरिति । तथाच तयोरन्वयबोधः क्रमेणैवेति भावः । ननु इन्द्रस्य न
 ाहित्येन युगपदन्वयबोधो न तु क्रमिकः तथाच कथं व्यापकनिवृत्तेरसिद्धत्व-
 मत्यत आह विष्णुवचनेति तथा चान्वयबोधस्य यौगपदिकत्वेऽपि नाधिकारा
 यौगपदिकः विष्णुविरोधात् किन्तु क्रमिक एव यथा पत्नीदुहितरश्चैवेत्यत्र सर्व
 दुहितृणामेकान्वयबोधविषयत्वेऽपि वचनान्तरबलात् कुमार्यादिक्रमेणाधिकार
 इति भावः ॥ ३—६ ॥

एकादशः अध्यायः ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

पितुरभावे मातुरधिकारः पितुरधिकारानन्तरं तदभावे
 मातृगामीति, विष्णुश्रुतेः ॥ १ ॥

युक्तश्चेतत् गर्भधारणपोषणात् कृतोपकारतया तन्निष-

क्रयस्यावश्यकर्तव्यत्वात् पुत्रभोग्यान्पिण्डजननेनाप्युप-
कारकत्वाच्च भ्रात्रादिभ्यः पूर्वमधिकारस्य न्याय्यत्वात् ॥ २ ॥

अतः पितृतो गौरवातिरेकश्रुतेः मातुरधिकारः पितृतः
पूर्वमिति हेयं गौरवातिरेकस्य धनसम्बन्धहेतुत्वे उत्पादक-
ब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पितेति (मनु २।१४६) पितृतः
पूर्वमाचार्यस्याधिकारापत्तेः, कनिष्ठे च भ्रातरि भ्रातृसुते
वा सत्यपि पितृव्यादीनामधिकारापत्तेश्च ॥ ३ ॥

अतः पितृतः परत एव मातुरधिकार इति, एवञ्च मृतस्य
पितृसन्तानात् पूर्वं पितुश्च परतो मातुरधिकार इति वदता
पितामहसन्तानात् पूर्वं पितामहाच्च परतः पितामह्या
धनाधिकारः सूचितः । अन्यथा पितरौ भ्रातरस्तथेति
क्रमविरोधः स्यात् । अतएव मनुः ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ।

ससन्तानायां वृत्तायामित्यर्थः ॥ ४ ॥

अपिशब्दचकारयोश्चोभयत्रान्वयः कार्यः, तेन मातरि च
वृत्तायां पितामह्यपि गृह्णीयात् किं पुनर्भ्रात्रादयः पितामह-
पर्यन्ता इति, अपिशब्दसूचिताः भ्रात्रादयः ॥ ५ ॥

तदयं वचनार्थः दीहित्वान्तात् मृतसन्तानात् परतः
स्वसन्तानाच्च पूर्वम् उक्तक्रमेण पितरोरधिकारः, अतः स्वसन्ता-
नात् पूर्वं पितामहपितामह्योरधिकारोऽनेनैव दर्शितः अतएव
याज्ञवल्क्येन मातुरधिकारप्रदर्शनेनैव पितृव्यादिभ्यः पूर्व
पितामहपितामह्योरधिकारस्याप्युक्तत्वात् न पृथगुक्तः ॥ ६ ॥

इति मातुरधिकारः ॥ ७ ॥

पितुरनन्तरं मातुरधिकारमाह पितुरिति । अस्य न्यायमूलत्वमाह युक्त-

चैतदिति । भ्रात्रादिभ्यः पूर्वमिति । यद्यपि भ्रातापि तद्गोचरान्यपिण्डदः तथापि गर्भधारणाद्युपकारकत्वेन भ्रातुर्मातृसम्बन्धाधीनस्वार्थेन च प्रथमं मातुरेवाधिकार इति । गौरवातिरेकेति । सहस्रन्तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते इत्यादि नेत्यर्थः । उपसंहरति अत इति । पितृतः परत इति भ्रात्रादिभ्यः पूर्वमित्यपि बोध्यम् । पितृसन्तानात् भ्रात्रादेः पितामहसन्तानात् पितृव्यादेः । अन्यथेति । उक्तक्रमेणाधिकाराकल्पने इत्यर्थः । क्रमाविरोधः स्यादिति । ननु वाचनिक एव पितरौ भ्रातरस्तथेति क्रमः स च पितामह्याः कल्पनां विना कथमनुपपन्नः मैवं मातुः परम्परया पिण्डत्रयस्य धनिभोग्यस्य दानेऽपि साक्षात् तद्गोच्यपिण्ड-
त्रयदातृतया श्रेष्ठात् भ्रातृतः पूर्वमधिकारी गर्भधारणाद्युपकारकत्वादेव मुनिभिरुक्तः एवं पितामह्यादधिकारेऽपि यदि साक्षात् तद्गोच्यपिण्डत्रयदातुः पितृव्यात् अन्यद्वारा तादृशपिण्डदायाः पितामह्या धनिपितृजननेन पितृव्यधन सम्बन्धमूलतया चाधिकोपकारकत्वेन पितृव्यं बाधित्वा धनाधिकारी न भवत् तदीक्षरूपस्याप्रयोजकत्वात् मातृभ्रातृः क्रमाभिधानं मुनीनां न स्यादिति भावः । केचित्तु पितामहीपितृव्ययोः पौर्वापर्यं केनापि नोक्तम् अतः कल्पां तथाच अन्यथाकल्पने मातृभ्रातृस्थलोक्तस्य उपकाराधीनाधिकारक्रमस्य विरोधा-
दित्याहुः । अपिशब्दसूचिता इति । व्याख्यानवाक्यस्या अपिशब्दसूचिता इत्यर्थः । एतच्च पितरौ भ्रातरस्तथा इति मातृगामीत्यभिधाय तदभावे भ्रातृ-
गामीत्याद्येकश्रुतिमूलत्वादुक्तम् ॥ १—७ ॥

एकादशः अध्यायः ।

पञ्चमः परिच्छेदः ।

मातुरभावे भ्रातुर्धनं मातृगामीत्यभिधाय तदभावे भ्रातृगामीति विष्णुवचनात् तदिति मातुः परामर्शः पितरौ भ्रातरस्तथेत्यत्रापि पितरोरभावे भ्रातुरधिकारावगतेः ॥ १ ॥

न च भ्रातरस्तथा तत्सुत इति यथा भ्रातरोऽधिकृता-
स्तथा भ्रातृपुत्रोऽपि मातुरनन्तरमधिकारी स्यादिति वाच्यं

भ्रातृगामीत्यभिधाय तदभावे भ्रातृपुत्रगामीति विष्णुविरो-
धात् तदिति भ्रातुः परामर्शः ॥ २ ॥

न्याय्यं चैतत् मृतधनिभोग्यपितृादित्रयपिण्डदानेन भ्रातृ-
रूपकारकत्वात् तथा तद्देयमातामहादिपिण्डत्रयदानेन
तत्स्थानपाताच्च अनेवरूपात् भ्रातृपुत्रात् बलवत्त्वात् मातृ-
मूलत्वाच्च भ्रातुरेवरूपस्य मातृतो जघन्यतेति मातृतः परत
एवाधिकारो युक्तः ॥ ३ ॥

मातुरनन्तरं भ्रातुरधिकारं पिरूपयति मातुरभाव इति । तथा भ्रातृपुत्रो-
ऽपीति । तथाच भ्रातृतत्पुत्रयोर्युगपदधिकारः स्यादिति भावः । तत्स्थान-
पातादिति । धनिकार्यकारित्वेन धनिस्थानपातादित्यर्थः । अनेवरूपादिति ।
मृतभोग्यपिण्डत्रयमृतदेयपिण्डत्रयदातृभिन्नादित्यर्थः । नन्वेव' भ्रातुर्बलवत्त्वात्,
मातृतः प्रागधिकारः स्यात् अत आह मातृमूलत्वाच्चेति ॥ १—३ ॥

किञ्च तथा पदं भ्रातृवै कुतो न सम्बध्यते तेन यथा
पितरौ भ्रातरोऽपि तथेति पितृभ्रातृणाञ्च तुल्याधिकारः
स्यात् ॥ ४ ॥

तस्मात् विष्णुवचनविरोधेनैवायं पर्यनुयोगः परिहर्तव्यः
स चान्यत्रापि समानः । तथाच मनुः ।

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव वा ।

भ्रातर एव हरेयु न तु भ्रातृपुत्रोऽधिकारौत्याह ॥५॥

(मनु ८।१८५)

किञ्च जीवत्पितृकस्यापि भ्रातृपुत्रस्य किमधिकारो
नेष्यते न चात्रान्यो हेतुः जीवत्पितृकस्य पिण्डदत्ताभावे-
नानुपकारकत्वादित्यतः एवञ्चेन्मृतपितृकस्यापि भ्रातृतुल्योप-
कारकत्वाभावात् कथं तुल्यवदधिकारिता ।

अतएव देवलेन

ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः ।

तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि वा ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् ।

इत्यनेन भार्यासवर्णादुहितपितृमातृसहोदरभ्रातृसापन्न-
भ्रातृपर्यन्ताधिकारिशृङ्खलायां भ्रातृपुत्रस्याकीर्तनात् सापन्न-
भ्रातृपर्यन्ताभाव एव भ्रातृपुत्राणामधिकारः कथितः ॥ ६ ॥

अथोपकारकत्वेऽपि भ्रातरस्तथा तत्सुत इत्यनन्यथासिद्धवचनवलात् युग-
पदधिकारोऽस्तु इत्यत आह किञ्चेति । अन्यत्रापि भ्रातृभ्रातृपुत्रयोरधिकारेऽपि
एवञ्चेदिति । उपकारक्रमेणैवाधिकारात् उपकारतारतम्येन क्रम इति स्थितञ्चे-
दित्यर्थः अतएव भ्रात्रनन्तरं भ्रातृपुत्रस्याधिकारादेव ॥ ४—६ ॥

यच्च सर्वे ते तेन पुत्रेणेति (मनु ८।१८२) पुत्रत्वस्मरणं
तत्पिण्डदानार्थं भ्रात्रभावे च धनाधिकारार्थं पूर्वोक्तवचनेन
विरोधात् अन्यथा भ्रातृतः पूर्वमेव कुतो न स्यात् ॥ ७ ॥

तस्मात् भ्रातुरेव प्रथममधिकारः ॥ ८ ॥

तत्रापि प्रथमं सोदरस्यैव तदुक्तं सोदरस्य तु सोदरः,
भ्रातरस्तथेत्युक्तभ्रातुरधिकारावसरे प्रथमं सोदरो गृह्णीया-
दित्यर्थः । तस्य त्वभावे सापन्नो भ्राता एकप्रभवत्वेन तस्यापि
भ्रातृशब्दार्थत्वात् ॥ ९ ॥

तथाच

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च ॥

(याज्ञवल्क्य २।१३६)

इदमपि याज्ञवल्क्यवचनं सोदरासोदरयोर्भ्रातृशब्दार्थत्वं

दर्शयति अन्यथा सोदरमात्रस्य तदर्थत्वे सोदरस्य तु सोदर इति न पुनर्विशेषणीयमिति भ्रातृशब्दादेव सोदरावगतेः ॥ १० ॥

तस्मात् पितरौ भ्रातर इत्यनेन सोदरासोदरयोरेवाधिकारो दर्शितः सोदरवचनेन तु सोदरस्य प्रथममधिकारः ॥ ११ ॥

सापत्न्यस्य च सोदरात् मृतदेयषाट्पौरुषिकपिण्डदातु मृतभोग्यमात्रपित्रादिपिण्डत्रयदातृतया जघन्यत्वात् भ्रातृपुत्राञ्च मृतभोग्यपिण्डद्वयदातु मृतभोग्यपिण्डत्रयदातृतया उपकारकत्वातिरेकेण बलवत्त्वात् मध्य एवाधिकारः श्रीकर-विश्वरूपोक्त एवादरणीयः ॥ १२ ॥

पूर्वोक्तिरिति । तदभावे भ्रातृपुत्रगामीति विष्णुवचनेनेत्यर्थः । अन्यथा पुत्रत्वातिदेशमर्थेनेवाधिकारे । स्यादिति । अधिकार इति शेषः । भ्रातृधिकारे विशेषमाह तत्रापीति । प्रथमं सोदरस्याधिकारे प्रमाणमाह तदुक्तमिति । भ्रातरस्तथेत्युक्तेति । तथाचेतद्वाक्येनैव सोदरासोदरभ्रातृसामान्यस्याधिकारसिद्धौ सोदरस्य तु सोदर इति यत् पुनरभिधानं तत् सोदरक्रमेणाधिकारार्थमेव अन्यथा वेयर्थं स्यादिति भावः । ननु एकमातापितृजन्यपुंस्त्वमेव भ्रातृपदशक्यतावच्छेदकं तथाच सोदर एव भ्रातृपदवाच्यः वैमात्रेयादौ च पूर्वपुरुषसमसख्यसन्तानत्वेन रूपेण गौण एव भ्रातृपदप्रयोगः एतच्च सति सोदराभावः भ्रातृपुत्रस्यैवाधिकारी युक्तः तदभावे भ्रातृपुत्रगामीति विष्णुवचनात् तत् कथं सोदरात् परतः सापत्न्यभ्रातुरधिकारं ब्रूषे इत्यत्राह एकप्रभवत्वेनेति । तथाच मातापितृत्वानिवर्गेण एकशरीरजन्यपुंस्त्वमेव भ्रातृपदशक्यतावच्छेदकं लाभवादिति भावः । वैमात्रेयस्य भ्रातृपदवाच्यत्वे मुनेः स्वरसमाह तथा चेति । संसृष्टिन इति । संसृष्टिनो जातस्य संसृष्टिनोत्पन्नस्य पुत्रस्य अपरः संसृष्टी दद्यात् मृतस्य संसृष्टिनोऽंशं हरेदित्यर्थः । इदमपीति । अपिना प्रागुक्तलाघवतर्कः समुच्चयते । क्रमाधिकारे युक्तिमप्याह सापत्न्यस्य त्रिति । मध्य इति । सोदरभ्रातृतत्पुत्रयोरन्तर इत्यर्थः ॥ ७—१२ ॥

तत्र किं संसृष्टिनोऽप्यसोदरस्य सोदराज्जघन्यत्वं न वेत्य-
पेक्षायामाह याज्ञवल्करः ।

अन्योदर्थस्तु संसृष्टी नान्योदर्थो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ १३ ॥

(याज्ञवल्क्य २।१४०)

अस्यार्थः संसृष्टी पुनरन्योदर्थः प्रथमं हरेत् न पुनरन्यो-
दर्थमात्रः प्रथमञ्च हरन् सोदरं बाधित्वैव वा तेन सह
वेत्यपेक्षायाम् उत्तरार्द्धम्, असंसृष्ट्यपि सोदरो गृह्णीयात्
सोदर पदमनुवर्त्तते नान्यमातृज एव संसृष्टो गृह्णीयात् संसृष्ट-
पदमेव वा सोदरमभिधत्ते अतएव बृहदुयाज्ञवल्क्यवचनं
सोदरो नान्यमातृज इति जितेन्द्रियेण लिखितं तथाच पूर्वा-
र्द्धस्य संसृष्टीत्यनुवर्त्तते ॥ १४ ॥

तेन न केवलमन्योदर्थ एव संसृष्टी गृह्णीयात् किन्त्व-
संसृष्ट्यपि सोदरो गृह्णीयादित्यर्थः तेनासंसृष्टिना सोदरेण
संसृष्टिना चासोदरेण विभज्य ग्रहीतव्यम् अतएवापि च शब्दं
प्रयुक्तवान् ॥ १५ ॥

सोदरादिति । संसृष्ट्यसंसृष्टिसाधारणीति । जघन्यत्वमिति । सोदरस्य
तु सोदर इत्यनेन सोदरस्यैवाधिकारप्रतिपादनादिति भावः । नवेति । एत-
द्वचनस्यासोदरेण संसृष्टिना सोदरतुल्याधिकारपक्षे अजघन्यत्वकोटिः । नान्यो-
दर्थ इत्यस्यार्थमाह न पुनरिति । अन्योदर्थमात्र इति । संसृष्ट्यसंसृष्टिसाधारण
इत्यर्थः । प्रथमम् असंसृष्टिवैमात्रेयात् । सोदरपदमिति । सोदरस्य तु सोदर
इति पूर्ववचनस्यसोदरपदमित्यर्थः । नान्यमातृज इति । तथाच पूर्वापर-
विरोधभयादेवकारीऽध्याहार्य इति भावः । अनुषङ्गकल्पने गौरवादाह संसृष्ट-
पदमेव वेति । अभिधत्ते इति । गर्भसंसृष्टार्थकत्वादिति भावः । अतएव
संसृष्टपदस्य सोदरार्थकत्वादेव । पूर्वार्द्धस्येति । तथाचान्यमातृजः संसृष्टः केवली
न गृह्णीयादित्युत्तरार्द्धार्थः । निर्गलितायमाह तेनेति । अपिच शब्दमिति ।
तयोः समुच्चयार्थकत्वादिति भावः । अत्रेदं चिन्त्यते संसृष्ट्यसोदरासंसृष्टि-
सोदराभ्यां विभज्य ग्रहणं न युक्तिवचनप्राचीनस्वरससिद्धं तथाहि संसृष्टित्वं

विनिगमकान्तराभावे एव विनिगमकम् अन्यथा पितृव्ये, संसृष्टिनि असंसृष्टिनि वैमात्रेयस्याधिकारी न स्यात् न चैतद्वचनं मात्रधिकारमात्रविषयं सामान्ये ब्राधकाभावात् पितृव्यादिसंसर्गविषयकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् वचनस्य यथोक्तरीत्या व्याख्याने च दद्यादिति क्रियानुषङ्गः नान्योदर्थ इत्यस्य वैयर्थ्यं मात्रपदाध्याहार-
श्रुति दूषणानि प्राचीनाश्च श्रीकरादयो युगपदिभायं तयोर्निषिद्धवन्त इति, तस्माद्वचनस्यायमर्थः अन्योदर्थः संसृष्टौ चेत् तदा तस्य सृतस्य धनम् अर्थात् अपरः संसृष्टौ अन्योदर्थो न हरेत् तदा को गृह्णीयादित्यत्राह अन्यमातृज इति असंसृष्ट्यपीति अपिना संसृष्ट्यसंसृष्टौ वा सोदर एव गृह्णीयात् इत्यर्थः । अन्योदर्याहरणे हेतुमाह नान्यमातृज इति अन्यमातृजत्वेन षट्पुरुषपिण्डदातुः सहीदरात् अघन्यत्वप्रतिपादनात् यतः अन्यमातृजः अतो न गृह्णीयादित्यर्थः । इत्यञ्च व्याख्याने संसृष्ट्यसोदरासंसृष्टिसोदरयोस्तुल्यवद्भागोऽयुक्त एवेति सुधीभि-
र्भाव्यम् ॥ १३—१५ ॥

यच्च श्रीकरमिश्रैरुक्तं संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्य असोदर-
संसृष्टिमात्रविषयत्वे अन्यानपेक्षत्वात् सोदरस्य तु सोदर-
इत्यस्यापि असंसृष्टसोदरमात्रविषयत्वे नैरपेक्ष्यात् असोदरे
संसृष्टिनि सोदरे चासंसृष्टिनि उभयोः प्राप्तौ यदि द्वयमेव
प्रवर्तते तदा अन्योन्यसापेक्षमुभयोर्विधायकत्वं भवेत् । न
चैकस्य सापेक्षं निरपेक्षञ्च विधायकत्वमुचितं विधिवैषम्य-
प्रसङ्गात् यथा दर्शितं द्वयोः प्रणयन्तीत्यधिकरणे पर्वचतुष्टय-
विहिताया उत्तरवेदेन पर्वद्वये प्रतिषेध उपपद्यते तत्र पर्वद्वये
विकल्पसापेक्षं विधानं पर्वद्वये च निरपेक्षमिति उत्तरवेदि-
विधिवैषम्यापत्तेः । तथाचात्र यत्रैव निरपेक्षविधायकत्वं
तत्रैव संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्य सोदरस्य तु सोदर इत्यस्य च
प्रवृत्तिः स्यात् तत्रासोदरे संसृष्टिनि सोदरे चासंसृष्टिनि
सत्युभयोरप्रवृत्तेस्तद्वचनं न कश्चिदपि गृह्णीयादित्यापद्यते,
तस्मात् संसृष्टिनस्तु संसृष्टीति संसृष्टधने संसृष्टिनः सामान्यतो
भागप्राप्तौ तदपवादार्थं सोदरस्य तु सोदर इति वचनम्

एवञ्च संसृष्टिनीऽप्यसोदरस्य सोदरे सति न प्राप्तिः किं तर्हि
विभागसंसृष्टस्य असंसृष्टस्य च सोदरस्यैवेत्यन्तम् ॥ १६ ॥

निरपेक्षेति अस्य विषयः प्रागेव दर्शितः । विधिवैषम्येति । संसृष्टौ
कचिदन्यनिरपेक्षः स्वयमेव गृह्णीयात् सोदरे असंसृष्टिनि सति तु तत्सापेक्षः
तेन सहेत्यर्थ इति संसृष्टिस्तु संसृष्टीत्यस्य विधिभेदरूपं वैषम्यम् एवं सोदरी-
ऽसंसृष्टौ कचिदन्यनिरपेक्षः स्वयं गृह्णीयात् सति च संसृष्ट्यसोदरे तत्सापेक्षः
तेन सहेति सोदरस्य तु सोदर इत्यस्य च विधिभेदरूपं विधिवैषम्यं तत्प्रसङ्गा-
दित्यर्थः । विधिवैषम्ये दृष्टान्तमाह हयोः प्रणयन्तीति । पर्वचतुष्टयेति । चात-
र्मास्ययागप्रसङ्गे वैश्वदेवरूपप्रघासशाकमेधसुनासीर्याख्याश्वत्वारो यागाः चत-
र्माससाध्या उक्ताः तत्र च उपोत्तवपन्ति न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न सुना-
सीर्यं उरु वा एतौ यज्ञस्य यद्वरूपप्रघासः शाकमेधश्चेति हयोः प्रणयन्तीति
श्रुतिरस्ति । अस्यार्थः अत्र पर्वसंज्ञके यागचतुष्टये उत्तरवेदिम् उपवपन्ति
निर्वपन्ति सम्पादयन्तीत्यर्थः उत्तरवेदिष्व अपिप्रणयनोपयोगिपात्रविशेषः अत्र
उत्तरवेदेः पर्वत्वेन यागचतुष्टये सामान्यविधिः अत्र प्रकृतीभूतदर्शपूर्णमासी-
यस्य अपिप्रणयनस्यातिदेशादेव प्राप्तिस्तदंशे न विधिः किन्तु तदर्थम् उत्तरवेदिमात्रं
विधीयते इत्यञ्च हयोः प्रणयन्तीत्यादि न्यायावगतमेवोक्तम् अपिप्रणयनार्थकोत्तर-
वेदेर्यागहये विधाने अपिप्रणयनस्यापि यागहयीयत्वस्य सिद्धत्वादिति न वैश्वदेवे
न सुनासीर्यं उत्तरवेदिमुपकिरन्ति अत्र यागहये वैश्वदेवत्वादिना विशेषविधि-
हयं यागहय एवापिप्रणयनस्य वास्तविकत्वात् तद्धेतुभूतं यागहयप्राशस्त्यमाह
उरु वेति । महान्तादित्यर्थः । यज्ञस्य यज्ञानां मध्ये अतो हयोः प्रणयन्ति
अप्रिमिति शेषः अत्र विशेषविधिहयस्य निषेधविधेः सामान्यविध्युपजीवक-
तया उपजीव्यबाधायोगात् सामान्यविधेरपि निषिध्यमानयागहये प्रवृत्तौ
सामान्यविधेर्निरपेक्षविधायकत्वं शाकमेधादियागहये विकल्पसापेक्षविधायकत्वञ्च
वैश्वदेवादियागहये तथाच शाकमेधादिहये सदैवोत्तरवेदिं वपन्ति वैश्वदेवादिहये
त्विञ्चया वपन्तीति विधिभेदरूपं वैषम्यं स्यात् तस्मादत्र पर्युदासलक्षणया
वैश्वदेवसुनासीर्यभिन्ने पर्वाख्ययागे उत्तरवेदिं वपन्तीत्येक एव विधिरिति
हयोः प्रणयन्तीत्यधिकरणे यथा विधिवैषम्यमुक्तं तथा प्रकृतेऽपीति पूर्वेणान्वयः ।
यत्रैवेति । सोदरासत्त्वस्थले असोदरसंसृष्टसत्त्वस्थले च संसृष्टिस्तु संसृष्टी-
त्येतयोर्निरपेक्षविधायकत्वं बोध्यम् । उभयोः संसृष्टिस्तु संसृष्टीति सोदरस्य
तु सोदर इत्येतयोः । आपद्येतेति । विशेषवचनाभावादिति शेषः । इत्यं

निरपेक्षसापेक्षविधानेन दोषमुपन्यस्य स्वयं विधिद्वयम् उत्सर्गापवादभेदेन व्यवस्थापयति तस्मादिति । असंसृष्टस्य चेति । तस्यापि सीदरपदार्थत्वेनापवादविषयत्वादिति भावः । इत्यन्तमिति श्रीकरमिश्रैरुक्तमिति पूर्वेषान्वयः ॥ १६ ॥

तदमङ्गलं न हि द्वयोरुभयत्रैकैकशः प्रवृत्तयोर्युगपदेकत्र प्रवृत्तिमात्रेण विधिवैरूप्यम् ॥ १७ ॥

केवलोद्गातृप्रतिस्तीत्रपच्छेदेन निरपेक्षप्रवृत्तयोः सर्वस्वदक्षिणादाक्षिण्य-शास्त्रयोर्युगपदुभयापच्छेदे सति नैकमपि शास्त्रं प्रवर्त्तत विधिवैरूप्यात् ॥ १८ ॥

तथा चातुर्होत्रां पौर्णमासीमभिमृषेत् पञ्चहोत्राममावास्यामिति शास्त्रयोरुपांशुयागान्नौषोमीययोरैन्द्रदध्यैन्द्रपयसोरेकैकशः प्रवृत्तयोर्द्वयोरग्नेये प्रवृत्तौ विधिवैषम्यापत्तेर्नैकमपि प्रवर्त्तत ॥ १९ ॥

न हीति । द्वयोर्बिध्योः उभयत्र उदाहरणद्वये एकैकशः प्रवृत्तयोः परस्परनिरपेक्षेण प्रवृत्तयोः । विधिवैरूप्यमिति । सापेक्षनिरपेक्षौदासीन्येन संसृष्टिनस्त्वित्यादिना संसृष्टिमात्राधिकारविधाने सीदरस्य त्वित्यादिना सीदरमात्राधिकारविधाने च परस्परापेक्षा नास्ति युगपदुपस्थितौ तु उभयोरेव विषयत्वात् उभयोरेव युगपत्प्रवृत्तिरिति न वाक्ययोर्भवदुक्तरीत्या प्रत्येकं विधिभेदरूपं विधिवैषम्यमिति भावः । अत्र प्रतिबन्धिमाह केवलोद्गात्रिति । ज्योतिष्टोमे हविर्धानी नाम गृहमेकम् अपरञ्च हविष्यवमानाख्यं तत्र च यथोक्तक्रमेण हविर्धानीगृहात् ऋत्विजो हविष्यवमानाख्यं गृहं गच्छन्ति गच्छताञ्च मध्ये उद्गाता ऋत्विक् यदि खलति तदा सर्वस्वदक्षिणाविधिः यदि प्रतिस्तीता ऋत्विक् खलति तत्र असर्वस्वदक्षिणाविधिश्चेति विधिद्वयमस्ति एतयोश्चैकैकस्य खलनस्थले एकैकशः प्रवृत्तत्वात् युगपत्खलने नैकस्यापि प्रवृत्तिः स्यात् भवन्मते विधिवैरूप्यात्, तथाचात्र प्रथमतः प्रतिस्तीत्रे असर्वस्वं किञ्चिदक्षिणां दत्त्वा उद्गात्रे सर्वस्वं दक्षिणा दीयते इति युक्तिसिद्धः पारम्पर्येण सिद्धान्तो भवन्मते व्याहतः स्यादिति भावः । अपच्छेदेनेति । खलनेनेत्यर्थः । अत्रैव प्रतिबन्ध्यन्तरमाह तथेति । अयमर्थः दर्शपौर्णमासे यागे श्रूयते चतुर्होत्रां पौर्णमासीमभिमृषेत् पञ्चहोत्राममावास्यामिति अत्र चतुर्होत्रपदेन पृथिवी

होवेत्याकारको मन्त्र उच्यते तस्य यत्र विनियोगः तच्चातुर्होवां पौर्णमासीमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया तेन पौर्णमास्यामित्यर्थः । चातुर्होवामिति परिभाषा प्राप्त-
 पृथिवीहोवेत्यादिमन्त्रस्य करणताप्राप्तये ततश्च पौर्णमास्यां पृथिवीहोवेति मन्त्रे-
 णाभिमृषेत् सृष्टेदिति विधिप्राप्तौ किमिति स्पर्शकर्माकाङ्क्षायां वाक्यान्तरोप-
 स्थितानि ऐन्द्रदध्यादीनि हवींष्येव कर्मतयाऽन्वीयन्ते । चूडामणिस्तु पौर्णमासीपदेन
 कर्माभिधीयते कर्मणस्तु स्पर्शाभावात् तत्कालीनं मुख्यं हविरेवीपांशुयागीयम्
 ऐन्द्रदधिरूपं प्रत्याय्यते, एवमग्निमवाक्येऽपि अमावास्यापदेनापि तदानीं कर्तव्य-
 स्याग्नीषोमीयस्य पयोरूपं मुख्यं हविः प्रत्याय्यत इति व्याचष्टे । एष च विधिदर्श-
 पौर्णमासान्तर्गतपौर्णमासीकर्तव्यस्योपांशुयागस्य केवलदधिरूपहविःस्पर्शने विध्य-
 न्तरनिरपेक्षप्रवृत्तिः उपांशुयागस्य केवलदधिकरणकत्वात् तथा पञ्चहोत्राममा-
 वास्यामित्यत्र पञ्चहोत्रपदेन अग्निहोवेत्यादिको मन्त्र उच्यते तस्य यत्र विनियोगः
 तत् पञ्चहोत्राम् अमावास्यामित्यत्र सप्तम्यर्थे द्वितीया पञ्चहोत्रामिति च तन्मन्त्रस्य
 करणत्वलाभाय तेनामावास्यायाम् अभिमृषेदिति विधिः अत्रापि कर्माकाङ्क्षायां
 पूर्वोक्तानि हवींष्येवान्वीयन्ते अयञ्च विधिः दर्शपौर्णमासान्तर्गतस्य दर्शकर्तव्यस्य
 अग्नीषोमीययागस्य केवलैन्द्रपयोरूपद्रव्यस्पर्शे निरपेक्षप्रवृत्तः अग्नीषोमीयस्य केवल-
 पयोद्रव्यकरणकत्वात् आग्नेये च दर्शपौर्णमासान्तर्गते दर्शे पौर्णमास्याञ्च कर्तव्यं
 दधिपयोरूपोभयद्रव्यके हविर्द्वयस्पर्शार्थं विध्योर्युगपत्प्रवृत्तौ भवन्मते विधिवैषम्या
 पाप्मात् न कोऽपि प्रवर्त्तेत तथाचात्र इयोरेव विषयसत्त्वात् प्रवृत्त्या मन्त्रद्वयेन
 हविर्द्वयस्य दधिपयोरूपस्य स्पर्श इति सिद्धान्तोऽपि भवन्मते व्याहृत इति ।
 इदञ्च न सम्यक् युगपत्प्रवृत्तावपि सामान्यविध्योर्बाधाभावात् तद्रूपविधिवैरूप्या-
 प्रसक्तेः अतः प्रागुक्तप्रतिबन्धिमात्रं साधीय इति धीमद्विर्विभावनीयम् ॥ १७-१८ ॥

तस्मात् बाधनिरपेक्षं नित्यवद्विधानं क्वचित् क्वचित्
 विध्यन्तरबाधसापेक्षमिति वैरूप्यलक्षणम् । तथाहि उपात्र
 वपन्तीति वेदिविधिसापेक्षो निषेधः तद्बाधं विना विधिरेव
 न स्यादिति वेदिविधिबाधसापेक्षं विधानं न च नित्यवदेव
 तस्य बाधः तथा सति निषेधो विफलः निषेधं विनापि
 वेद्यकरणस्य प्राप्तेः ततश्च वेदिविधिरपि निषेधविधिबाध-
 सापेक्षविधिभावः पर्वद्वये पर्वद्वये तु निरपेक्ष इति भवति

विधिवैषम्यं विकल्पश्च स्यात् रागप्राप्ते तु नित्यवद्बाधः कादाचित्कस्या करणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः ॥ २० ॥

अतएव षोडशियग्रहणाग्रहणशास्त्रयोर्विकल्पः ॥ २१ ॥

अथैवं विधिवैषम्यलक्षणं किमित्याकाङ्क्षायामाह तस्मादिति । उपात्रेति । उपात्रं वपन्तीति यो वेदिविधिः तस्मापेक्ष इत्यर्थः । तद्बाधं विनेति । वेदिविधिबाधं विनेत्यर्थः । विधिरेव न स्यादिति । सामान्यविधेर्वैश्वदेवादियागद्वयाविषयकत्वे तत्र विध्यभावादेव वेद्यकरणस्य प्राप्तत्वात् निषेधविधेरप्राप्तप्रापकत्वाभावेन विधिर्न स्यादित्यर्थः । इतीति द्विती, यतो निषिध्यमानयागयोरपि सामान्यविधिविषयत्वेन तद्बाधेनैव वैकल्पिकस्य निषेधस्य प्रवृत्तिः अत इत्यर्थः । ननु निषेधविधेर्विशेषत्वेन बलवत्त्वात् सर्वदेव सामान्यविधिमुन्मूलयेत तथाच सामान्यविधेस्तत्राप्रवृत्त्या कथं तद्बाधेन वैकल्पिकनिषेधविधानमित्याशङ्कते न चेति । तस्य सामान्यविधेः । विफल इति । नित्यवदेव बाधे सामान्यविधेस्तदितरविषयत्वमेव वाच्यम् अन्यथा तदंशे तद्विधेरननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तिः तथाच विध्यभावादेव निषेधस्य सिद्धत्वात् निषेधविधिविफलः स्यादित्यर्थः । एतदेवोक्तं निषेधं विनापीति । वेद्यकरणस्याति । ततश्चेति । सामान्यविधेर्निषिध्यमानयागद्वयविषयकत्वाच्चत्यर्थः । निषेधविधिबाधेति । विरोधेन निषेधविधिबाधं विना सामान्यस्य प्रवृत्त्यसम्भवादिति भावः । विधिवैषम्यमिति । एकस्यैव वेदिविधेः पर्वद्वये नित्यवद्बिधायकत्वं पर्वद्वये च निषेधबाधसापेक्षविधायकत्वमिति विधिवैषम्यमित्यर्थः । विकल्पश्चेति । निषेधाङ्गीकारे निषिध्यमानयागद्वये वेदिकरणाकरणयोर्विकल्पश्चेत्यर्थः । अयञ्च विकल्पो न व्यवस्थितः तादृशविकल्पस्थले करणे फलाधिक्यात् अधिकफलकामरूपस्याधिकारिणी भेदात् किन्त्वेच्छिकः तथाचाष्टदोषापातो वाक्यभेदश्चेति गौरवम् अतो लाघवात् पर्युदासलक्षणया वैश्वदेवादिभिन्ने पर्वस्ययागे उत्तरवेदिं वपन्तीत्येक एव विधिः कल्प्यत इति भावः । नन्वेवं न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ रागप्राप्तनिषेधे विकल्पः स्यात् रागस्योपजीव्यत्वेन निषेधेन नित्यवद्बाधाधीगादत आह रागप्राप्ते त्विति । केचित्तु कलञ्जेतरभोजनकलञ्जभोजनेतरयो रागप्राप्तत्वेन कलञ्जातिरिक्तं भुञ्जीत कलञ्जभोजनेतरत् कुर्वीतेति पर्युदासासम्भवात् निषेधे विकल्प एवेति भ्रमनिरासार्थमाह रागप्राप्ते त्वितीत्याहुः । कादाचित्कस्याकरणस्येति । न हि निषिध्यमानमनुतिष्ठन् यावज्जीवमहर्निशं तदनुतिष्ठति निषिद्धानुष्ठानस्य रागाधीनत्वेन रागस्यानियतत्वात् सङ्गकार्यन्तरविलम्बाच्चेति भावः । तथात्र निषेध-

विधेर्वैयर्थ्यापत्त्या न विकल्पः किन्तु नित्यवद्वाध एवेति भावः । अतएवेति ।
यत एव सामान्यविशेषयोरेव विधिनिषेधयोः कचिदेकत्र प्रवृत्तौ सामान्यविधि-
वैरूप्यं न त्वेकविशेषनिष्ठयोस्तयोः अत एवेत्यर्थः । षोडशीति । तथाच श्रुतिः
अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति । अतिरात्राख्यो
यागविशेषः षोडशीपात्रविशेषः गृह्णातीति लिङ्ग्ये लट् अत्र विधिनिषेधयोर्वैयो-
रेवातिरात्राख्ययागरूपविशेषनिष्ठत्वेन विधेः कचिन्नित्यवद्वाधायकत्वाभावेन विधि-
वैरूप्याभावात् निषेधविषयकत्वाभावेन पूर्वोक्तन्यायेन पर्युदासासम्भवाच्च विकल्प-
इत्यर्थः अत एगेक्तम् एवमेवाष्टदोषोऽपि यद्विधीयववाक्ययोः । विकल्पः संश्रित-
स्तत्र गतिरन्या न विद्यते इति, अन्या गतिः पर्युदासरूपा गतिः ॥ २० ॥ २१ ॥

ये तु ब्रुवते प्राप्तिपूर्वकत्वात् निषेधस्य न निमित्तं विधि-
रपवाधत इति न्यायेन विकल्प इति तेषां मते न तौ पशौ
करोतीत्यादौ रागप्राप्तनिषेधे च विकल्पः स्यात् ॥ २२ ॥

किञ्च एवं निमित्तिनः स्वनिमित्तवाधाक्षमत्वात् कैथं
पक्षेऽपि वाधः अतुल्यबलत्वात् अथ निषेधस्यैवायं स्वभावः
यत् स्वनिमित्तमुन्मूलयतीति तदा सर्वदैवोन्मूलयेत् प्राप्तेरेव
दुर्बलत्वात् ॥ २३ ॥

विकल्पः स्यादिति । रागातिदेशयोरपि निमित्तत्वाविशेषादिति भावः ।
ननु प्रमाणयोस्तुल्यबलत्वे हि विकल्पः अतएव गौतमोऽपि तुल्यबलविरोधं
विकल्प इत्याह स्म, तथाच षोडशियद्दणायद्दणशास्त्रयोर्वैयोरेव वैदिकप्रमाण-
त्वाविशेषात् तुल्यबलतया विनिगमनाविरहेणैकेनाप्यपरस्य नित्यवद्वाधायोगात्
प्रवृत्तौ बाधेन विकल्पो युक्तः इह तु रागस्य शास्त्रात् दुर्बलतया विकल्पासम्भवात्
निषेधेन नित्यवद्वाधः । एवमतिदेशस्यापि सामान्यविधितया विषयान्तरं
वरितार्थत्वेन पर्युदाससम्भवात् तुल्यबलत्वाभावेन नित्यवद्वाध एवेति कथं विकल्पा-
गतिरत आह किञ्चेति । प्राप्तिरिति । प्रापकविधेरित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

ये तु ब्रुवते यादृच्छिकग्रहणप्राप्तिनिषेधोऽयं न तु विधितः
प्राप्तस्येति तदतीवाज्ञवचनं वैधग्रहणस्य अवैधग्रहणनिषेधस्य

च युगपदुपसंहारासम्भवात् विकल्पाभावप्रसङ्गेः क्रत्वर्थतया
च यादृच्छिकग्रहणप्रसङ्ग्यभावात् निषेधो न क्रत्वर्थः स्यात्
॥ २४ ॥

तस्मादस्मदुक्तन्यायादेव विकल्पः, तदस्तु किं विस्तरेण
॥ २५ ॥

परमतनिराकरणायाह ये त्विति । यादृच्छिकेति । स्वारसिकीच्छा या
सा यदृच्छा राग इति यावत् तथा प्राप्तं यदग्रहणं तद्विषयोऽयं निषेध इत्यर्थः ।
प्राप्तीत्यस्य कृद्विहितभावत्वेन प्राप्तार्थमाह न त्विति । तथाच वैधग्रहणं नित्य-
मेवेत्याशयः । युगपदिति । यौगपद्ये उपसंहारस्य विरोधस्यासम्भवादित्यर्थः ।
उपसंहारसम्भवादिति पाठे युगपदेकदा उपसंहारस्य एकतावस्थानस्य सम्भवा-
दित्यर्थः । विकल्पाभावेति । तथाच विरुद्धयोरेव भावाभावयोर्विकल्पत्वम्
इह, तु वैधग्रहणावैधग्रहणनिषेधयोरविरोधात् विकल्पाभावप्रसङ्गेरित्यर्थः । ननु
विकल्पो न श्रूतः किन्तु कल्पः अस्य चाष्टदीपग्रस्ततया गत्यन्तराभाव एव
कल्पना प्रकृते तु वैधेतरग्रहणनिषेधरूपगत्यन्तरसत्त्वात् कथं तत्कल्पनम् अतो
विकल्पाभावे इष्टापत्तिरेवेत्यत आह क्रत्वर्थतया चेति । क्रत्वङ्गतया चेत्यर्थः ।
न क्रत्वर्थः स्यादिति । ननु क्रत्वङ्गतया प्राप्तस्य प्रतियोगिनी निषेधस्यैव क्रत्वङ्ग-
त्वमिति नियमे प्रमाणाभावः यागानङ्गस्याभिषभोजनस्य निषेधे यागाङ्गव्यभि-
चारश्चेति कथं यादृच्छिकग्रहणनिषेधस्याक्रत्वर्थत्वापत्तिरिति चेत् व्याप्तिबलेन
नाक्रत्वर्थत्वापादनं किन्त्वेवं वाक्यार्थः क्रत्वर्थतया यादृच्छिकग्रहणस्य प्रसङ्ग-
भावात् उपस्थित्यभावात्, तथाच निषेधविधिना प्रकरणोपस्थित वैधग्रहणस्य
निषेध एव प्रत्याख्यते न त्वनुपस्थिता वैधग्रहणस्य एवञ्च सति वैधग्रहणनिषेधो न
क्रत्वर्थः स्यादिति न च षोडशग्रहणत्वेन वैधावैधग्रहणसाधारणेन रूपेणैव प्रकर-
णात् उपस्थितिः न तु वैधग्रहणत्वेन तथाच यादृच्छिकग्रहणमप्युपस्थितमेवेति
वाच्यं तथापि भवदुक्तावैधग्रहणनिषेधस्य क्रत्वर्थत्वानुपपत्तेः ग्रहणसामान्याभाव-
स्यैवाङ्गताया विधिप्रतिपाद्यत्वात् एवञ्च सति विरोधात् विकल्प एवेति हृदयम् ।
केचित्तु क्रत्वर्थतयेत्यादिग्रन्थम् अन्यथा योजयन्ति तथाहि नातिरात्र इति वाक्येन
ग्रहणस्याङ्गत्वाभावो ग्रहणाभावस्याङ्गत्वं पुरुषार्थत्वं वा प्रत्याख्यते आद्ये क्रत्वर्थ-
तयेति निषेधो निषेधविधिर्न क्रत्वर्थः न क्रतुविषयः, द्वितीये सन्निहितवैध-
ग्रहणमपहायासन्निहितावैधग्रहणविषयत्वकल्पने गौरवं स्यात्, तृतीये प्रकरण-

विरोध इति तदसत् अस्मदुक्तक्रमेणैव यथाशुतार्थनिर्वाहे आशयकल्पनानौचित्यात् । तस्मादिति । यस्माद्भवदुक्तं न युक्तं तस्मादित्यर्थः । अस्मदुक्तन्यायात् नित्यनिषेधे विधिनियेधोभयवैयर्थ्यं नित्यविधौ च निषेधवैयर्थ्यं स्यादित्येवंरूपात् । एवकारस्य भिन्नयोजनया विकल्प एवेत्यर्थः न तु भवदुक्तसमुच्चय इत्यर्थः । तदसु उक्तमते दूषणान्तरं मतान्तरस्य दूषणमन्यदनिवञ्जमेव तिष्ठतु किं विस्तरेण ग्रन्थ-बाहुल्येन तथाच ग्रन्थगौरवभयात् उक्तार्थे दूषणान्तरं तद्दूषणञ्च नोपनिवञ्जमिति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥

यच्च स्वयमेव वर्णितम् असोदरे संसृष्टिनि सोदरे चासंसृष्टिनि संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यनेन असोदरस्य धनसम्बन्धप्राप्तौ तदपवादार्थं सोदरस्य तु सोदर इति वचनं तदप्ययुक्तम् अस्मिन्नेव विषये सोदरस्य तु सोदर इति सोदरस्य धन-सम्बन्धप्रसक्तौ तदपवादार्थं संसृष्टिवचनस्यापि सम्भवात् विनिगमनाकारणाभावात् ॥ २६ ॥

यच्च संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्येतद्विवरणार्थत्वेन अन्योदर्य इति वचनं व्याख्यातं तदप्यतीवायुक्तम् अन्योदर्यवचनादेव विवक्षितार्थलाभात् संसृष्टिनस्त्वित्यस्यानर्थक्यापत्तेः ॥ २७ ॥

किञ्च अन्योदर्यस्तु संसृष्टीत्यस्यायमर्थः अन्योदर्यस्तु संसृष्टी यः स नान्योदर्यधनं हरेत् किन्त्वसंसृष्ट्यपि सोदर-पदानुषङ्गात् सोदर एव गृह्णीयात् संसृष्टोऽपि नान्यमातृजो गृह्णीयादिति व्याख्यातं तदपि न पूर्वाद्धे एकस्य अन्योदर्य-पदस्य पुनरुक्तत्वात् तथोत्तरार्द्धेऽपि नान्यमातृज इत्यस्यान-र्थक्यापत्तेः अपिशब्दस्य चैवकारार्थेऽवर्णनात् ॥ २८ ॥

श्रीकरमतदूषणस्यैव प्रकृतत्वात् संसृष्टिनस्त्विति सोदरस्य त्विति वचनयो-क्तद्वयाख्यानमनूय दूषयति यच्चैति । वर्णनमेवाह असोदर इति । इत्यनेन वचनेन असोदरस्य संसृष्टिनोऽसोदरस्य धनसम्बन्धप्राप्तौ धनाधिकारप्राप्तौ । तदपवादार्थं तद्वाधार्थम् । विनिगमनेति । एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनि-

गमना तद्रूपकारणाभावादित्यर्थः । अन्योदर्थः संसृष्टौ यः सः अन्योदर्थधनं न हरेत् सोदरे सतीत्युत्तरार्द्धस्वरसात्कथ्यते तर्हि की गृह्णीयादित्यत्राह असंसृष्ट्यपीति अपिरेवार्थो भिन्नक्रमेण योजनीयः तेनासंसृष्टौ सोदर एव गृह्णीयादित्यर्थः किं पुनः संसृष्टौ सोदर इति कैमुतिकन्यायसिद्धाधिकारोऽपि संसृष्टौ सोदरः चकारेण समुच्यते इति । पूर्ववचने यत् सोदरस्य संसृष्टसोदरापवादकत्वमुक्तं तदेव द्वितीयवचनेन विवृतमिति यदुक्तं तदपि दूषयितुमुपन्यस्यति यच्च इति । आनयं क्वापत्तेरिति । विवरणवचनादेव उक्तार्थलाभे विव्रियमाणवचनवैयर्थ्यादिति भावः । वक्ष्यमाणदूषणान्तरं स्पष्टयितुं तदुक्तविवरणं दर्शयति किञ्चेति । तथाच वचनयोरेकार्थपर्यवसाने विनिगमनाविरहात् नैकतरवैयर्थ्यम् अतएवोक्तं समेदेनान्यतरवैयर्थ्यम् । इति हेतोः । अयं वक्ष्यमाणोऽर्थः श्रीकरोक्त इति शेषः । पुनरुक्तत्वादिति । अन्योदर्थः संसृष्टौ न गृह्णीयादित्यनेनैव प्रकृतार्थसिद्धौ अन्योदर्थपदान्तरस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः ॥ २६—२८ ॥

किञ्च सोदरे चासंसृष्टिनि असोदरस्य संसृष्टिनोऽपवादार्थं सोदरवचनस्य वर्णितत्वात् सोदरासोदरयोरसंसृष्टिनोरप्रवृत्तत्वात् तुल्यवदेवाधिकारः स्यात् न वा कस्यचिदपि स्यात् ॥ २९ ॥

अथात्रापि सोदरवचनमेव प्रवर्तते तदैकत्र संसृष्टिवचनवाधसापेक्षम् अन्यत्र तु वाधानपेक्षमिति भवतामेव विधिवैरूप्यं यथा सोमे विधीयमाना वेदिः दीक्षणीयादिष्वतिदेशप्राप्तवेदिविधिवाधेन अन्यत्र वाधं विनैवेति वैरूप्यात् अवेदिमतां तद्दृष्टव्यमित्युक्तम् ॥ ३० ॥

ननु सर्वमिदं भवदुक्तदूषणमकिञ्चित्करं तथाहि सोदरवचनस्यैवापवादकत्वं सोदरस्याधिकोपकारकत्वेन न्यायसिद्धं न तु संसृष्टिवचनस्य न्यायाभावात् अन्योदर्थ इति नान्यमाहञ्ज इत्यनयोर्भवदुक्तन्याख्यानेऽप्यविशेषात् अपिशब्दस्य अव्ययानामनेकार्थत्वेन एवकारार्थेऽपि वर्तनात् अतएव सविवादा सदा भूमिः पौरुषेणापि भुज्यते इत्यत्र अपिरेवार्थो दृष्ट इत्यत्र आह किञ्चेति अप्रवृत्तत्वादिति । अपवादस्य उत्सर्गविषयेऽप्रवृत्तत्वादिति भावः । तुल्यवदिति । विशेषकाभावात्

भातर इति सामान्यवाक्येन भाट्टत्वाविशेषात् इयोरेव युगपदधिकारः स्यादित्यर्थः । न वा कस्यचिदिति । स्वावधिकारबोधकसामान्यवचनस्य संसृष्टादिविशेषविषयकतया उपसंहृतत्वादिति भावः । अथेति । सोदरवचने सोदरपदस्य संसृष्टसंसृष्टिसाधारणसोदरपरत्वेनात्रापि सोदरवचनं प्रवर्तते इत्यर्थः । एकत्र संसृष्टसोदरासंसृष्टिसोदरस्थले अन्यत्र सोदरासोदरयोरसंसृष्टिनीरित्युक्तस्थले सोदरवचनस्य सोदरत्वपुरस्कारेणासोदरमात्रबाधसापेक्षत्वेन संसृष्टिनीऽप्यसोदरस्य बाधसापेक्षत्वावश्यकत्वादिति भावः । यथेति अत्रायमर्थः पौर्णमासयागे प्रकृतौ वेदिर्विहिता सा चातिदेशात् तद्विकृतिभूतदीक्षणीयेष्टौ प्राप्ता वाक्यान्तरे च सामान्यतः सोमद्रव्यकयागे वेदिर्विहिता तत्र दीक्षणीयेष्टेरपि सोमद्रव्यकतया यदि सामान्यवचनं तत्र प्रवर्तते तदा अतिदेशविधिबाधेनैव प्रवर्तते अन्यथा प्राप्तत्वात् विधित्वानुपपत्तेः पौर्णमासविकृतिभिन्ने सोमद्रव्यकयागान्तरे त्वतिदेशाभावात् तदबाधेनेति विधिवैषम्यात् अवेदिमतां वाक्यान्तरप्राप्तवेदिकभिन्नानां यागानां तत्सामान्यवेदिविधानं द्रष्टव्यमिति तन्नीतं विधिवैषम्यं यथा तथा प्रकृतेऽपीति ॥ २६ ॥ ३० ॥

अस्मन्मते तु श्रीकरसम्मतमपि विधिवैरूप्यं नास्ति संसृष्टिसोदरवचनयोरेकैकविषयत्वात् अन्योदर्थ्यवचनस्य च सोदरस्यासंसृष्टिनः संसृष्टिनश्चासोदरस्य तुल्यवदधिकारज्ञापनार्थत्वात् तथाहि अन्योदर्थ्यस्तु संसृष्टौ सन् सत्यपि सोदरेऽसंसृष्टिनि धनं हरेत् नान्योदर्थ्योऽसंसृष्ट्यपि गृह्णीयादिति पूर्वाह्नस्यार्थः तत्र किं सोदरस्तदानीं न गृह्णीयादित्यपेक्षायाम् उत्तरार्द्धेनोत्तरम् । असंसृष्ट्यपि चादद्यात् सोदर इत्यनुषज्यते संसृष्टोऽन्यमातृज एव न केवलः किन्तूभाभ्यां विभज्य ग्रहीतव्यमित्यर्थः अतो विधिवैषम्यमपि परिहृतम् ॥ ३१ ॥

तथा मनुरप्येतदेव दर्शयति । सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् । भातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ ३२ ॥

सोदर्थ्यमात्राणां सोदर्थ्या इति असोदराणाञ्च संसृष्टानां संसृष्टा इति बहुवचनान्तस्वपदादेवेतरेतरयोगावगतेः समेत्य सहिता इतिपदम् उभयसाहित्यार्थमेव युक्तम् अन्यथानर्थक्यात् । अत उभयोरितरेतरयोगस्याश्रवणादिति अहृदयव्याहृतम् । किञ्च ये चेति चकारश्रुतेः चार्थे द्वन्द्वसमासस्यापि श्रवणात् इतरेतरयोगस्याश्रवणाभिधानं द्वन्द्वस्याप्यतदर्थतामापादयति ॥ ३३ ॥

तस्मात् सोदरासोदरमात्रसद्भावे सोदराणामेव । अतएव वृहन्ननुः ।

एकोदरे जीवति तु सापन्नो न लभेन्नम् ।

स्थावरेऽप्येवमेव स्यात् तदभावे लभेत वै ॥

• स्थावरेऽप्येवमेवेति विभक्तस्थावराभिप्रायेण यस्मादनन्तरमेवाह यमः ।

अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तद्वेत् ।

विभक्तं स्थावरं ग्राह्यं नान्योदर्थ्यैः कथञ्चन ॥ ३५ ॥

सर्वेषां सोदरासोदराणामित्यर्थः । सोदराणामेव मध्ये एकस्य संसृष्टत्वे तस्यैव, असंसृष्टि सोदरासोदरसंसृष्टिसद्भावे च द्वयोरेव सापन्नमात्रसद्भावेऽपि प्रथमं संसृष्टिनः तदभावे चासंसृष्टिनोऽसोदरस्य मृतधनं प्रत्येतव्यम् ॥ ३६ ॥

अतएव उक्तक्रमेण बहूनामधिकारप्रतिपत्त्यर्थं भ्रातर इति बहुवचनमुक्तम् अन्यथानर्थकं भवेत् ॥ ३७ ॥

प्रौढग्राह्य अस्मन्मते त्विति । श्रीकरेति । वस्तुतस्तु विधिवैरूप्यमेव न भवतीति भावः । अन्योदर्थ्यवचनस्य तुल्यवदधिकारज्ञापकत्वं यथा तथा व्याकरोति तथाहीति । नान्योदर्थ्य इति । एतेनैकतरस्यान्योदर्थ्यवचनस्य वैयर्थ्यमपि परिहृतम् । असंसृष्टपीति । तथा चैकस्यैवासंसृष्टिपदस्य काकाचिन्याया-

दुभयचान्वय इति भावः । केवल इति । तथाच संसृष्टान्योदर्यसोदरयोर्व्यव-
स्थितविकल्पेनाधिकारभसनिरासाय तुल्यवदधिकारप्रापकं नान्यमाहवचन-
मपि सार्थकमिति भावः । स्वीकृतव्याख्याने मनुसंवादमाह तथेति । तुल्य-
रूपाणां सोदरासोदराणां मध्ये सोदरा एव सहिता विभजेरन् संसृष्टासंसृष्ट-
रूपानां मध्ये संसृष्टाः सहिता विभजेरन् इति वचनार्थमाशङ्काह सोदर्य-
मात्राणामिति । इतरैतरयोगावगतेः सोदरमात्राणां संसृष्टमात्राणाञ्च परस्पर-
साहित्यार्थमिति । सोदरसंसृष्टासोदरसाहित्यार्थमित्यर्थः । एतच्च अन्योदर्य-
स्त्वत्यादियाश्चैकमूलकत्वादुक्तम् । अत इति । सहितपदादुभयसाहित्य-
प्रवणं यतीति इत्यर्थः । अष्टदयव्याहृतमिति । हृदयं ज्ञानं तेन वचनार्था-
भिन्नव्याहृतमित्यर्थः । ननु एकस्य द्वयोर्वा तद्वनाधिकारानुपपत्त्या उद्देश्य-
वशेषणत्वेन बहुत्वं यथा न विवक्षितं तथा साहित्यमपीत्येतदर्थं समेत्य सहिता
त्युक्तं न तु तेषामितरैतरसाहित्यार्थं तत्कथमितरैतरसाहित्यश्रवणम् अत आह
केचेति । चार्थे इति । चार्थे इन्द्र इति सूत्रेणेति शेषः । अतदर्थत्वं इतरै-
तरयोगानभिधायकत्वम् । आपादयतीति । तथाच अनन्यथासिद्धचकारवत्त्वे-
नैतरैतरसाहित्यावगम इति भावः । न चैवं साहित्यस्य विवक्षितत्वे एकस्य
सोदरमात्रस्य वा तद्वनाधिकारानुपपत्तिरिति वाच्यं बहुभातकनिरुक्तपक्षे एवेतद-
भेदानादिति । उपसंहरति तस्मादिति । सोदरश्चासोदरमात्रमिति इन्द्रः
मात्रपदेन संसृष्टत्वव्यवच्छेदः । केचित्तु सोदरासोदरयोर्द्वयोरेव मात्रपदार्थान्वय-
भ्युपेत्य मात्रपदं संसृष्टत्वाभाव परमिति व्याचक्रुः । अतएवेति । उक्त मनु-
चनानुरोधादेव । ब्रह्मन्तुः तुल्यरूपसोदरासोदरयोरेव मध्ये सोदरस्याधि-
कारं बोधयति न त्वसंसृष्टासोदरसंसृष्टासोदरयोः सत्त्वे संसृष्टासोदरस्य अर्थं
निराकरोतीत्यर्थः । जीवतीति । अधिकारिणि सतीत्यर्थः । एवमेवेति ।
यावरमपि सोदर एव गृह्णीयादित्यर्थः । लभतेति । सापत्र इत्यनुषङ्गेणान्वयः ।
वैषामिति । तुल्यरूपाणां सोदरासोदराणामित्यर्थः पूर्ववचने तुल्यरूपाणामेव
कालत्वात् । सोदराणामेवेति यदुक्तं तत्र विशेषमाह सोदराणामेव मध्ये
ति । सापत्रमात्रेति । तस्याप्यकील्पन्नत्वेन भातत्वादिति भावः । भातर
इति बहुवचनस्यार्थवत्तां वक्ष्याम इति यदुक्तं तत्राह अत एवेति ॥ ३५—३७ ॥

संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्येतच्च तुल्यरूपसम्बन्धिसमवाये संसृष्टि-
कृतविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ३८ ॥

तेन सोदराणां सापदानां वा तथा भ्रातृपुत्राणां

पितृव्यादीनां वा तुल्यानां सद्भावे संसर्गो गृह्णीयात् वाक्याद-
विशेषश्रुतेः पूर्ववचनेन सर्वेषामेव प्रकृतत्वात् सर्वेष्वेव चापेक्षा-
सद्भावात् अतोभ्रातृमात्रविषयं वचनमित्यनादरणीयम् ॥ ३९ ॥

इति भ्रातृधिकारः ॥ ४० ॥

संसृष्टिनस्त्विति वचनं न भ्रातृमात्रविषयं किन्तु तुल्यरूपसम्बन्धिमात्रविषयं
सामान्ये बाधकाभावे सङ्कोचस्यान्याय्यत्वादिति व्यवस्थापयति संसृष्टिनस्त्विति ।
विशेषाधिकारित्वं तुल्यरूपसम्बन्धिनी विवृणीति तेनेति । सोदराणामित्यादि
षष्ठान्तेषु सर्वत्र सोदरमात्राणामित्यादिमात्रार्थास्तर्भावः तथा भ्रातृपुत्राणां सोदर
भ्रातृपुत्राणां सापदस्मात्पुत्राणाञ्च पितृव्यादीनामित्यत्रापि । वाक्यादिति
संसृष्टिनस्त्वितिवचनतो भ्रातर इत्यश्रवणादित्यर्थः । नन्वेवं वचनस्य तुल्यरूपसम्बन्धि-
सद्भावमात्रविषयत्वे सोदरासोदरयोरसंसृष्टिसंसृष्टिनीः सद्भावे कथमेतद्वचनप्रवृत्तिः
स्वयमुक्तमसङ्गच्छतामिति चेन्न तुल्यरूपाणामिति न वचनप्राप्तं किन्तु न्यायप्राप्त-
मेव तथा च न्यायाविशेषेणान्यत्रापि प्रवृत्तौ बाधकाभावः तुल्यरूपाणामिति
नियमपरत्वाभावादिति संसृष्टिसोदरवचनयोरेकैकविषयत्वादित्युक्तव्याख्यानपक्षे
अन्योदर्यवचनस्यैवात्र प्रवृत्त्या संसृष्टिवचनस्याप्रवृत्तेरिष्टत्वादेति । पूर्ववचनेन
पत्नी दुहितर इति वचनेन सर्वेष्वेव भ्रातृभ्रातृपुत्रगोत्रजपदीपात्तपितृव्येष्वेव
अपेक्षा भ्रातृपुत्रयोः पितृव्ययोर्वा संसृष्टसंसृष्टिनीर्मध्ये को गृह्णीयादित्याकाङ्क्षा
अत उक्तयुक्तेः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

एकादशः अध्यायः ।

षष्ठः परिच्छेदः ।

तदभावे भ्रातृपुत्रस्य, भ्रातृगामीत्यभिधाय तदभावे
भ्रातृपुत्रगामीति विष्णुवचनात् ॥ १ ॥

तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रस्य तस्य चाभावेऽसोदर-
भ्रातृपुत्रस्याधिकारः सोदरस्य तु सोदर इति वचनात्,

असौदरभ्रातृपुत्रो हि धनिनो मृतस्य मातरं विहाय स्वपिता-
महीविशिष्टस्य धनिपितुः पिण्डदातेति सोदरभ्रातृपुत्राज्ज-
घन्यस्तदनन्तरं धनमधिकरोति ॥ २ ॥

भ्रातृभावे भ्रातृपुत्रस्याधिकारमाह तदभाव इति । प्रमाणमाह भ्रातृगामी-
त्यभिधायेति । तत्र भ्रातृपुत्राणां मध्ये । प्रथममिति । सोदरभ्रातृपुत्रस्य
असौदरभ्रातृपुत्रात् प्रागधिकारबोधकवचनाभावेऽपि सोदरस्य तु सोदर इति
वचनेन सोदरस्यासौदरबाधकत्वावगमात् बाधकपुत्रेण बाध्यपुत्रस्य बाधो न्याय्य
इत्यभिप्रायः । अत्र हेत्वन्तरमप्याह असौदरभ्रातृपुत्रो हीति । सोदरभ्रातृपुत्रा-
दिति । मृतस्य मातरमादाय पितामहपिण्डदातुरित्यादिः ॥ १ ॥ २ ॥

न च सपत्नीकत्वेन सपत्नीमातुः सपत्नीपितामह्याः
सपत्नीप्रपितामह्याश्च आह्वेऽनुप्रवेशः मात्रादिशब्दानां
स्वजननीपितृजननीपितामहजननीष्वेव मुख्यत्वात् तैरेव च
पदैः आह्वे अनुप्रवेशात् । यथा,

स्वेन भर्ता सह आह्वं माता भुङ्क्ते स्वधामयम् ।

पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही ॥

सपत्नीमात्रादीनाञ्च पार्वण्यआह्वानुप्रवेशो निषिद्ध एव
यथा पठन्ति ।

अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ ३ ॥

किञ्च सपत्नीकस्य आह्वविधानस्य नित्यत्वं सर्वजनसिद्ध-
त्वात् सपत्नीमात्रादीनाञ्चानित्यत्वात् नित्यानित्यसंयोगविरो-
धेन मात्राद्यपेक्षमेव सपत्नीकआह्वविधानं युक्तम् ॥ ४ ॥

सपत्नीकत्वेनेति । एतच्च सपत्नीकत्वेनैव पित्रादीनां देवतात्वमिति मत-
माश्रित्याभिहितम् । वस्तुतः असावेतत्ते यजमानस्य पित्रे असावेतत्ते यजमानस्य
पितामहायेत्यादि निरपेक्षश्रुतिश्रवणात् पत्नीनिरपेक्षाणामेव पित्रादीनां देवतात्वं

किन्तु तत्पिण्डभोगमात्रे पत्न्याः सहत्वमेवेति शूलपाणिप्रभृतयोऽप्येवमिति बोध्यम् । मात्रादिशब्दानामिति । स्तेन भर्ता सह ग्राहमित्यादिवचनस्थानामित्यर्थः । आदिना पितामहीप्रपितामहीशब्दयोर्यङ्गणम् । तैरवेति । मात्रादिबोधकैः सपत्नीकपदैरेवेत्यर्थः सपत्नीकत्वेनैव देवतात्वीक्यथाश्रुतासङ्गतेः । ननु पुत्रहीनानां सपत्नीमात्रादीनां पार्वणनिषेधेऽपि सपुत्राणां तासां पार्वणानुप्रवेशवाधकाभाव इत्यत आह किञ्चेति । नित्यानित्येति । एकस्यैव सपत्नीकामिलापविधेर्मात्राद्यंशे नित्यवहिधायकत्वं सपत्नीमात्राद्यंशे कादाचित्कविधायकत्वमित्येतयोर्विरोधेनेत्यर्थः । न च मात्राद्यंशेऽपि कादाचित्कविधायकत्वमेव जीवन्मात्रादिस्थले तदसम्भवादिति वाच्यम् एतस्य ग्राहार्हमात्रादिविषय एव विधायकत्वात् अन्यथा सपत्नीकामिलापस्य प्रसक्त्यभावादिति ॥ ४ ॥

ननु सोदरभ्रातृपुत्रवत् सोदरपितृव्यस्यापि धनिदेय-सपत्नीकपूर्वपुरुषद्वयस्य पिण्डदातृत्वात् धनिपितृव्य-भ्रातृपुत्रयोः समानोऽधिकारः स्यात् । उच्यते, पितृव्यो हि धनिनः पितामहप्रपितामहयोः पिण्डदः, भ्रातुः पुत्रस्तु धनिनः प्रधानं पितरमेवादाय पुरुषद्वयस्य पिण्डदातेति स एव बलवानिति पितृव्यात् पूर्वमधिक्रियते ॥ ५ ॥

अतएव भ्रातृनमापि पितृव्यस्य वाधकः मृतधनिकस्य पितुः प्रधानस्यैव पिण्डदातृत्वात् ॥ ६ ॥

भ्रातुः प्रतिनमा तु धनिनः पितृसन्ततिरपि पितृव्येण वाध्यते पञ्चमत्वेन पिण्डदातृत्वाभावात् । तथा च मनुः ।

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।

चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥ (मनु ८।१८६)

इत्यनेन पञ्चमो निषिद्धः ॥ ७ ॥

किन्तु पितुरपि प्रपौत्रपर्यन्ताभावे पितृदौहित्रस्याधिकारो बोद्धव्यः धनिदौहित्रस्यैव ॥ ८ ॥

एवं पितामहप्रपितामहसन्ततेरपि दौहित्रान्तायाः

पिण्डप्रत्यासत्तिक्रमेणाधिकारो बोद्धव्यः दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैव
सन्तारयति पौत्रवदिति (मनु ८।१३८) हेतोरविशेषात्
स्वदौहित्रवत् पित्रादिदौहित्रस्यापि तद्भोग्यपिण्डदानेन
सन्तारकत्वात् ॥ ८ ॥

अतएव मनुना पृथग्गमौषामधिकारो न दर्शितः त्रयाणा-
मिति, अनन्तर इति (मनु ८।१८६—१८७) वचनद्वयनैव
संगृहीतत्वात् । याज्ञवल्केन च पित्रादिदौहित्रस्यापि
तद्भोग्यजातस्य पिण्डदानानन्तर्यक्रमेणाधिकारप्रतिपत्त्यर्थं
गोत्रजपदं कृतं सपिण्डस्त्रीणाञ्च व्युदासार्थं तासामतद्भोग्यजात-
त्वात् ॥ १० ॥

अतएव अर्हति स्त्रीत्यनुवृत्तौ बौधायनः । न०दायं
निरिन्द्रिया अदायाश्च स्त्रियो मता इति श्रुतेः । न दाय-
मर्हति स्त्रीत्यन्वयः, पत्न्यादीनां त्वधिकारो विशेषवचनाद-
विरुद्धः ॥ ११ ॥

प्रपितामहसन्तानस्य दौहित्रान्तस्य मृतभोग्यपिण्डदा-
तुरभावे मृतदेयमातामहादिपिण्डदानेन पिण्डानन्तर्यात्
मातुलादिग्रहणार्थं बन्धुपदं प्रयुक्तवान् याज्ञवल्क्यः, मनुना
तु पिण्डदानानन्तर्यवचनेनैव दर्शितम् ॥ १२ ॥

मृतदेयमातामहादिपिण्डत्रयस्य मातुलादिभिर्दीयमान-
त्वात् मातुलाद्यर्थत्वं धनस्य धनद्वारेण तस्यापि तत्पिण्ड-
दातृत्वात् धनार्जनस्य हि प्रयोजनद्वयं भोगार्थत्वं दानाद्य-
दृष्टार्थत्वञ्च, तत्रार्जकस्य तु मृतत्वात् धने भोग्यत्वाभावेना-
दृष्टार्थत्वमेव शिष्टम् । अतएव वृहस्पतिः ।

समुत्पन्नाहनादर्द्धं तदर्थं स्थापयेत् पृथक् ।

मासषाण्मासिके आत्रे वार्षिके च प्रयत्नतः ॥

तथा आपस्तम्बः ।

अन्तेवासी वार्थान् तदर्थेषु धर्मकृत्येषु प्रयोजयेत् दुहिता वा ।

मासिकादिना तद्भोगार्थं धर्मकृत्येष्विति अदृष्टार्थत्वे हेतुः ॥

अतएव दत्तभुक्तफलं धनमिति स्मरन्ति । तस्मात् तद्भोग्यपिण्डदातुरभावे तद्भोग्यपिण्डदातुर्मातुलादेरधिकारो न्याय्य एव ॥ १३ ॥

सौदरपितृव्यस्य पितुः सौदरस्य । अतएव उपकाराधिक्यादेव । भ्रातृनभा भ्रातृपौत्रः । उपकाराधिक्यमाह मृतधनिकस्येति । पिण्डदातृत्वाभावे मान माह तथा चेति । पितृदौहित्रस्येति । सौदरवैमात्रेयभगिनीपुत्रस्यापि पितृव्यादिसत्त्वेऽपीत्यर्थः । यद्यपि दौहित्रभावे दौहित्रस्यैव भगिन्या एव प्रागधिकारोऽयुक्तः तथापि तस्याः स्त्रीत्वेन पार्वणपिण्डदत्त्वाभावात् नाधिकारः, दुहितुस्तु दौहित्रात् पूर्वम् अज्ञादज्ञात् सम्भवतीत्यादिर्विशेषवचनादेवाधिकार इति भावः । धनि-दौहित्रस्येति । यथा धनिप्रपौत्राद्यनन्तरं तदौहित्राधिकारः तथा इत्यर्थः । त्रयाणामिति अनन्तर इति । त्रयाणामुदकं कार्यमित्यनेन पिण्डदानमभिधाय अनन्तरः सपिण्डात् य इत्यनेनानुपदं लिखिष्यमाणेन पिण्डदानाधिकारबीधकेनेत्यर्थः । गोत्रजपदस्य प्रयोजनान्तरमप्याह सपिण्डस्त्रीणाञ्चेति । तासां व्युदासे वचनान्तर-सवादं दर्शयति अतएवेति । निरिन्द्रिया जात्यन्वादयः स्त्रियश्च अदाया दायानर्हा मता इति इत्यन्तं सूत्रम् । अनुवर्त्तमानार्हतीति क्रियान्वयेन निषिद्धं स्पष्टयति श्रुतेरिति । श्रुतेरुक्तवचनस्य । स्त्रीति निरिन्द्रियस्याप्युपलक्षणं तथाच पिण्डवद्भिर्भावेन यस्मात् निरिन्द्रियाः स्त्रियश्च न दायार्हा अतः स्त्री निरिन्द्रियश्च न दायमर्हतीत्यर्थः । नन्वेवं पत्रादीनामपि अनधिकारापत्तिः तासामपि पिण्ड-वद्भिर्भावाविशेषात् अत आह पत्रादीनान्विति । आदिना दुहितृमातृपिता-महीग्रहणम् । विशेषवचनात् पत्नी दुहितर इति माता ऋक्षहरी ज्ञेयेति पितुर्माता हरेद्वनमित्यादि विशेषवचनादेवेत्यर्थः । भोग्यत्वाभावेन साक्षाद्भोग्य-त्वाभावेन तद्भोग्यपिण्डदातुरभावेन परम्परया भोग्यत्वाभावेन च । समुत्पन्नात् सम्बन्धतया जातात् । तदर्थे मृतस्त्रास्यर्थे । मासषाण्मासिकश्राद्धादौ तन्निमित्त-मित्यर्थः । अन्तेवासीत्यापस्तम्बवचने भिन्नक्रमो बोध्यः दुहितुः प्रागधिकारात् । दत्तभुक्तफलमिति । दानभोगफलमित्यर्थः ॥ ५—१३ ॥

अतएव त्रयाणामिति अनन्तर इति वचनद्वयेनैवायमर्थः दर्शित इति मत्वा तदनन्तरं मनुनोक्तम् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ १४ ॥

(मनु ८।१८८)

सकुल्यो वृद्धप्रपितामहादिसन्ततिः समानोदकाश्च भण्यन्ते तेषामुपन्यासक्रमेणाधिकारक्रमः । तदभावे आचार्यशिष्यादीनाम् ॥ १५ ॥

अन्यथा कथं मातुलादीनां मनुविरुद्धोऽन्तर्भावः शक्यते । तस्मात् मनुना पूर्ववचनद्वयप्रतिपादितोऽयमर्थ इत्यविरोधः ॥ १६ ॥

अतएव दायभागप्रकरणे त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते (मनु ८।१८६) इत्युक्त्वा अनन्तरः सपिण्डादयस्तस्य तस्य धनं भवेदिति (मनु ८।१८७) लिखितं पञ्चमस्यैकपिण्डसम्बन्धहीनस्य पितृमातृकुलजातैकपिण्डसम्बन्धिसद्भावे अनधिकारार्थम् अन्यथा सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते (मनु ५।६०) इति सपिण्डत्वस्योक्तत्वात् अनन्तरः सपिण्डादु य इत्यनेन चानन्तर्यस्य धनग्रहणकारणत्वेनाभिहितत्वात् त्रयाणामिति अनर्थकं स्यात् । न च त्रैपुरुषिकश्चाद्विविधानार्थमिदमिति वाच्यं दायभागसन्दर्शमध्यपाठात् आद्वस्य च वचनान्तरविहितत्वात् । तथाच मनुः ।

स्वाध्यायेनार्चयेदृषीन् होमैर्देवान् यथा विधि ।

पितॄन् आद्वेन नृनन्नेर्भुतानि बलिकर्मणा ॥ १७ ॥

(मनु ३।८१)

अतएवेति । भोग्यदेयपिण्डानन्तर्यक्रमेण मातुलादिपर्यन्तानामप्यधिकारो यत अतएवेत्यर्थः ।* वृद्धप्रपितामहेति । तथाच तान् प्रस्तुत्य विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते इति बौधायनवचने तेषां सकुल्यत्वस्य दर्शितत्वादिति भावः । उपन्यासक्रमेणेति । आदौ सकुल्यानां ततः समानीदकानामिति क्रमेणेत्यर्थः । तदभावे समानीदकपर्यन्ताभावे । अन्यथा मनुवचनस्य मातुलाद्यभिप्रायकत्वाभावे । पूर्ववचनेति । पूर्वलिखितवचन इत्यर्थः । सन्दंशेति । दाय-भागप्रकरणपाठादित्यर्थः । युक्त्यन्तरमाह आहस्येति । पितृन् पित्रादिविकान् असावेतत्ते यजमानस्य पित्रे इत्यादिश्रुत्येकवाक्यत्वात् तथाच त्रयाणामित्यस्य पुनरुक्तत्वापत्त्या न आहपरत्वमिति भावः । न च पितॄणां संख्यागुणविधायकत्वमेवास्येति न पुनरुक्तिरिति वाच्यं तथात्वे तद्वचनानन्तरमेवैतन्निर्देशापत्तेरिति भावः ॥ १४—१७ ॥

न च जननक्रमेणानन्तर्यग्रहणार्थं वचनं न तु प्रदातृत्वेनानन्तर्यार्थमिति वाच्यं जननक्रमस्य वचनादनवगतेः किन्तु उदकवत् त्रिभ्यः पिण्डदानं चतुर्थोऽधस्तनः पिण्डदाता पञ्चमस्तु पूर्वतनो न सम्प्रदानं नाप्यधस्तनः पञ्चमः पिण्डदातेत्यभिधाय आनन्तर्यमभिदधानो मनुः प्रदातृत्वातिशयेनैवानन्तर्यं ज्ञापयति ॥ १८ ॥

तस्मात् यो यस्तत्कुलोत्पन्नोऽतद्भोत्रोऽपि स्वदौहित्रपितृदौहित्रादिरतत्कुलोत्पन्नो वा मातुलादिर्धनिनो मृतस्य पितृमातृकुलगतत्रैपुरुषिकपिण्डदातृतया एकपिण्डसम्बन्धेन सपिण्डः तस्य तस्याप्यधिकारार्थं त्रयाणामिति वचनम् आनन्तर्येण च विशेषार्थम् अनन्तर इति वचनं वर्णनीयम् ॥ १९ ॥

तेन मृतभोग्यमृतदेयपित्रादित्रयपिण्डदातुः पितृदौहित्रादेरभावे मृतदेयमातामहादिपिण्डदातॄणां मातुलादीनामानन्तर्यक्रमेणाधिकारो बोद्धव्यः ॥ २० ॥

जननक्रमेणिति । अनेकजननाव्यवहितापत्यत्वेनेत्यर्थः । तथाच पौत्रादेः
पूर्वं कन्यायाः पितृदौहित्रात् पूर्वञ्च भगिन्या इत्यादिक्रमेणाधिकारः स्यादिति
भावः । पिण्डदानानन्तर्यस्यापि वचनादनवगतेस्तत्र युक्तिमाह । किन्त्विति ।
स्वमतमुपसंहरति तस्मादिति । सपिण्ड इति अधिकारीति शेषः । तेन पिण्ड-
दानानन्तर्यक्रमस्य विवक्षितत्वेन । मातुलादीत्यादिना मातुलपुत्रपौत्रयोः
परिग्रहः ॥ १८—२० ॥

एतत्पर्यन्ताभावे तु सकुल्यः । तदाह मनुः ।

तदभावे सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ।

(मनु ६।१८७)

सकुल्यो विभक्तपिण्डः प्रतिप्रणमृतः प्रभृति पुरुषत्रय-
मधस्तनं वृद्धप्रपितामहादिसन्ततिश्च ॥ २१ ॥

तत्रापि प्रतिप्रणम्रादेरानन्तर्यं पिण्डलेपद्वारेण तेषामुप-
कारकत्वात् तदभावे च वृद्धप्रपितामहादिसन्ततिः मृतदेय-
पिण्डलेपभोगिभ्यो वृद्धप्रपितामहादिभ्यः पिण्डदातृत्वात्
॥ २२ ॥

एवंविधसकुल्याभावे च समानोदकाः सकुल्यपदेनैवोपात्ता
मन्तव्याः ॥ २३ ॥

तेषामभावे आचार्यः, तस्याप्यभावे शिष्यः, आचार्यः
शिष्य एवेति मनुवचनात् । तदभावे स ब्रह्मचारौ, शिष्यः
स ब्रह्मचारिण इति निर्देशात् ॥ २४ ॥

तदभावे चैकगोत्राः, तदभावे चैकप्रवराः, पिण्डगोत्रर्षि-
सम्बन्धा ऋक्थं भजेरन्निति (गोतम २८।१६) गोतमवच-
नात् ॥ २५ ॥

एतत्पर्यन्ताभावे मातुलादिपर्यन्ताभावे । तत्रापि कर्तृनाधस्तनसकुल्ययो-

मध्येऽपि । उपकारकत्वादिति प्रथमं प्रतिप्रणम्यादयोऽधिकारिण इति शेषः सकुल्यपदेनैवेति । समानकुलीत्यन्नत्वरूपयोगार्थस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः एकपदीपातत्वेऽपि उपकारतारतम्यादधिकारक्रम इति तात्पर्यम् । आचार्य वेदाध्यापयिता । शिष्यश्च वेदाध्येता । स ब्रह्मचारौति । मनुना आचार्याभावे शिष्यस्योक्तत्वात् याज्ञवल्क्येन च शिष्याभावे स ब्रह्मचारिणी विधानात् आचार्य बाध्यत्वं स ब्रह्मचारिणी दण्डापूर्पायितमिति । निर्देशादिति । शिष्यः स ब्रह्मचारिण इति याज्ञवल्क्येन निर्देशादित्यर्थः । पिण्डगोत्रेति । सपिण्डत्वसंगोत्रत्व-समानप्रवरत्वसम्बन्धवन्तः पाठिकक्रमेण रिक्त्यं हरेयुरित्यर्थः ॥ २१—२५ ॥

उक्तपर्यन्तानान्तु सर्वेषामभावे ब्राह्मणाः तद्धनं गृह्णीयुः ।

यदाह मनुः ।

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्त्यहारिणः ।

तैविद्याः शुचयो दान्ता एवं धर्मो न हीयते ॥

(मनु ८।१८८)

भोगेन क्षीयमाणोऽपि धर्मस्तदीयधनस्य ब्राह्मणगामित्वेनापरधर्मप्राप्त्या आपूर्यमाणो न हीयत इति अत्रापि धनस्य तादर्थ्यमेव पुरस्करोति ॥ २६ ॥

तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजा गृह्णीयात् । गोत्रर्षि-सम्बन्धानां ब्राह्मणानां चाभावः तदग्रामे बोद्धव्यः अन्यथा राजाधिकारस्य निर्विषयत्वापत्तेः ॥ २७ ॥

अन्यथेति । संगोत्रादीनामभावे राज्ञोऽधिकारी वाच्यः न च पृथिव्यां तत्संगोत्राद्यभावी निर्णेतुं शक्य इत्याशयः उपकारी धनाधिकारप्रयोजक इति भावः ॥ २६ ॥ २७ ॥

तत्र यदि त्रयाणामित्यादिना पितृदौहित्यमातुलादीनामधिकारो नोक्तः स्यात् तदा सकुल्यादीनां नियतक्रमाणां मध्येऽनुप्रवेशाभावादधिकार एव न स्यात् न च मा भूदिति

वाच्यं याज्ञवल्क्येन तेषां गोत्रजबन्धुपदाभ्यां दर्शितत्वात्
तस्मात् मनुनापि त्रयाणामित्यादिनैव दर्शितमिति वाच्यम् ।
तस्मात् यथा यथा मृतधनस्य तदुपयुक्तत्वं भवति तथा तथा
अधिकारक्रमोऽनुसरणीयः ॥ २८ ॥

अतएव पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां तुल्यवदेवाधिकारः सिध्यति
पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिवाक्येभ्यस्तुल्योपकारश्रुतेः तत्-
पिण्डदानाविशेषात् अतएव जीवत्पितृकयोः पौत्रप्रपौत्रयो-
रनधिकारः सिद्ध्यति । न जीवन्तमतिदद्यादिति श्रुत्वा
जीवन्तं पितरमतिक्रम्य तयोः पार्वणनिषेधादनुपकारकत्वात्
अन्यथा मृतपितृकयोरिव तयोरपि स्यात् जननक्रमेण च
सपिण्डानन्तर्यात् पुत्रस्यैव स्यात् न पौत्रप्रपौत्रयोः । न च
पुत्रादीनां त्रयाणां युगपदधिकारप्रतिपादकं वचनमुस्ति
तस्मात् उपकारकत्वाविशेषादेव तुल्यवद्धनसम्बन्धोऽभिधेयः
॥ २९ ॥

एवञ्च सर्वत्रोक्तरीत्या मृतधनस्य मृतार्थत्वमनुसन्धेयम् उक्त-
क्रमेण ॥ ३० ॥

सचायमर्थः दायभागप्रकरणे पुत्रादीनामुपकारकत्वाति-
शयाभिधानस्य अनन्यप्रयोजनकत्वात् पितृणामनृणस्यैव स
तस्मात्सम्बन्धमर्हतीत्यानृत्यकरणस्य धनलाभहेतुत्वेन कीर्तनात्
दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत् (मनु ८।१३८)
इत्यनेनापि सन्तारणस्य धनसम्बन्धहेतुत्वेन निर्देशात् पुत्रा-
दीनाञ्च त्रयाणां सन्तारणादन्यस्य तुल्यवद्धनसम्बन्धकारणस्या-
भावात् त्रयाणामुदकमित्यादेशानर्थक्यापत्तेः क्लीवपतित-
जात्यन्धादीनाञ्चानुपकारकत्वादेवानंशित्वाभिधानस्योपपत्तेः
प्रतिसम्बन्धिनाञ्चाधिकारार्थं वचनकल्पना गौरवात् तदर्जित-

धनस्य च सदुपकारतारतम्येन तादर्थ्यसम्पादनस्य न्याय्यत्वात्
उपकारकत्वेनैव धनसम्बन्धो न्यायप्राप्तो मन्वादीनामभिमत
इति मन्यते ॥ ३१ ॥

इति निरवद्यविद्याद्योतेन द्योतितोऽयमर्थो विद्वद्भिरादर-
णीयः ॥ ३२ ॥

अथात्रापरितोषो विदुषां वाचनिक एवायमर्थः तथापि
यथोक्त एव वचनयोरर्थो ग्राह्य इत्यस्तु किं विस्तरेण ॥ ३३ ॥

दाढ्याय पुनराह तत्रेति । नियतक्रमाणामिति । तदभावे सकुल्यः
स्यादिति सर्वेषामप्यभाव इति अह्यर्थं ब्राह्मणधनमिति वचनानां मनुना
क्रमेणैवाभिधानात् सकुल्यादीनां क्रमेनैयत्यमिति भावः । अतएवेति । यत
एव उपकारेणैव धनाधिकारिता उपकारतारतम्याच्च धनाधिकारकमोऽत-
एवेत्यर्थः । तुल्यवदिति । तथाच उपकारतारतम्याभावात् न क्रमेणाधिकारः
किन्तु युगपदेवेति भावः । तयोरपि स्यादिति । जीवत्पितृकयोरपि पौत्र-
प्रपौत्रयोः सम्बन्धाविशेषादधिकारः स्यादित्यर्थः । जननक्रमेण चेति । यज्जनन-
व्यवहितं यज्जननं तदुत्तरं तदधिकार इति क्रमस्य प्रयोजकत्वे चेत्यर्थः ।
पौत्रप्रपौत्रयोर्मृतपितृकपौत्रप्रपौत्रयोः । अयमर्थ इति । उपकारकत्वेनैव धन-
सम्बन्धो न्यायप्राप्त इत्येवंरूपोऽयमर्थो मन्वादीनामभिमत इति मन्यते इति
दूरेणाग्रिमेषान्वयः । अत्र हेतूनाह दायभागप्रकरण इत्यादि । उपकारकत्वात्
श्रयाभिधानस्येति त्रयाणामुदकं कार्यमिति पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिनेति
शेषः । धनसम्बन्धहेतुत्वेनेति । सन्तारकत्वस्येत्यादि । आनर्थक्यापत्तेरिति ।
उपकारस्याप्रयोजकत्वे तत्प्रतिपादकवाक्यस्यानावश्यकत्वादिति भावः । क्लीवेति ।
क्लीवादीनामनधिकारस्य वाचनिकत्वे गौरवात् उपकारस्य प्रयोजकत्वे च
उपकाराभावेन न्यायमूलकत्वे लाघवादिति भावः । प्रतिसम्बन्धिनामिति ।
जीवत्पितृकपौत्रप्रपौत्रादीनां सम्बन्धिनमित्यर्थः । वचनकल्पनेति । मृत-
पितृकादीनामिव तेषामपि पौत्रत्वाद्यविशेषादधिकारप्रसक्तौ तन्निषेधार्थं भव-
न्मते वचनकल्पना मन्मते तु उपकाराभावेन तदनधिकारस्य न्यायप्राप्ततया न
वचनकल्पनेति भावः । अथैतासां स्मृतीनां न्यायमूलत्वे सत्यपि तद्गोप्यपार्षण
दातरि तस्य गङ्गायामस्थिप्रक्षेपमुर्गयायां पिण्डदातुर्वा उदासीनस्याधिकारापत्ति
इत्यत आह अत्रावेति । यतो न्यायमूलत्वे विदुषामसन्तोषोऽती वाचनिक

एवार्थ इति यदि तथापीत्यर्थः । यथोक्त एव तद्गोम्यतद्देयपिण्डलेपदावादीनाम्
आनन्तर्यक्रमेणाधिकारक्रम इत्येवंरूप एव । वचनयोः त्रयाणामुदकं कार्य-
मिति अनन्तरः सपिण्डादय इति वचनयोरर्थ इत्यर्थः, एवं सति च तदस्थि-
प्रक्षेपादेरुदासीनस्य नाधिकार इति भावः ॥ २८—३३ ॥

ब्राह्मणधनवर्जं राजा गृह्णीयात् । तदाह मनुः ।

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥ (मनु ८।१८८)

सर्वशब्देन ब्राह्मणपर्यन्तस्योपादानम् ॥ ३४ ॥

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनं धर्मभ्रातृसच्छिष्याचार्याः
गृह्णीयुः, तदभावे एकतृतीयं एकाग्रमी गृह्णीयात्,

तदाह याज्ञवल्क्यः ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतृथिनः ॥ ३५ ॥

(याज्ञवल्क्य २।१३८)

प्रतिलोमक्रमेण यथासम्भवं धनं ज्ञेयम् । ब्रह्मचारौ च
नेष्टिकोऽभिमतः पित्रादिपरित्यागेन यावज्जीवमाचार्यकुल-
निवासपरिचर्यानिष्ठायाः तेन कृतत्वात्, उपकुर्वाणस्य तु धनं
पित्रादिभिरेव ग्राह्यम् ॥ ३६ ॥

इति अपुत्रधनविभागः ॥ ३७ ॥

ब्राह्मणधनवर्जं राजाधिकारीति प्रागुक्तार्थे प्रमाणमाह ब्राह्मणेति । धर्मभ्राता
भ्रातृत्वेनाभ्युपेतोऽपरो वानप्रस्थो गृह्णीयात् यथासंख्यक्रमेणेत्यर्थः । अत्र प्रमाण
माह तदाहिति । अनुलोमक्रमस्य विवक्षितत्वे वानप्रस्थस्य आचार्यासम्भवादाह
प्रतिलोमेति । धर्मभ्रात्रादिष्युन्क्रमेणेत्यर्थः । तथा आचार्याभावे एकतृथिन
इति ग्रन्थस्यसम्प्रती वचनार्थः । वस्तुतो धर्मभ्रातृपदम् एकतृथिर्विशेषणमेव
अन्यथैतयोः पृथक् यथासंख्यक्रमानुपपत्तेरिति ध्येयम् । यथासम्भवञ्चेति । तेन
वानप्रस्थधनं सञ्चितनीवारादि । यतिधनं कमण्डलुकौपीनादि । ब्रह्मचारि

धनं पुस्तकवस्त्रादि । ब्रह्मचारी द्विविधः नैष्ठिकः उपकुर्वाणश्च । तत्र नैष्ठिक-
स्यैव धने आचार्यस्याधिकारीऽपरस्य तु धने तत्पितादीनां क्रमेणाधिकार इत्याह
ब्रह्मचारी चेति । कृतत्वात् सङ्कल्पितत्वात् । उपकुर्वाणस्य अकृततथासङ्कल्पस्य
अध्ययनसमाप्तानन्तरं पितृगृहे निवासाभिमुखस्य ।

अत्रायं मृतपुंघनाधिकारिक्रमः । तत्र प्रथमं पुत्रः तदभावे पौत्रः तदभावे
प्रपौत्रः, मृतपितृकपौत्र-मृतपितृपितामहकप्रपौत्रयोस्तु पुत्रेण सह युगपदधिकारः ।
प्रपौत्रपर्यन्ताभावे पत्नी सा च प्राप्तभर्तृदाया भर्तृकुलं तदभावे पितृकुलं वा
समाश्रिता सती शरीररक्षार्थं भर्तृदायं भुञ्जीत तथा भर्तृरूपकारार्थं यथाकथ-
ञ्चिद्दानादिकमपि कुर्वीत न तु स्त्रीधनवत् स्वच्छन्दं विनियुञ्जीत । तदभावे
दुहिता तत्र प्रथमं कुमारी तदभावे वाम्दत्ता, तदभावे ऊढा सा च पुत्रवती
सम्भावितपुत्रा च द्वे युगपदेवाधिकारिण्यौ, वक्ष्या पुत्रहीना विधवा च नाधि-
कारिणी । ऊढाया अभावे दौहित्रः तदभावे पिता तदभावे माता तदभावे
भाता, तत्रापि प्रथमं सोदरः तदभावे वैमात्रेयः, मृतस्य भ्रातृसंसृष्टे तु सोदर-
मात्रविषये प्रथमं संसृष्टसोदर एवाधिकारी तदभावे चासंसृष्टसोदरः, एवं
वैमात्रेयमात्रविषये प्रथमं संसृष्टवैमात्रेयः तदभावे चासंसृष्टवैमात्रेयः, यदा
तु संसृष्टो वैमात्रेयः सोदरश्चासंसृष्टः तदा तावभौ तुल्यवदधिकारिणौ ।
भ्रातृणामभावे भ्रातृपुत्रः, तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रः तदभावे वैमात्रेयभ्रातृ-
पुत्रः, संसर्गे तु सोदरभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संसृष्टसोदरभ्रातृपुत्रः तद-
भावे चासंसृष्टसोदरभ्रातृपुत्रः, वैमात्रेयभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संसृष्टवैमात्रेय-
भ्रातृपुत्रः तदभावे चासंसृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः यदा तु सोदरभ्रातृपुत्रोऽसंसृष्टो
वैमात्रेयभ्रातृपुत्रश्च संसृष्टः तदा द्वौ भ्रातृवत्तुल्याधिकारिणौ । स्नातृपुत्रा-
भावे स्नातृपौत्रः तत्रापि भ्रातुः सोदरासोदरक्रमः संसर्गासंसर्गक्रमश्च
बोध्यः । तदभावे पितृदौहित्रः स च सोदरभगिनीपुत्रः, वैमात्रेयभगिनीपुत्रः,
तदभावे पितामहः तदभावे पितामही तदभावे पितुः सहोदरः
तदभावे पितुर्वैमात्रेयः तदभावे पितृसोदरपुत्रपितृवैमात्रेयपुत्रपितृसोदरपौत्र-
पितृवैमात्रेयपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे पितामहदौहित्रः तत्रापि
पितृसोदरभगिनीपुत्रः तदभावे पितृवैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च वक्ष्यमाणप्रपितामह-
दौहित्राधिकारीऽप्येव, तदभावे प्रपितामहः तदभावे प्रपितामही तदभावे
पितामहसहोदरभ्रातृवैमात्रेयभ्रातृतत्पुत्रपौत्रप्रपौत्रप्रपितामहदौहित्राः क्रमेणा-
धिकारिणः । एतावत्पर्यन्तानां धनिभोग्यपिण्डदातृणामभावे धनिदेयपिण्ड-
दातृणां मातामहमातुलादीनामधिकारः तत्रापि प्रथमं मातामहस्तदभावे
मातुलतत्पुत्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे आधस्तनसकुल्यानां धनिभोग्य-

श्रेयदातृणां प्रतिप्रणतृप्रभृतिपुरुषवशाणां क्रमेणाधिकारः, तदभावे पुनर्दत्तन-
वकुल्याणां धनिदीयसीपभुक्वृद्धप्रपितामहादितत्सन्ततीनामासत्तिक्रमेणाधिकारः,
तदभावे समानोदकानामधिकारः । तेषामभावे चाचार्यस्य तदभावे शिष्यस्य
तदभावे ब्रह्मचारिणीऽधिकारः, तदभावे चैकयामस्यसगीवसमानप्रवरयोः
क्रमेणाधिकारः । उक्तपर्यन्तानां सर्वेषां सम्बन्धिनामभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजा
गृह्णीयात्, ब्राह्मणधनन्तु त्रैविद्यादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा गृह्णीयुः । एवं वान-
स्यधनं स्नातृत्वेनानुमतोऽपरवानप्रस्थ एकतीर्थसेवी गृह्णीयात् । तथा वतिधनं
वच्छिष्यः । नैष्ठिकब्रह्मचारिणी धनमाचार्यः उपकुर्वाणस्य तु ब्रह्मचारिणी धनं
पेवादिगृह्णीयादिति सङ्क्षेपः ॥ ३४--३७ ॥

द्वादशः अध्यायः ।

अथ संसृष्टधनविभागः । तत्र मनुविष्णू ।

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठं तत्र न विद्यते ॥ १ ॥

(मनु ८।२१०—विष्णु १८।४१)

समस्तत्रेति सवर्णभ्रातृसंसर्गाभिप्रायेण, ब्राह्मणक्षत्रिय-
योस्तु संसर्गे पूर्वकृतभागानुसारेणैव भागव्यवस्था बोद्धव्या,
पूर्वकृतज्येष्ठांशनिषेधमात्रपरं हि समवचनम् अतएव वृद्ध-
मतिः ।

विभक्ता भ्रातरो ये तु सम्प्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।

पुनर्विभागकरणे तेषां ज्येष्ठं न विद्यते ॥

इति ज्येष्ठांशमात्रं निषेधति न तु भागसाम्यमेव बोध-
ति ॥ २ ॥

अपुत्रधनविभागं निरूप्य संसृष्टधनविभागं निरूपयति अथेति । संसृष्टधनेति ।
सृष्टधनञ्च सामुदायिकस्वत्वनये पित्रादिभिः सह विभागानन्तरं तेषां पुनरैक-
त्या यत्तव धनं तन्मम धनं यन्मम धनं तत्तवेति व्यवस्थया प्राग्जातवैशेषिक-

स्वत्वविनाशेनीत्यत्रसामुदायिकस्वत्ववद्भनं, यस्यकृन्मते तु उक्तव्यवस्थया प्राग्जात-
 वैशेषिकस्वत्वविनाशेनीत्यत्रापरिचितवैशेषिकस्वत्ववद्भनमिति बोध्यम् । विभागे
 निरूप्यत इति शेषः । सह जीवन्तः संसृष्टिनः सन्तः । समस्तवेति सामा-
 न्यतोऽभिधानात् संसर्गान्तरविषमवर्णविभागेऽपि समत्वं स्यादित्याशङ्काह समस्त-
 वेतीति । उक्तार्थे प्रमाणमाह पूर्वकृतेति । हि यस्मात् । ननु समविभाग-
 वचनस्य ज्येष्ठांशनिषेधकत्वे ज्येष्ठं तवेति पूर्ववचनवैयर्थ्यापत्तिरतो विषमवर्णानामपि
 समविभागविधायकं समस्तवेति, ज्येष्ठं तवेति तु ज्येष्ठांशनिषेधकमित्येव युक्तमिति
 चेन्न तथा सति विषमवर्णमाधारण्येन संसर्गिणां समविभागः तथा विंशीद्धारय
 तत्र नास्तीति वाक्यभेदापत्तेः अतः समस्तवेति ज्येष्ठांशनिषेधकमेव एतस्य वर्ण-
 कृतविषमविभागनिरासाभिप्रायकत्वशङ्कानिरासाय परं ज्येष्ठं तवेति हेल्लुवाट-
 इत्येव युक्तमिति, वस्तुतस्तु समस्तवेति ज्येष्ठस्य द्व्यंशरूपविषमविभागनिवृत्त्यर्थं,
 ज्येष्ठं तवेति तु विंशीद्धारनिवृत्त्यर्थम् अन्यथा विंशीद्धारस्य भागवैषम्यासम्पादक-
 तायाः प्रागभिहितत्वात् समविभागाभिधानेऽपि तदापत्तेरशक्यवारणत्वादिति
 नानुवादकतेति सूधीभिर्बोध्यम् । अत्र सत्यन्तरसंवादं दर्शयति अतएवेति
 यत् एव न वर्णनिबन्धनविषमविभागनिषेधोऽत एव । ज्येष्ठांशमात्रं निषेधति
 ब्रह्मस्मतिरित्यन्वयः ज्येष्ठांशश्चात्र ज्येष्ठत्वेनांशद्वयं स्वीकारांशश्चेति द्वयं बोध्यम् ॥१२॥

संसर्गिणश्च ब्रह्मस्यत्युक्ताः ।

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते ॥

इति ॥ ३ ॥

परिगणितव्यतिरिक्तेषु संसर्गकृतो विशेषो नादरणीयः
 परिगणनानर्थक्यात् ॥ ४ ॥

अपरे च विशेषा भ्रात्रधिकारनिरूपणप्रकरणोक्ता अनु-
 सन्धेयाः ॥ ५ ॥

इति संसृष्टविभागः ॥ ६ ॥

परिगणनानर्थक्यादिति । तथाच परिगणिते तरेषां संसर्ग एव नेति भावः
 अपर इति । अनुपघातार्जितमर्जकस्यैव नेतरेषाम् अनुपघातार्जितविद्याधने
 समाधिकविद्यानामंशित्वम् उपघातार्जिते तु सर्वेषामंशित्वमित्यादयो ये विशेषा
 भ्रात्रधिकारप्रकरणोक्ताः तेऽत्रापि संसर्गविभागेऽप्यनुसरणीया इत्यर्थः ॥ ३—६ ॥

त्रयोदशः अध्यायः ।

अथ विभागकाले निष्कृतस्य पश्चादवगतस्य विभागः,
तत्र मनुः ।

ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित् तत् सर्वं समतां नयेत् ॥ १ ॥

(मनु ८।२१८)

पूर्वं यथा यस्य विभागकल्पना कृता तत्समानैव कार्यं
न पुनरपहर्तुरपहर्तृतया अल्पभागे दातव्यो न दातव्य एव
वेति समतां नयेदित्यस्यार्थः न पुनस्तत्र द्रव्ये सर्वेषां सम-
भागार्थं वचनमिदं विंशोद्धारादिबाधे हेत्वभावात् ब्राह्मण-
क्षत्रियादीनाञ्च समभागापत्तेः ॥ २ ॥

तथाह याज्ञवल्क्यः ।

अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्तैर्यत्र दृश्यते ।

तत् पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ ३ ॥

तथा कात्यायनः ।

प्रच्छादितन्तु यद् येन पुनरागत्य तत् समम् ।

भजेरन् भ्रातृभिः सार्द्धमभावेऽपि हि तत्सुताः ॥

अन्योन्यापहृतं द्रव्यं दुर्विभक्तञ्च यद्ववेत् ।

पश्चात् प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद् भृगुः ॥ ४ ॥

असम्यग्विभक्तस्यापि पुनर्विभागं दर्शयति । सकृदंशो
नेपततीति (याज्ञवल्क्य २।१२७) तु सम्यग्विभागविषयम् ॥५॥

पश्चात् प्राप्तमिति न पुनः पूर्वविभक्तमपि विभजनौय-
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तथा कात्यायनः ।

बन्धुनापहृतं द्रव्यं बलाच्चैव प्रदापयेत् ।

बन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत् ॥

सामादिना दाप्यो न बलात् अविभक्तेन तु यदधिकं भुक्तं
तदसौ न दाप्यः ॥ ७ ॥

निष्कृतविभागं निरूपयति अथेति । निष्कृतस्यापि साधारणतया सामान्यत
एव समभागस्य प्राप्तत्वेन समतां नयेदिति पुनस्तदभिधानस्य प्रयोजनं दर्शयति
पूर्वमित्यादि । यथा यस्येति । यस्यापहर्तुरनपहर्तुर्वा यथा भागकल्पना
ह्यंशसमांशरूपभागकल्पना द्रव्यान्तरे कृता तथा अपहृतद्रव्येऽपि कार्य्य इत्यर्थः
हेत्वभावादिति । अपहर्तुरनंशित्वात्पान्शित्वनिरासकत्वेनैव वचनस्यार्थव
विंशीङ्गारादिविधिसङ्कीर्णस्यान्याय्यत्वादिति भावः । ननु विंशीङ्गारादेर्न भा
वैषम्यप्रयोजकत्वमिति प्रागेवाभिहितं तथाच तद्वाधो नास्त्येव किन्तु ह्यंशादि
रूपवैषम्यविभागनिवृत्त्यर्थमेव समविधानं स्यादित्यत आह ब्राह्मणेति । समभाग
पक्षेरिति । सामान्यत एव विषमविभागनिषेधस्य भवन्मते वचनार्थत्वादिति
भावः । न चेष्टापत्तिः । उपकारतारतम्येऽपि भागसाम्याभ्युपगमे न्यायविरोध
पत्तिः । इदमुपलक्षणम् अत्राप्युक्तक्रमेणैव वचनस्यार्थवत्त्वे चात्रियादौ विषमविभाग
विधीनां बाधस्यान्याय्यत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । समैरंशैरिति । पूर्वकृतांशसमै
रित्यर्थः । अभावेऽपि ह्येति । विभागिनीऽभावे तत्सुताः तत्प्रपौत्रपथ्यन्ता
तत्प्रच्छादितं धनं भातृभिर्भाग्यन्तरैः सह समं भजेरन्नित्यर्थः । अत्र संसृष्टिन
पित्रा साधारणधनानुपघातेन यत् स्वयमर्जितं तत् विभक्तजपुत्रसत्त्वे तस्यैव
नेतरेषाम् अनीशः पूर्वजः पित्रा भातृभागे विभक्तज इति पुत्रैः सह विभक्तेन
पित्रा यत् स्वयमर्जितम् । विभक्तजस्य तत् सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृता इत्यादि
सङ्कीर्णकाभावादिति बोध्यम् । दर्शयतीति । दुर्विभक्तञ्च यद्वेदित्यनेनेति
शेषः । सम्यग्विभागेति । सामान्यविशेषन्यायादित्यर्थः । न पूर्वविभक्तमपीति ।
धनसामान्यस्य पुनर्विभाज्यत्वे पश्चात् प्राप्तमिति विशेषोपादानवैयर्थ्योपपत्तेरिति
भावः । भोगं नैव प्रदापयेदित्यस्यार्थमाह अविभक्तेनेति ॥ १—७ ॥

अत्र च साधारणधने परधनमप्यस्तीति तन्निष्कृते स्तेन
एव भवति किल्बिषी चेति ये मन्यन्ते तान् प्रत्युच्यते, य एव

हि परस्येदमिति विशेषं जानानः परस्वे स्वत्वहेतुमन्तरेणैव स्वत्वमारोपयति स स्तेन इति लोकप्रसिद्धोऽर्थः, न चात्रेदं परकीयं इदं वा ममेति विवेक्तुं शक्नोति द्रव्यस्याविभक्तत्वात् । यथा यदेव हि ममेदमिति विशेषं जानानः परस्वत्वापत्तये स्वामी त्यजति, परस्य विशेषेणेदं ममेति स्वत्वं प्रत्येति तत्रैव दाननिष्पत्तिः, न च साधारणधने तथा सम्भवतीति साधारणधनमदेयमुक्तं तथा स्तेयमपि नैतन्मम धनं परस्येदमिति जानत एव भवतीति न साधारणधनापहारे स्तेयनिष्पत्तिः ॥ ८ ॥

साधारणधनापहवः चौर्यमेवेति केषाञ्चिन्मतं प्रसङ्गात् तदभिधानपूर्वकं दृषयति अत्र चेति । विशेषमिति । इतरव्यावृत्तपरकीयस्वत्ववत्तया जानन्नित्यर्थः । य एव हीति । हि यस्मात् परस्येदमिदमित्यादि लोकप्रसिद्धोऽर्थो यत एवात एव न साधारणधनापहारे स्तेयनिष्पत्तिरिति दूरेणान्वयः । स्वत्वहेतुमन्तरेण स्वामिक्तदानविक्रयादिकं विना स्वत्वमारोपयति स्वस्वत्वेच्छयोपादानं करोति तेन याचिताद्युपादाने न स्तेयं तदुपादानस्य स्वत्वेच्छानधीनत्वात् । म स्तेन इति । तथाचेदन्तया परकीयत्वेन निश्चितद्रव्यस्यापहारः स्तेयमित्यर्थः । विशेषं जानान इत्यत्र प्रमाणमाह लोकेति । अतएव स्वकीयत्वभ्रमेण परस्वमृक्तव्यपि पुरुषे न लोकानां स्तेयव्यवहार इति । प्रकृते च साधारणे इदन्त्वेन परकीयज्ञानासम्भवं दर्शयति न चात्रेति । ननु स्वकीयत्वभ्रमोपादाने स्तेयव्यवहाराभावात् परकीयत्वेन ज्ञानमपेक्षितमस्तु न त्विदन्त्वेन परकीयत्वज्ञानं प्रमाणाभावात्, तथाच साधारणधनेऽपि परकीयत्वज्ञानमस्येवेति तदपहारः स्तेयं कथं न स्यादेव इत्यत इदन्तया परकीयत्वज्ञानस्यापेक्षितत्वं दृष्टान्तेन साधयति यथेति । इदं ममेत्यनेन स्वीकारेण दातुस्यागादुत्पन्नस्वत्वं प्रत्यतीत्यर्थः । तथा सम्भवतीति । इति हेतोः साधारणमदेयमुक्तमित्यर्थः । न चात्रापि प्रमाणाभावः अविभक्तधने हि स्वत्वं गुटिकापाताभिव्यक्तमेव तथाचास्मिन् भागे यदि मम गुटिकापातो न स्यात् तदा नैतन्मम धनं तत् कथं दाननिष्पत्तिरिति शङ्कया तत्राप्रवृत्तेरदेयत्वस्य युक्तिसिद्धत्वात् तथा स्तेयमपीति यथा इदन्त्वेन जानत एव दाननिष्पत्तिः तथा परस्येदमिति जानत एव स्तेयं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अपहारपदन्तु सङ्गोपनाभिप्रायं न हि सङ्गोपनं स्तेयमुक्तम्
असङ्गुत्तग्रहणेऽपि स्तेयपदप्रयोगप्रदर्शनात् । तथा च कात्या-
यनः ।

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा निशायामथ वा दिवा ।

यत् परद्रव्यहरणं स्तेयं तत् परिकीर्तितम् ॥

अतएव राज्ञा बलात् न दाप्य इति पूर्वमुक्तं चौरत्वे तु
चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्बधैरिति (याज्ञवल्क्यः
२।२६८) वचनादास्तां सामादिना दापनं घातनमपि
कार्यम् ॥ ९ ॥

एतच्च मुनिभिरपहर्तुरपि विभागदानप्रतिपादनादुन्नी-
यते ॥ १० ॥

ननु तर्हि कथं साधारणापह्रवे स्तेयशक्तस्यापहारपदस्य प्रयोगो मुनीनामत-
आह अपहारपदन्त्विति । सङ्गोपनेति । वस्तुनो ज्ञानसामग्रीतिघटनव्यापार-
रूपे सङ्गोपने लाक्षणिकमित्यर्थः । ननु सङ्गोपनं स्तेयमेव तत् कथं लक्षणेत्याशङ्क्य
निषेधति न हीति । प्रच्छन्नम् आच्छादितम् । प्रकाशमनाच्छादितम् । तेन
सङ्गोपनाभावः । परद्रव्यहरणं स्वत्वेच्छया परद्रव्योपादानम् । अतएवेति ।
यत एव साधारणापह्रवो न स्तेयमत एवेत्यर्थः । चौरत्वे त्विति साधारणापह्रव-
कर्तुरित्यादि । एतच्चेति । उक्तरूपस्तेयलक्षणेत्यर्थः । विभागप्रतिपादनादिति ।
साधारणधनापहारस्य स्तेयत्वेऽशीतिरतिकाऽन्यूनसाधारणसुवर्णापहर्तुर्महापातकि-
त्वेन पतितत्वात् तद्भागाप्रसक्तेः तत्साधारण्येन विभागप्रतिपादनानुपपत्तेरिति
भावः ॥ ९ । १० ॥

तदुक्तं विश्वरूपेणापि अतः तस्करदोषो नास्तीति वचना-
रन्ध्रसामर्थ्यात् स्तेन धात्वर्थानिष्पत्तेरित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

अतएव प्रायश्चित्तकाण्डे जितेन्द्रियेण भणितं यदि स्वर्ण-
मेव परकीयं लौहादिबुद्ध्या गृह्णाति, असुवर्णं सुवर्णबुद्ध्या,
आत्मीयसदृशं परकीयमेव आत्मीयबुद्ध्या, गृह्णाति सर्वत्र

नापहारनिष्पत्तिः सर्वत्र यथावस्तु परकीयबुद्धेरभावात्,
तद्वदत्रापि समानं, विभागात् पूर्वं तद्वद्भैरवकदेशविशेषगत-
स्वत्वस्यापरिज्ञानात् अतो नात्र स्तेयनिष्पत्तिः ॥ १२ ॥

सत्यपि वा स्तेयेऽपहर्तुरपि विभागवचनदर्शनात् न
स्तेयदोषः अन्यथा सुवर्णादिनिष्कवे पतितस्य भागो न स्यात्
॥ १३ ॥

उक्तार्थे संवादं दर्शयति तदुक्तमिति । तत्स्करदोषो नास्तीति । तत्स्करस्य
दोषः तत्स्करत्वं तत् नास्तीत्यर्थः । ननु तदपहारस्य स्तेयत्वेऽपि विभागो वचन
बलादेव भविष्यतीत्याशङ्कामपनेतुं विश्वरूपस्याशयमाह स्तेयधात्वर्थेति । इदन्तया
परकीयत्वेन निश्चितपरद्रव्यापहार एव स्तेयधात्वर्थः अन्यथा साधारणापह्नवस्य
स्तेयत्वे लोकव्यवहारविरोधो विभागवचनस्य वेदमूलकत्वकल्पना च स्यादिति
तदभिप्रायः । अत्रैवोपष्टम्भकान्तरमाह अत एवेति । नापहारनिष्पत्तिरिति ।
न कामकृतसुवर्णापहारनिष्पत्तिरित्यर्थः । यथावस्त्विति । यद्रूपावच्छिन्नं वस्तु
यास्यं तद्रूपेण परकीयत्वबुद्ध्याभावदित्यर्थः । तथाच यास्यत्वेनेच्छाविषयताव-
च्छेदको यो धर्मः तद्रूपेण परकीयत्वनिश्चयाधीनतद्रूपावच्छिन्नपरद्रव्यापहार एव
कामकृततदपहारः प्रकृते च प्रथमे लौहबुद्ध्या सुवर्णे गृहीतुर्न कामकृतसुवर्णा-
पहारः सुवर्णत्वस्य यास्यत्वेनेच्छाविषयतावच्छेदकत्वाभावात् तद्रूपेण परकीयत्व-
ज्ञानाभावाच्च नापि कामकृतलौहापहारः लौहत्वस्य तादृशेच्छाविषयतावच्छेदक-
त्वेऽपि वस्तुतः तद्रूपावच्छिन्नापहाराभावात् किन्त्वकामकृतसुवर्णापहार एव,
द्वितीये चासुवर्णे सुवर्णबुद्ध्यापहर्तुर्न सुवर्णापहारः वस्तुतः तद्रूपावच्छिन्नाप-
हाराभावात् किन्त्वज्ञानकृतासुवर्णापहार एव तदगतस्य पित्तलत्वादितादृशेच्छा-
विषयतावच्छेदकत्वाभावात्, तृतीयेऽपि स्वकीयत्वभ्रमेणैव परकीयं गृह्यतोऽपि
न कामकृततदपहारः परकीयत्वेन ज्ञानाभावादिति पर्यवसितोऽर्थः । तद्व-
दिति । तदुक्तवदित्यर्थः । अत्रापि साधारणधनेऽपि । समानमिति । तत्र
यथा लौहबुद्ध्या गृह्यतो यास्यत्वेनेच्छाविषयतावच्छेदकलौहत्वेन ज्ञानेऽपि
सुवर्णत्वेन ज्ञानाभावात् असुवर्णापहारे च विशेष्यस्य सुवर्णापहारस्यैवाभावात्
स्वकीयत्वबुद्ध्या परकीयं गृह्यतश्च परकीयत्वेन ज्ञानाभावात् न कामकृततदप-
हारनिष्पत्तिः यास्यत्वेनेच्छाविषयतावच्छेदकमुवर्णत्वादिना परकीयत्वज्ञानाभावात्
तथेहापि यास्यतया इच्छाविषयतावच्छेदकेनैतत्सुवर्णत्वादिना परकीयत्वज्ञाना

भावात् नापहारनिष्पत्तिरित्यर्थः । ननु परकीयद्रव्यापहार एव स्तेयं साधवात् परकीयद्रव्यापहर्तव्येव स्तेनत्वेन लोकव्यवहारप्रवृत्तेश्च अतएव स्तेयधात्वर्थोऽपि स एव तदेव च स्तेयम् अपहर्तव्यतावच्छेदकप्रकारेण परकीयत्वज्ञानपूर्वकश्चेत्तदा कामकृतम् एवञ्च सति विश्वरूपेण तत्स्वरदोषो नास्तीत्यनेन तत्स्वरत्वनिबन्धनी यो दोषः पातित्यादिरूपः तद्राहित्यमेवोक्तं न तु स्तेयत्वानिष्पत्तिरित्युक्तम् अतएव स्तेयधात्वर्थानिष्पत्तिरिति तदभिप्रायवर्णनमयुक्तमेव पातित्यादिदोषराहित्यस्यैव तदभिप्रेतत्वात् तथा जितेन्द्रियेणापि यथावस्तु परकीयबुद्ध्याभावादित्यनेनापहर्तव्यतावच्छेदकप्रकारेण परकीयत्वज्ञानपूर्वकतद्रूपावच्छिन्नपरद्रव्यापहारः कामकृतस्तेयमित्यभिहितं न त्विदन्वादिना परकीयत्वज्ञानपूर्वकत्वं तेनोक्तम्, इत्यञ्च सति साधारणेऽपि सुवर्णादावपहर्तव्ये एतत् सुवर्णसमुदायमध्ये सुवर्णं परकीयमप्यस्तीति अपहर्तव्यतावच्छेदकसुवर्णत्वादिना परकीयत्वज्ञानमावश्यकं समुदाये स्वस्वाभ्यव्यतिरेकनिश्चयात् अन्यथा अपहृत् एव कुत इति साधारणस्यापहृत्वे स्तेयत्वमेवेति तत्कथं साधारणधनापहारे न स्तेयनिष्पत्तिरित्यभिहितमित्यत आह सत्यपि वेति । स्तेयत्वाभ्युपगमोऽयम् उक्तसाम्प्रदायिकमतावष्टम्भेन । बभूवस्तु अत्र न स्तेयनिष्पत्तिरित्यग्रे स्वयं वक्ष्यते । न स्तेयदोषो न स्तेयनिबन्धनपातित्यादिदोषः ॥ ११—१२ ॥

अथ पातकहेतुसुवर्णापहारेऽपि स्तेनस्य भाग इति विशेषवचनाभावात् द्रव्यान्तरस्तेयविषयो भागविधिवर्ण्यते एवं तर्हि सुवर्णादिस्तेयनिषेध एव किमिति असाधारणपरकीयमात्रद्रव्यगोचरो न व्यवस्थाप्यते तथापि किं विनिगमना प्रमाणमिति चेत् उच्यते परद्रव्यहरणं स्तेयमिति परशब्दात् आत्मौयत्वव्यवच्छेदेनैव परकीयत्वस्यावगमात् साधारणासाधारणयोश्चासाधारणस्यैव शीघ्रप्रतीतिः । यथेष्टिपूर्वकमेवादः पौर्णमासं हविरिति अग्नीषोमीयपुरोडाशस्यैवोत्कर्षः नोपांशुयाजीयाण्यस्य अग्नीषोमीयानग्नीषोमीयस्य साधारणत्वात् ॥ १४ ॥

अतएव लोकेऽपि नैवविधविषये क्वचिद्विनिगमनादिकं दृश्यते ॥ १५ ॥

नन्वेवं पातित्यं प्रति परिमितसुवर्णापहारस्य हेतुतायां साधारणसुवर्णापहार-
 भेदनिवेशे गौरवं तद्वरं तदपहर्तुः पातित्यमेवेष्टं विभागविधिस्तु तदतिरिक्त-
 साधारणद्रव्यापहारविषय इत्याशङ्कते अथेति । विशेषवचनेति । तत्सङ्गावे तु
 द्वचनेनैव पातित्यकारणतायां साधारणतदपहारभेदनिवेशः स्यादिति भावः ।
 तिवचिना समाधत्ते एवं तर्हीति । किमितीति । न व्यवस्थाप्यत इत्यन्वयः
 ।थाच विभागविधेर्द्रव्यान्तरस्तेयविषयतया सङ्कीचः किं वा सुवर्णस्तेयनिषेधविधेः
 ।रमात्रीयसुवर्णस्तेयविषयतया सङ्कीच इत्यत्र विनिगमनाविरह इति भावः । किं
 विनिगमनेति विनिगमनाप्रमाणाभावे द्वयोरेव सङ्कीचे साधारणसुवर्णापहर्तु-
 रतितत्वेऽपि विभागाप्राप्तिः विभागविधेर्द्रव्यान्तरस्तेयविषयत्वेन सङ्कीचीचित्यात्
 असङ्कीचे तु तादृशपतितस्य विभागप्राप्ता पतितस्य विभागनिषेधविधिविरोधः
 स्यादिति भावः । साधारणापहरे स्तेयत्वसत्त्व एव द्वयोः सङ्कीचे विनिगमना-
 विरहः अस्यास्तेयत्वे तु क विनिगमनाविरहः द्वयोरेवासङ्कीचादित्यभिप्रायेण
 स्तेयनिष्पत्तिरेवात्र न भवतीति समाधत्ते उच्यत इति । स्तेयमित्यनन्तरं शास्त्र-
 मिति तदन्तर्गतादिति च पदद्वयं पूरणीयं तथा च यत् परद्रव्यहरणं तत्
 स्तेयमिति शास्त्रं तदन्तर्गतात् परशब्दात् परशब्दमभिव्याहृतद्रव्यशब्दादित्यर्थः ।
 आत्मीयत्वेति । आत्मस्त्वित्यर्थः । व्यवच्छेदेनेति तृतीया विशेषणे । तथाचात्मी-
 यत्वव्यवच्छिन्नस्य परकीयत्वस्य परस्त्वविशिष्टस्यावगमादित्यर्थः । एतस्यावगमे
 हेतुमाह साधारणेति । साधारणं तदितरसम्बन्धि । असाधारणं तन्मात्रसम्बन्धि,
 तयोर्मध्ये तत्सम्बन्धिबीधकशब्दात् तन्मात्रसम्बन्धिन एव प्रथमोपस्थितिर्यतोऽत
 इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह यथेष्टीति पौर्णमासी कर्तव्या अग्रीषोमीययागसम्बन्धि
 हविः द्विविधं पुरोडाशरूपम् आज्यरूपञ्च पूर्वमसाधारणम् अग्रीषोमीयमात्रत्वात्
 उत्तरञ्च साधारणम् अग्रीषोमीयतदन्तोपांशुयागसम्बन्धित्वात् तत्रेष्टिविशेषे इष्टि-
 पूर्वकमेवादः । पौर्णमासं हविरित्यनेन पौर्णमासहविष इत्युत्तरकालकर्तव्यत्वरूप-
 मुत्कर्षविधानं स चायमुत्कर्षः पुरोडाशस्यैव असाधारणत्वेन पौर्णमासपदात्
 ग्रीष्मोपस्थितेः न त्वाज्यस्य साधारणत्वात् तद्वदिहापीत्यर्थः तथाच परमात्रस्वत्वा-
 श्चद्रव्यापहारस्यैव स्तेयत्वेन शास्त्रबोधितत्वात् नासाधारणापहारे स्तेयनिष्पत्ति-
 रिति भावः । अतएव स्तेयानिष्पत्तिरेव । एवंविधविषये साधारणापहरे । इदञ्च
 सामुदायिकस्वत्ववादिमतमाश्रित्य समाहितं स्वमते तु स्वत्वस्य प्रदेशिकत्वात्
 एतावता प्रयासेनाप्यत्र स्तेयनिष्पत्तिर्दुर्वारैव परमात्रस्वत्ववद्द्रव्यस्यापहृतसमुदाय-
 मध्यं सत्त्वादिति बोध्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अतो यद् बालकवचनं, यथा मुद्रापचारे माषप्रतिनिधौ

मुद्गानां माषाणाञ्च यज्ञसम्बन्धे अयज्ञिया वै माषा इति माषा निषिद्धाः, तथा आत्मीयानात्मीयहरणेऽपि अनात्मीयापहारो निषिद्धः । तद्दालकवचनमेव पूर्वव्याहृतस्य स्तेयपदार्थस्यैवाभावात् माषगतमुद्गावयवोपादानेऽपि माषाणां यज्ञसम्बन्धो नास्तीति न शक्यते वक्तुं माषामिश्रितानामेव यज्ञसम्बन्धप्रतीतेः ॥ १६ ॥

इत्यन्योन्यापहृतविभागः ॥ १७ ॥

अत्र बालमतं दूषयितुमुपन्यस्यति अत इति । वक्ष्यमाणहेतीरित्यर्थः । यद्येति । मुद्गापचारे मुद्गाभावे माषप्रतिनिधौ सादृश्यवचनेन माषप्रतिनिधौ पात्रे मुद्गानां माषाणाञ्च यज्ञसम्बन्धं मुख्यकल्याणुकल्पभावेन यज्ञसम्बन्धप्रसक्तौ अयज्ञिया वै माषा इत्यनेन यथा माषा निषिद्धाः तथा आत्मीयानात्मीयापहारेऽपि अनात्मीयश्च तदनात्मीयम् अन्यदीयश्चेति साधारणमित्यर्थः तदपहारेऽपि अनात्मीयापहारनिषेधबोधको विधिः परस्त्वं नाददीतेत्येवंरूपः निषिद्धो निषेधक इत्यर्थः । तथाचायं पर्यवसितोऽर्थः । सौद्गशरुर्भवतीति श्रुतिः तस्याश्रावत्रातादिविधिपर्यालीचनेन अवयवपर्यन्तपर्यवसाने मुद्गावयवैश्चरुर्भवतीत्येवार्थः, मुद्गावयवाश्च द्विविधा मुद्गमात्रारम्भकाः मुद्गमाषोभयारम्भकाश्च द्विविधाना यज्ञसम्बन्धोऽवगतः तत्र च मुद्गाभावे माषस्य प्रतिनिधित्वेन यज्ञसम्बन्धप्रसक्तौ अयज्ञिया वै माषा इत्यनेन माषावयवा माषमात्रारम्भकाः असाधारणा अवयवाः, साषमुद्गोभयारम्भकाश्च साधारणा अवयवा अपि यथा निषिद्धाः माषावयवत्वपुरस्कारेणैव सामान्यतो निषेधात् तथा परस्त्वं नाददीतेति परस्त्वपुरस्कारेणैव निषेधात् परमात्रीयस्य स्वपरसाधारणस्य चापहारी निषिद्ध इति अस्य च सामुदायिकस्त्ववादितया न द्रव्यस्य स्वपरसाधारणानुपपत्तिरिति बोध्यम् । दूषयति तद्वालेति । पूर्वव्याहृतस्य पूर्वोक्तप्रसम्भेन प्रतिपादितस्य स्तेयपदार्थस्य स्तेयलक्षणस्य परमात्रीयद्रव्यापहारत्वरूपस्याभावात् साधारणापहारेऽभावात् तथाच स्तेयस्यैव निषेधविषयतया साधारणापहारी न निषिद्ध इति भावः । दृष्टान्तासिद्धिमाह माषगतेति माषाणां माषमात्रारम्भकावयवानां वक्तुं न शक्यते । कुतस्तत्राह, माषामिश्रितानामेवेति माषमात्रारम्भकावयवामिश्रितानामेवेत्यर्थः । यज्ञसम्बन्धप्रतीतेः यज्ञसम्बन्धप्रसक्तेः तथाच अयज्ञिया वै माषा इति वाक्येन माषमात्रारम्भकावयवा एव निषिद्धाः न तु माषमुद्गोभयारम्भकावयवा इति तथात्वे मुद्

उपादानैःपि तेषामपरिहार्यत्वात् विधिविज्ञवापत्तेः, परन्तु माषगतमुद्गावयवो-
पादाने माषमात्रारम्भकावयवानामप्यपरिहर्तव्यत्वेन उपादानस्यावश्यकत्वात्
षामपि यज्ञसम्बन्धः स्यादित्यतो माषगतमुद्गावयवानां नोपादानमित्येवेति क
ष्टान्तावकाशः ॥ १६ ॥ १७ ॥

चतुर्दशः अध्यायः ।

अथ वृत्तविभागसन्देहनिर्णयः । तत्र नारदः ।

विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् ॥ १ ॥

(नारद १३।३५)

ज्ञातीनां कीर्त्तनं तेषु सत्सु नान्यसाक्षिग्रहणमित्येत-
दर्थम् । अतएव याज्ञवल्क्यः ।

विभागनिष्कवे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥ २ ॥

(याज्ञवल्क्य २।१५०)

प्रथमं ज्ञातयः सपिण्डाः साक्षिणः । तदभावे बन्धुपदोप-
नीताः सम्बन्धिनः । तदभावे उदासीना अपि साक्षिणः ।
मुख्यवद्भावे साक्षिपदेनैवोपात्तत्वात् ज्ञातिबन्धुपदानर्थकता
इति ॥ ३ ॥

अतएव शङ्खः ।

गोत्रभागविभागेऽर्थे सन्देहे समुपस्थिते ।

गोत्रजैश्चापरिज्ञाते कुलं साक्षित्वमर्हति ॥

गोत्रजैर्ज्ञातिभिरित्यर्थः तैरज्ञाते कुलं बन्धुः साक्षित्व-

महति न पुनरसम्बन्धी, तेनाप्यपरिज्ञाते अन्यः साक्षी-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

अतएव मुख्यभूता ज्ञातय एव नारदेन निर्दिष्टाः । ज्ञात-
भिरिति पाठोऽनाकरः ॥ ५ ॥

प्रकरणान्तरमाह अथेति । वृत्तः प्राग्जातो विभागः तस्य सन्देहे वयं
विभक्ता न वेति भागिनां सन्देहे वक्ष्यमाणप्रकारेण निर्णय उच्यत इत्यर्थः ।
विभागधर्मेति विभागरूपो यो धर्मः तत्सन्देहे दायादानां ज्ञातिभिरित्यादि-
हृत्भिर्निर्णय इत्यर्थः । भागलेख्येन विभागपत्रेणेत्यर्थः । भोगलेख्येनेति पाठ-
समाहारइन्द्रः तेन प्रत्येकवस्तुषु प्रत्येकमसाधारणभोगेन लेख्येन वा इत्यर्थः ।
पृथक् स्वातन्त्र्येण परस्परानुमतिनैरपेक्ष्येण यागादिकार्यप्रवर्तनादित्यर्थः । अत-
एव ज्ञातिसत्त्वान्यसाक्षिग्रहणस्य निषिद्धत्वादेव । विभागभावना विभागनिष्पत्तिः ।
यौतकैः पृथग्भूतैः युमिश्रणेऽमिश्रणे इति धात्वनुसारात् । ननु ज्ञातिबान्धवा-
दीनामिन्द्रनिर्देशात् तुल्यवदेव साक्षित्वं स्यात् तत् कथं प्रथमं ज्ञातय इत्यादि-
व्याख्यानमत आह तुल्यवद्भाव इति । अनर्थकतापत्तेरिति । साक्ष्यभिलेखितै-
रिति । सामान्याभिधानेनैवोक्तार्थसिद्धेरिति क्रमेणैव तेषां साक्षित्वार्थं ज्ञात्या-
दीनां पृथग्पादानमिति भावः । गोवेति गोवस्य भागो धनं तस्य विभाग-
रूपेऽर्थे सन्देहे इत्यर्थः । न पुनरसम्बन्धी कुले साक्षिणि । सतीत्यादिः ।
नारदेनेति । ज्ञातिभिर्भागलेख्येनेत्यादिना नारदेन निर्दिष्टा इत्यर्थः । ज्ञातृभि-
रिति शङ्खवचने गोवजैरित्यवत्यादिः ॥ १—५ ॥

तथा लिखितेन वा निर्णयः लिखितन्तु साक्षिभ्यो बल-
वदेवेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

तथा पृथक्कार्यप्रवर्तनादपि निर्णयः । यथोक्तं नारदेन ।

दानग्रहणपञ्चमगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथक् ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥

साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥

येप्रामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थतः ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥ ७ ॥

(नारद १३।३८—३९—४०)

तथा वृहस्पतिः ।

साहसं स्थावरं न्यासः प्राग्विभागश्च रिक्थिनाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पत्रसाक्षिणी ॥

बलानुबन्धव्याघातहोदं साहसभावकम् ।

स्वस्य भोगः स्थावरस्य विभागस्य पृथग्धनम् ॥

पृथगायव्ययधनाः कुसौदञ्च परस्परम् ।

वणिक्पथञ्च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः ॥ ८ ॥

नारदवचने भागलेख्येनेत्यस्यार्थमाह तथा लिखितेन वेति । बलवर्धित । साक्षिणी लिखितं गुर्विति वचनादिति शेषः । पृथक्कार्येति । पृथगुपादानादिकार्यप्रवर्तनादित्यर्थः । परिग्रहाः परिवारा दासादयः, प्रतिग्रहार्थत्वे ग्रहणेत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः । पृथक् ज्ञेयाः प्रत्येकं स्वातन्त्र्यविषयाः ज्ञेयाः । पाकधर्मो वैश्वदेवादि कर्म । आगमो धनागमोपायः क्रयादिः । व्ययो धननियोगः । प्रतिभाव्य लग्नकत्वत् । स्वरिक्थतः स्वस्वरिक्थतः । लेख्येति इतरप्रमाणसामान्योपलक्षणम् । साहसं बलात् समक्षक्रियमाणं पारुष्यादि । तथाच नारदः । सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहोबलमिहोच्यते ॥ मनुष्यमारणं स्तयं परदाराभिमर्षणम् । पारुष्यमुभयञ्चैह साहसं पञ्चधा स्मृतम् ॥ इति । स्थावरं स्थावरगततदीयत्वम् । न स्यातामिति । पत्रसाक्षिणीरभावे साहसादयोऽनुमानादिना निश्चया इत्यर्थः । साहसादीनामनुमाने क्रमेण लिङ्गान्याह बलानुबन्धव्यादि बलानुबन्धोबलवत्त्वप्रयुक्त चेष्टाविशेषः । व्याघातः ताडनचिह्नम् । होदो लोभः, तत् सर्वं साहसस्य भावकं ज्ञापकमित्यर्थः । स्थावरे तदीयत्वलिङ्गान्याह स्वस्यति । स्वस्य स्वस्वामिक-स्थावरस्य पृथक्भोग इत्यर्थः । विभागलिङ्गान्याह पृथग्धनमिति । पृथगायव्ययधनाः पृथग्धनायव्ययाः । कुसौदम् ऋणादानं परस्परमित्यर्थः ॥ ८—८ ॥

एको भ्राता ददाति अपरश्च गृह्णाति गृहादिकम् आयव्ययस्थितिश्च पृथक् पृथक् एकेन ऋणादिषु क्रियमाणेषु

अपरश्च साक्षी प्रतिभूर्वा क्रियते परस्परं वा ऋणादिक
हारः एको यत्किञ्चिदुद्व्यम् अन्यतः क्रीत्वा वाणिज्य
भ्रातरि विक्रीणीते एवमादिका एकैकापि क्रिया परः
विभक्तानामेव सम्भवति तथा विभागानुमानं धीमद्भिः
सम्भेयमिति ॥ ९ ॥

न च येषामेताः क्रिया इत्येतच्छब्देन बह्वीनामुपादानं
मिलितानामेव गमकत्वं वाच्यं न्यायमूलत्वात् वचनान्
एकैकत्रापि च तारतम्याविशेषाविशेषात् ॥ १० ॥

न स्यातां पत्रं साक्षिणावित्यनेन पत्रसाक्षिणोरभावे ऋ
मानमनुसरणीयमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

दायगृहणेत्याद्युक्तवचनानि व्याकरोति एको भ्रातेत्यादि । इदं दानय
त्यस्य विवरणम् । गृह्येतिव्यस्य विवरणं गृहादिकमिति, आयेति धन
शेषः । एकेनेति । इदं साक्षित्वं प्रतिभाव्यमित्यस्य विवरणम् । प
मिति विवर्णोति परस्परं वेति । वाणिक्पथवेत्यस्यार्थमाह एक इति । वि
नामेवेति । एतेनोक्तक्रियासु विभागस्य व्याप्तिर्दर्शिता । न्यायमूलत्वादि
न्यायी व्याप्तिस्तन्मूलत्वात् वचनानां विभागलिङ्गवचनानाम् । एकैकत्रापि
तारतम्याविशेषो व्याप्तिः तस्याः प्रत्येकक्रियास्वेवाविशेषात् सत्त्वादित्य
तथाच प्रत्येकस्यैव व्याप्यत्वात् प्रत्येकस्यैव गमकत्वं न तु मिलितानाम् । व
नामपि तथैवाभिप्रायः अन्यथा धूमास्त्रिकादीनामपि मिलितानां कि
ञ्चिदादिगमकता नाङ्गीकुरुषे इति भावः । वृहस्पतिवचने न स्यातां
देरर्थमाह न स्यातामिति ॥ ९—११ ॥

पञ्चदशः अध्यायः ।

नाचार्यगौरवपराहतदायभाग-
तत्त्वप्रबोधजनरञ्जनमत्र शक्यम् ।

किन्तु प्रमाणपरतन्त्रधियां मुनीनां
 संवादमात्रकृतये कृतिनः प्रयत्नः ॥ १ ॥
 बहुविधपूर्वनिबन्ध-व्याख्यासञ्ज्ञातसंशयस्यैतत् ।
 जीमूतवाहनकृतं प्रकरणमपनुत्तये ध्येयम् ॥ २ ॥
 पारिभद्रकुलोद्भूतः श्रीमान् जीमूतवाहनः ।
 दायभागं चकारेम विदुषां संशयच्छिदे ॥ ३ ॥

इति पारिभद्रीय महामहोपाध्याय
 श्रीजीमूतवाहनकृतौ धर्मरत्ने
 दायभागः समाप्तः ।

। चार्थेति । आचार्याणां श्रीकरमिश्रादीनां गौरवेण आदरेण पराहती
 ती दायभागतत्त्वस्य प्रबोधी यथार्थज्ञानं येषां तादृशजनानां रत्नमन-
 र् अत्रानेन ग्रन्थेन न शक्यम् । तर्हि प्रायशो विफलोऽत्र प्रयत्न इत्यत्र
 किन्त्विति । प्रमाणं वेदादि तत्परतन्त्रा तदधीना धीर्येषां तेषां मुनीनां
 दीनां संवादः परस्परवचनाविरोधः तन्मात्रकृतये तन्मात्रार्थं 'कृतिनो मम'
 इत्यर्थः सर्वेषामिव मुनीनां वेदार्थनिबन्धुत्वेन वेदानां परस्परविरोधा-
 त् तत्तद्वचनेऽपि विरोधो नास्त्येव आपाततः प्रतीयमानतन्निरोधो न्याय-
 । अनुमानेन तेषां तात्पर्यार्थविशेषमवधार्य परिहृतो यदि तदा अनेनैवास्माकं
 गार्थके अविवेचकानुरञ्जनस्य अकिञ्चित्करत्नमिति भावः । मनीषा मवादति
 प्रमाणदर्शनां बुद्धिसंवादकरणाय तैः स्वयं पर्यालोचनया यन्निर्णीतम्
 भिरपि तदेवोपनिबद्धमित्येतत् दर्शनार्थमेव प्रयत्न इत्यर्थः ।

सेतू भवाब्धेर्जगदेकहेतू कृत्वा हृदब्जे परदेवताङ्घ्रौ ।
 धीमददुरुहे खलु दायभागे श्रीकृष्णविप्रो विवृतिं वितेने ॥
 टिप्पणी विश्वदार्थेयं निगूढार्थप्रकाशिनी ।
 धीरामोदकरी नाम्ना दायभागप्रबोधनी ॥

इति श्रीकृष्णतर्काचङ्कारभट्टाचार्यकृता दायभागप्रबोधनी समाप्ता ।